

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

AKSEL LASSEN
OG OLE KARUP PEDERSEN

Slægtens Spor

GYLDENDAL

Slægtens Spor

AKSEL LASSEN
OG OLE KARUP PEDERSEN

Slægtens Spor

GYLDENDAL
1963

„Slægtens Spor“ er sat med Linotype
Baskerville og trykt i Gyldendals Forlagstrykkeri,
København. © 1963 by Aksel Lassen and
Ole Karup Pedersen, Copenhagen. Omslag: Finn La.
Andersen. Udsnit af Ribe prospekt efter Braunius:
Theatrum Urbium (Köln 1582).
En del af stoffet har tidligere været benyttet
ved udsendelsesrækken „Menigmand i Danmarks Historie“
i Danmarks Radio. Printed in Denmark.

12864

INDHOLD

Slægten – en ubrudt kæde	7
Reformation – revolution	13
Landsbyliv og landbrugseksport . .	27
Kraftudfoldelse og trolddomstro . .	39
Fejder og pest	53
Slidsom genopbygning	69
Tvang og tingdage	85
Stavnsbånd og pietisme	97
Båndene sprænges	115
Krigs- og krisetider	131
På vej opad	145
En ny tid bryder frem	163
Litteratur	181
Sagregister	185

Slægten - en ubrudt kæde

Til alle tider har børn og ganske unge kunnet lide at høre bedsteforældre fortælle om den tid, da de var unge – om hverdagens slid og nøjsomhed, om festlige og alvorlige stunder, om bedrifter i hverdagen og på slagmarkerne. Og børn har lyttet med tilbageholdt åndedræt, når en gammel lærer fortalte om Regnar Lodbrog og Valdemar Sejr, om dronning Margrethe og Christian den Anden, om den onde herremand og den forkuede bonde og om slaget ved Isted. De har knyttet næverne, når beretningen nåede frem til begivenhederne i 1864 og tabet af Sønderjylland. Men børnene blev unge. Fortidens storhed og fald kom til at stå i skygge af drømmen om den fremtid, de skulle bygge. Og så sad de der måske en dag og læste avis, mens en bedstemor på besøg fortalte deres børn om sin barndom og om sine forældre.

Sådan faldt samtalen en dag i et hjem langt borte fra barndommens by på en oldefar, der som marinesoldat var med på fregatten Gefion, da den i 1849 sejlede ind i Egernfjord. Det var ingen glimredag i Danmarks historie, og sådan blev den heller ikke fremstillet. Ordene var jævne nok, men begivenheden blev fortalt med en særlig ærbødighed i den gamles stemme. Hvad skete der med oldefar? spurgte børnene, da de havde hørt om pladen i en landsbykirke i Vestjylland – opsat til minde om fem fra sognet, som faldt, da Gefion blev overdænget med granater fra et batteri inde på land, og linieskibet Christian den Ottende sprang i luften. Jo, oldefar fik huen slået af hovedet af en granatsplint! Da lo de lyttende børn. Men bedstemoder lo ikke. Det var hendes far, der var tale om. Hendes prægtige far, som hun havde mistet allerede som barn. Gennem hendes tanker gik mindet om en dag, mens han var syg til døden, da han for-

talte sine børn om oplevelsen på Gefion, og hvad derpå fulgte: fangenskabet, hjemsendelsen, turen rundt i sognet for at fortælle om det sidste han havde set til de fem, man savnede i det lille sogn ved havet.

Den gamle fortabte sig i sine minder. Børnene gav sig til at lege. Han, der havde været fordybet i dagens problemer, lod avisen synke. Med eet stod historiens sammenhæng ham klar. Det kom jo ham, hans mor og hans børn ved, at den granatsplint en dag i 1849 passerede lige forbi – og ikke igennem – en menig marinesoldats hoved. Lidt længere nede, og ingen af dem, der var i denne stue, havde måske været her. Hvad havde dog ikke den dags begivenheder betydet for dem? Var der andre begivenheder i slægtens liv af den art? Hvordan havde i det hele taget slægtens kæde fundet sit mønster – den kæde, der mærkværdigvis ikke som fem andre i sognet var blevet brudt i 1849? Fra den dag kunne en slægts linier ikke blot trækkes bagud, men også fremad. Hvor langt bagud ...? Var det alligevel værdt at genoptage en barndomsdrøm ud fra nye forudsætninger? Dengang var det drømmen om at komme til at tælle stormænd blandt forfædrene – en drøm, man forlængst havde lært at smile ad som barnagtig. Men nu begyndte tankerne at kredse om, hvordan forfædrene egentlig havde levet – ganske reelt og nøgternt belyst. De havde jo været mere end døbe- og fadernavne i kirkebøger. De havde været levende mennesker i en uendelig kæde – levende som vi selv.

Siden gik tankerne – ledet af kirkebøger, fæsteprotokoller, tingbøger, amts- og lensregnskaber, de gamles beretninger, læsning af historisk og lokalhistorisk litteratur og talrige museumsbesøg – tilbage gennem farfars og farmors, gennem morfars og mormors slægt. Med sidespring til nære venners slægter. Tilbage gennem århundreder. Først drog de ad brede, let fremkommelige veje, nu og da ad en bivej eller en markvej ud i en ufremkommelig mose – så tilbage til hovedvejen, der imidlertid også selv blev smallere og tilsidst endte som sti i et ufremkommeligt krat, hvilken af de fire hoved-

veje man end havde valgt. Til sidst var vejen sporet tilbage til reformationstiden. Andre kunne følge deres slægts vej længere tilbage, men det var de få, som havde en kende blåt blod i årerne. Det var ikke hverdagens folk, Danmarks menigmand. Og her er det netop den jævne mand vi skal følge – ikke ham med det store initiativ og de vældige bedrifter, men den mand og hans kone, som lagde ryg til og lige så fuldt var med til at bære Danmark oppe, som den, der fra slot eller herregård havde indflydelse på deres færden. Under vandringen ad slægternes vidtforgreneede vejnet, dukkede der flest bønder op, men også håndværkere, købmænd og soldater såvel som skoleholdere, præster og provster. Til nogle af dem vil tanken nu og da glide i det følgende. Men som udgangspunkt for beretningen om slægtens spor er valgt en landsby i et særligt spændings land i vor historie. Vi kalder den blot Vorstrup for at symbolisere, at det er vor landsby, vort torp, en udflytterby. Det er ingen købstad, ikke engang en kirkeby, blot eet af de mange små landsbysamfund, der opstod i vikingetiden. Den gamle landsby var overbefolket. Unge, der ikke kunne tage i arv i „adelbyen“ efter en far eller svigerfar, måtte rydde skov og dyrke marker en fjerdingvej borte, hvis de ikke foretrak at drage i leding. I dag er der muligvis i Vorstrup ikke noget tilbage, som kan minde om den tid. Nogle gravhøje forsvandt som fyld i et par mosehuller. Den ene spillede en rolle som tinghøj i et par hundrede år, og den vender vi tilbage til.

Sommetider kan navnet fortælle lidt mere om landsbyens opståen, end man først tænker sig. Her ved vi intet. Men så langt landsbyens historie kan følges i skriftlige kilder, har dens bønder været fæstere under bispestolen, mens nærliggende landsbyer hørte under krone eller adel. Måske er Vorstrup kommet under bispestolen, da Odinkar den Yngre – en mand, der var beslægtet med kongehuset – sad som biskop over hele Jylland med sæde i Ribe. Man ved, at han skænkede bispestolen vældige jordtilliggender. Måske var det også ham, der ledte en kreds af unge bøndersønner til denne

plet. Elleve i tal må det have været, for så langt historien kan følges tilbage, bestod Vorstrup af 11 gårde, alle med samme andel i den gode og den dårlige jord. Alle skulle være ligestillet. De dannede et fællesskab. Men een gård lå udenfor, på den anden side bækken. En enstedgård, der siden blev delt i to, som nogle af landsbyens 11 gårde blev delt i to halv- eller fire fjerdinggårde. Enstedgården havde et særligt formål – som boplads for en adelsmand, en møller eller en anden særpræget personlighed.

Men det er blandt bønderne derinde i fællesskabet, vi søger en forfader. Vi finder ham ikke. De er alle anonyme endnu. Landsbyen levede sit liv, dyrkede markerne, ydede sine afgifter, solgte sine produkter og fik andre i stedet. Her var det let. Man boede tæt ved handelspladsen på åbredden nær havet, hvortil friserne kom sejlene langs kysten med deres skibe, og hvortil veje førte fra nord, øst og syd. Det var heste, friserne først og fremmest var ude efter. I stedet bragte de et lokkende udvalg af varer fra fjerne lande – og sten til kirker og klostre.

Egnen var fattig på sten, men frisernes skuder kom med kønne og mærkelige sten fra Rhinegnene og Weserområdet som betaling eller som ballast under sejladsen med lettere produkter efter den tunge last af jyske heste. Bispens bønder var vel med til at bygge kirkerne under fremmede bygmestres vejledning, og tufkirkernes stenmasser vidner om livlig handel og betydelig skibsfart.

Enkelte navne er bevaret fra middelalderens Vorstrup, men kun på mænd, der var udtrådt af bondestanden. De fik fødebyens navn knyttet til deres døbenavn som kendemærke. Ikke her. Men ved reformationen dukker de op, først pletvis, siden systematisk. Først har der været en Oluf, en Poul, en Niels, en Anders, nok en Niels o. s. v., og deres sønner var Nis, Anders, Peder, Thomas og Mikkil. Der er sandsynlighed for, at vi netop med en bonde ved navn Mikkil og patronymet Anderssøn er inde i den række, der skal følges gennem 400 år. Kirkebøger kommer først til mange år se-

ner. Foreløbig har man kun gårdenes rækkefølge og navneligheder i fæsterrækkerne at holde sig til.

Mikkels far var i sin manddoms fulde kraft, da stridighederne mellem den gamle kirke og de lutherske begyndte, og da Grevens Fejde udkæmpedes for og imod Den fangne Ørn.

Reformation - revolution

1517 opslår Martin Luther sine 95 teser på kirkedøren i Wittenberg – 1534 undsiger England pavestolen, Henrik den Ottende bliver den anglikanske kirkes overhoved – 1538 bringes kaffen til Europa af tyrkerne – 1540 stadfæstes jesuitterordenen til kamp mod reformationen – 1546 dør Luther – 1555 sluttet religionsfreden i Augsburg – 1558 bestiger Elisabeth den Første Englands trone, kejser Karl den Femte dør efter to år tidligere at have abdiceret.

1526 udstødes Hans Tausen af johannitterordenen – 1529 bliver Hans Tausen præst ved Nikolaj kirke i København – 1533 dør Frederik den Første, Grevens Fejde begynder – 1536 overgiver København sig, reformationen vedtages af menige adel, borgere og bønder – 1537 indvies de lutherske superintendenter – 1550 udsendes Christian den Tredies bibel. – 1558 bestemmes, at fattighuse skal oprettes for bispetiendens midler – 1559 dør Christian den Tredie.

Det var en menneskealder – som man plejer at sige – efter Amerikas opdagelse, nogle år efter at Martin Luther havde fremsat sine 95 teser. Kirkekampen blev i Tyskland ført både med åndelige og mere håndfaste våben. Herhjemme skulle man ved Frederik den Førstes død komme til at opleve Grevens Fejde. Under Skipper Klement kæmpede jyske bønder da for folkekongen Christian den Anden, men tabte til hans fætter, hertug Christian og hans adelige, tyskfødte feltherre Johan Rantzau.

Som straf for modstanden blev det meste bøndergods i Jylland gjort til fæstegods under kronen. Også københavnernes og borgere i andre købstæder stod på den fangne ørns side, og københavnernes holdt længere ud i kampen end jyderne. Efterhånden måtte de spise hunde og katte, frøer og krager – og brød, der var bagt af opblødt læder, så hungersnød og smitsomme sygdomme bag voldene til sidst fik også dem til at synke i knæ for hertug Christian og hylde ham som kong Christian den Tredie.

Vi befinder os i det sydlige Jylland med landets ældste købstad som nærmeste handelsplads på grænsen mellem kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig – et spændingsland i kampen mellem katolske og lutherske, mellem konge og hertug, under krigeriske indfald sydfra og gennem århundreder i kampen for det daglige brød. Vi finder en slægt blandt mange med slægtstråde, der efterhånden er spundet sammen med andre hjemme og ude fra mange dele af Nørrejylland og Sønderjylland, fra øerne, fra by og land. Som enhver anden kan et enkelt medlem af slægten på den tid, vor beretning begynder, have haft ca. 4000, 8000 eller 16000 aner, alt eftersom han tilhører den 12., 13. eller 14. generation. Og hver af disse forfædre kan i dag have endnu flere efterkommere.

På grænsen af Nørre- og Sønderjylland var Haderslev centrum for de lutherske under hertug *Christians* protektion, mens den adelige *Iver Munk* sad på bispestolen i Ribe som forsvarer af det gamle. Han var af en slægt med politisk magt. Det var en broder til ham, der gemt i sin handske havde overbragt kong Christian den Anden den jyske adels undsigelsesbrev. Nu stredes bisp og hertug om magten – den åndelige, såvel som den verdslige – i egnen syd for Kongeåen. Hertugen afsatte den katolske provst i Haderslev i 1526 – „formedelst genstridighed“ – og indkaldte i hans sted een af Luthers disciple fra Hildesheim.

Måske var det en spire til århundreders sprogkamp syd for Kongeåen. Denne store mand, hedder det i en gammel beretning, „gav årsag til de såkaldte herredsprovster; thi som dr. Weidensee ikke selv forstod det danske sprog, tog han en præst i hvert herred, som på hans vegne afgjorde kirkeregnskaberne“. Striden omkring 1530 angik vel først og fremmest de store, men der blev prædiker både for og imod for almuen, og en letforståelig prædiken er bevaret på den nordre væg i Brøns kirke.

Det er et indlæg imod de lutherske, for Brøns lå under bispestolen i Ribe. Her er Jesu lidelseshistorie fremstillet i en

række mindre billeder, men over dem findes to kæmpestore, der klart har anskueliggjort for alle, der trådte ind i kirken, at Luther var en kætter, og at det kun ved helgeners hjælp var muligt at komme i himlen. På det ene store billede peger pave, kardinaler, biskopper og munke på et forseglede dokument, bandbullen mod Martin Luther. Omgivet af en flok „pæne“ mennesker disputerer nedenunder en munk med Luther selv. Denne „kætter“s følge består af en pjaltet og sammenløben hob. Ingen skulle være i tvivl om, hvor ordentlige mennesker hørte til. Men det understreges yderligere af et andet kæmpemaleri – det himmelske Jerusalem, hvor helgener hjælper nonner og andre troende katoliker gennem himlens port, mens fæle lutheranere rejser stiger op mod himmelmuren for som tyve ved egen hjælp at snige sig ind ad ureglementeret vej.

Til det sidste var den katolske kirkes sprog latinen – men bl. a. gennem kalkmalerierne knyttedes der kontakt til almuen.

Sejren var imidlertid næsten på forhånd – med kongehusets bistand – de lutherske sikker og vis. For heller ikke kong *Frederik den Første* var paven nogen tro mand. Det berettes:

„På St. Hans den Døbers dag 1526 blev en karmeliterbroder ved navn *Poul Helgesen* efter den kirkerøveriske kong *Frederik den Førstes* bud af hr. *Tyge Krabbe* hentet op på Københavns slot, for at han i en prædiken kunne sige sin mening om lutheriet. Man havde i den anledning lovet ham sikkert lejde, for at han ikke skulle lide overlast af samme konges ugudelige soldater, der ligesom kongen selv var ivrige tilhængere af lutheranernes kirkerøveriske sekt, hvad ligeledes var tilfældet med mange holstenere og med rigshofmesteren *Mogens Gøye*, alle lutheraneres fænnikedrager her i Danmark. Og efter at samme Poul frit, men dog mådeholdent havde sagt sin mening om lutheriet, idet han uforbeholdent tilstod, at intet af de to partier havde det rette mådehold, og at således den ene part ikke burde kaldes til regnskab for sine fejl uden at det samme skete med den an-

den, så blev han, da han gik ned fra slottet, overøst med så store forhånelser, skældsord og bagvaskelser af en skare larmende og støjende soldater, at man nær havde slået ham ihjel. De havde nemlig sat Mogens Gøyes gøgler, der gik under navnet *Jakob Nar*, ud på ham. Denne forfulgte ham og hans ledsager lige til slotsporten, idet han svang sit sværd. Man hørte heller ikke op med råbene og forbandelserne, før Poul helt var unddraget de afsindige soldaters blik. Nogle råbte, at han havde ladet sig bestikke til at bespotte Kristus og Guds ord, nogle skældte ham ud for en ulv og en sjælemorder, andre for en munk og en hykler, atter andre for en bedrager. Således holdt den tids fyrster deres ord, sådan var den hæder, man viste gejstlige.“

Det var Poul Helgesens egen beretning om den medfart, han – katolicismens sidste åndelige forkæmper i Danmark – blev udsat for i 1526. Hans overbevisning om, at en guddommelig hævn inden længe ville ramme disse kirkerøvere og lutheranere, slog ikke til. I 1536 gennemførtes reformationen – trosskiftet – i Danmark. Hvad det har betydet for landets historie, behøver vi ikke at minde om her. Men hvad betød det for datidens almindelige folk – de tusinder af bønder i landsbyerne, som dengang udgjorde det helt overvejende flertal af Danmarks befolkning?

Mens man til alle tider har været omhyggelig med at fastholde fyrsters, gejstliges, lærdes og andre stormænds handlinger, tanker og bevæggrunde i erindringen, har man i langt mindre omfang interesseret sig for befolkningens store, grå masser. Deres handlinger, tanker og bevæggrunde har vel heller ikke været så interessante og har måske heller ikke fået så stor indflydelse på historiens gang, men dem var det, der århundrede efter århundrede skulle lægge ryg til – dem, der måtte genopbygge gårdene og pløje markerne påny, når krigens hærgen var gået over landet, dem var det, der som de første kunne glæde sig over rig høst, fredelige tilstande og gode afsætningsmuligheder for deres produkter.

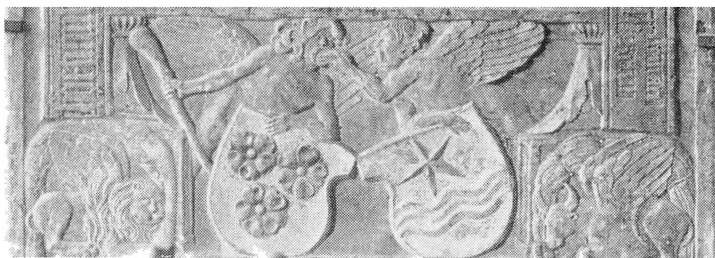
Og det er dem, de fleste af os er udgået fra, de er vore for-

Johan Rantzau,
Christian den Tredies
feltherre, lensmand
på Riberhus.

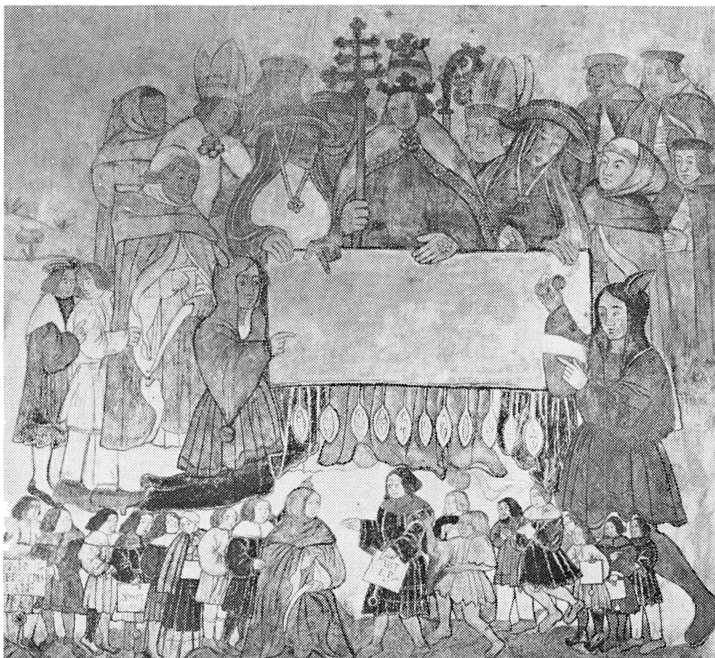
Københavns belej-
ring 1536—byen over-
gav sig, da hungers-
nod og sygdom havde
gjort sin virkning.

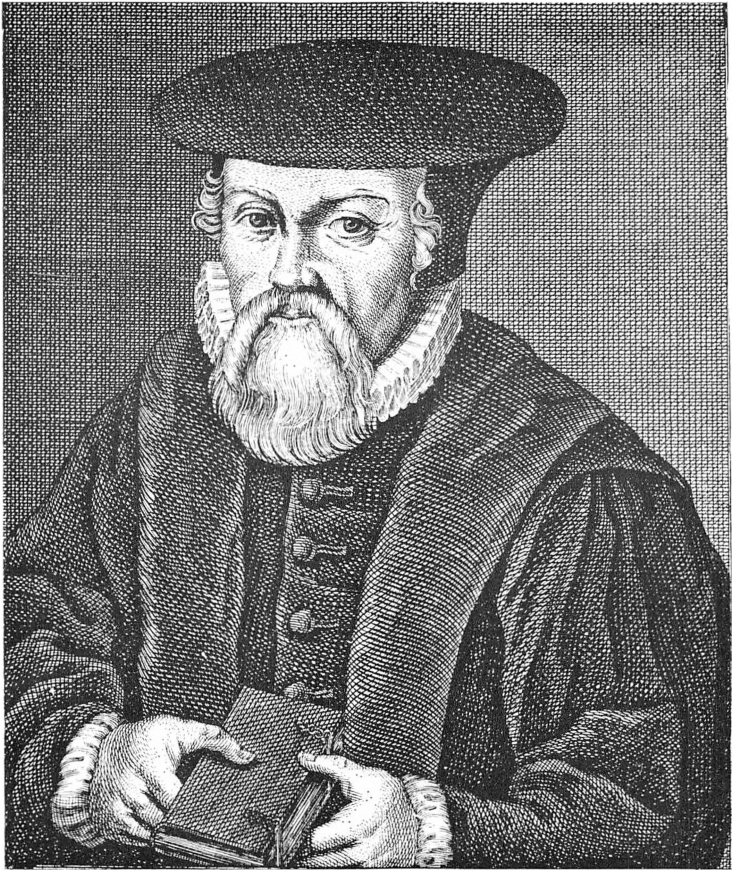

Slægterne Munk og Juel lå altid i strid – på Iver Munks gravsten symboliseret ved en drabelig kamp mellem bevingede skikkelser med særdeles menneskelige ansigtstræk.

Bandbullen mod Luther afbildet på kirkevæg i Brøns.

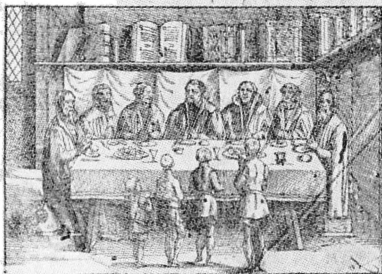
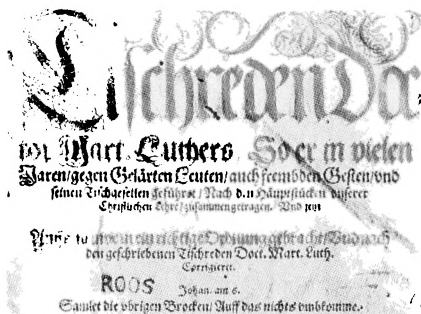

Peder Palladius, skomagersønnen, der blev Sjællands første lutherske biskop – en vejleder og sjælesørger for præster og almue.

Hvidding kirkes skønne Maria-alter er bevaret, men indskriften formæner til ikke at tilbede – men nok at ære – de hellige.

Veruckt in Wittenberg in dem Druckhauß des Joh. Maister Martini Erben Anno
M. D. LXXII.

Luthers bordtaler med billede af Luther selv og hans nærmeste på titelbladet – trykt på tysk ..det hellige luthersprog”.

fædre, og deres glæder, sorger, fester og trængsler kan derfor ikke være os ligegyldige. Altsammen har det været med til at forme og danne os og vor tid.

Hvad betød nu reformationen for Danmarks bønder? Sandsynligvis et sindelagsskifte på visse punkter. „Krusmusidus“ og „hokospokus“ blev erstattet med ord, man forstod og enten kunne føle sig grebet af eller stille sig tvivlende overfor. Men om følelserne ved vi kun lidt. Noget mere om de verdslige følger af reformationen.

I den gamle bispeby fik reformationen ikke det stormende forløb, man oplevede adskillige andre steder. Efter en kort fængsling lovede biskop *Iver Munk* og hans brodersøn, *Oluf Munk*, der var udpeget som hans efterfølger på bispestolen, at forholde sig i ro. Måske var det den verdslige side af bispeembedet – indtægterne af det store bispegods – der var det vigtigste for dem. I hvert fald varede det 13 år, inden Iver Munk holdt sin første messe i domkirken som biskop, og Oluf Munk havde opført en herregård i tidens stil inde midt i købstaden, mens en mølle, et kornmagasin og måske en lade-gård lå ude i Vorstrup. Iver Munk synes at have været vellidt i købstaden, og der er ikke noget vidnesbyrd om, at man har taget forargelse af, at han levede sammen med en holstensk adelskvinde, med hvem han fik to børn. Desuden var der *Maren Bispes*, som han havde en søn med. Og nu hører det til de pudsigheder, man undertiden kommer ud for, at en gammel mand i nabobyen kan fortælle, at de gamle har sagt noget om, at der i Vorstrup er en familie, der nedstammer fra een af de sidste munke. Hertil knytter så et tingsvidne den oplysning, at der i Vorstrup blev udlagt en eng til underhold for Iver Munks søn med Maren Bispes, og det siges, at det var en eng, der var stor nok til en kos græsning. At navnet Iver gennem mange generationer er gået igen i landsbyen, gør ikke sagen mindre interessant! Men de fleste af den slags fabler falder sammen som et korthus ved nærmere undersøgelse. Ingen kan her spore bispesønnens senere skæbne.

Derimod kom Vorstrups beboere i over to hundrede år til at betale en årlig afgift for retten til at lade deres kreaturer græsse på den eng, der var udlagt til underhold for Iver Munks søn.

Fra sin gravsten i Ribe Domkirke har Iver Munk nu i 400 år smilet rund og folkelig. Det er billedskæreren *Claus Berg* i Odense, der har skåret ligstenen. Det skete, mens Iver Munk endnu fungerede som biskop, men det må være den runde, humørfyldte biskop selv, der har givet ideen til den vidunderlige karikaturtegning, der findes under selve bispebilledet. Her ser man to bevingede skikkelser i vildt slagsmål. Deres våbenskjolde viser, at den ene har tilhørt Iver Munks fædrene, den anden hans mødrene slægt. De to slægter lå altid i strid om jordiske fordele, og bisp Iver har nok tænkt sig, at det var ikke blevet noget ret paradys for dem, om de ikke kunne fortsætte striden i det himmelske. Derfor har han ladet Claus Berg fremstille en repræsentant for den ene slægt med en knippel i sving mod sin modpart. Selv kun udstyret med overskæg har den anden haget sig fast i køllesvingerens prægtige fuldskæg. Man tvivler ikke om, at der er tale om karikaturer, så levende virker ansigterne på Iver Munks humoristisk stilfulde gravsten. Den mand var til at få et forlig i stand med. Han satte jordegods højere end paven, og kronen var rede til at give ham bispestolens bøndergods i Vorstrup birk på livstid. Det blev ordnet med et pennestrøg i 1537 af *Johan Rantzau*, hertug Christians feltherre, kong Christian den Tredies hofmester og lensmand på Riberhus. Bispegodset var lagt under kronen, men Iver Munk skulle ikke være brødløs som pensionist. Kvit og frit skulle han have Vorstrup birk og dets bøndergods blot med pligt til at holde gårdene ved magt og beboerne ved lov, skel og ret. Og det at holde folket ved lov, skel og ret gav normalt overskud. Nok skulle en foged og en skriver lønnes, men bøderne for slagsmål, lejemål, selvtaget og andre forseelser kunne vel rigeligt opveje udgifterne.

Iver Munk levede ikke længe som pensionist, og ved hans død i 1539, gik det her som de fleste steder. Bispegodset tilfaldt fuldt og helt kongen og blev lagt under slottet. Lensmanden fik den landgilde, som bispen før havde fået, Vorstrups bønder blev ugedagstjenere til ladegården, det gamle nonnekloster, som de før havde ydet bispen en del af deres arbejdskraft og deres trækraft. Forandringen var næppe stor og måske ikke uden fordele.

Få er derefter vidnesbyrdene om, hvad der hændte i Vorstrup fra Iver Munks død, til omkring 1600. Der var ikke plads for sentimentale betragtninger i lensregnskaberne – den tids hovedkilde. Livet skulle gå sin gang. Landsbyjorden skulle dyrkes – og dyrkes i fællesskab, med nøjeregnende respekt for henved 1000 skel. Hver gård havde sin jord fordelt på 90 steder inden for landsbyjordens grænser, og i landgilde betaltes årlig een ørte rug, een ørte byg og een ørte havre. Dertil kom kongetienden, der skænkedes hospitalet, kirketiende og nu og da andre afgifter.

Grevens Fejde havde givet anledning til meget store udskrivninger af skatter. Befolkningen var dengang – som så ofte før og siden – skattetræt, og inddragningen af bispegodset blev direkte motiveret med, at kronen skulle have en større del af sine indtægter gennem jordegodset i form af landgilde, så der kunne spares på skatteudskrivningen. Jordegodset blev lagt under lenene, og lenene blev i mindre grad lensmandens „forretning“, end de før havde været. Christian den Tredie stilede mod at forvandle alle len fra tjenestelen til regnskabslen. Lensmændenes opgave i et tjenestelen var at bidrage til krigsførelse og at yde en årlig afgift. I regnskabslen blev lensmanden i højere grad kongens administrerende embedsmand på fast løn, mens overskuddet tilfaldt kronen. Trods de gode hensigter måtte *Christian den Tredie* udskrive en del ekstraskatter hos stænderne, men så lykkedes det ham også at mindske en gæld på knap 1,4 millioner mark danske til ca. 60,000 daler, og samtidig fik han bragt orden i møntvæsenet. Sammenligning mellem begyndelses-

og slutgælden er derfor vanskelig, men der var i hvert fald tale om en vældig forbedring af finanserne som helhed.

Om det var et led i forøgelsen af kronens indtægter, at landgilden i Vorstrup, der i 1537 kun var de tre ørter korn, nogle år senere er suppleret med andre ydelser, vides ikke med sikkerhed, men klart er det, at genrejsningen har kostet ofre også fra bøndernes side. Vorstrups bønder, der var ugedags-tjenere til slottet, slap med halv skat, men til gengæld blev deres arbejdsbyrde nok større end under biskoppen. Overalt satte Christian den Tredie købstæder og slotte i forsvarsstand – ikke mindst i grænseområderne.

Men krævedes der mere, så steg også efterspørgslen udefra efter landbrugsvarer, og priserne gik i vejret. Det var en fremgangsperiode med nogenlunde fredelige forhold, man var kommet ind i.

En mand fra Vorstrups købstad blev den første blandt ligemænd som Sjællands superintendent – hovedstadens første lutherske biskop. Skomagersønnen *Peder Plade* var blevet *Peder Palladius*, en lærd mand, og en flittig mand i sin tjeneste – prædikant, sjælesørger og vejleder i kirkelige og verdslige forhold for præster og almue.

Han gav i sogn efter sogn hele stiftet rundt på sine visitatsrejser anvisning på, hvordan kirken, dens tag og vinduer, gulv og stole, skulle holdes vedlige, på god skik og orden ude på kirkegården og på det, der skulle foregå fra prædikestolen, ved alteret og døbefonten.

Biskoppen formanede menigheden til at søge kirken, sammenlignede Himlens Herre med en jordisk herremand og gav dermed et billede af en fæstebondes kår: „Du har til husbond en dødelig herremand, som du tjener og giver landgilde. Ham bør du være hørig og lydige efter det fjerde bud. Sender han bud efter dig een gang, anden gang og tredie gang, og du skøtter ikke om det. Hvad gælder så? At han lader dig straffe. Og gør du ham megen fortræd, kan han sætte dig fra dit gods, ja, endda tage dit liv. Så meget mere må den herremand over alle herremænd, som hedder Vor

Herre Jesus Kristus, behandle dig, når du ikke kommer til ham, efter at han har råbt til dig: Kom til mig, alle, som er besværede med synd eller sorg, at jeg kan vederkvæge jer. Har du een gang, anden gang, tredie gang siddet hans bud overhørig og ikke skøttet om hans sognekirke, har han vel et ris at slå dig med. Han har pokker, pestilentse, koldesyge, hedsyge og anden plage at slå dig med, ja, han kan lade dig sætte fra Himmeriges gods og slå din hals sønder i Helvedes afgrund. Men bliver du hindret i at komme i kirken af sygdom, barsel eller i herskabs forfald, så må du lægge dine hænder tilhobe og sige: Herre, nåde mig arme menneske, at jeg ikke må komme i min sognekirke i dag.

Og den kristne adel skal her tage vare på, at de ikke af let årsag forhindrer deres fattige undersætter om søndag og andre hellige dage fra det hellige evangelium og deres sjæls salighed med helligdagskørsel, jagt eller anden syssel, uden de var åbenbart nødt og tvunget dertil, og det ikke kunne være anderledes.“ Af tidernes vilkår og menneskenes forhold til døden gav Peder Palladius også et billede, idet han mindede om, hvor hurtigt døden kan komme:

„Det finge vi at vide uden for København på kyndelmisseaften, da noget nær ved 80 fattige fiskere, som stod ude på isen imellem skibene og Saltholm og stangede ål og vidste sig ingen livsfare i, før den is, de stod på, brast på alle sider om dem, og de flød ud på havet, til de blev adskilt – somme til dette liv, andre til det evige liv, fordi at somme blev reddet og kom op til Amager, somme til Saltholm, men otte eller niogtyve fattige fiskere druknede og døde udi det vand. Der var iblandt de fattige fiskere een ved navn Hans Bentsen, født udi Odense, min gamle discipel med salig ihukommelse. Han og nogle andre råbte til deres staldbrødre: Kære brødre og gode naboer, lad os ikke falde i mishåb, fordi vi skal dø i dette vand. Lad os nu se, om vi nogen tid har hørt Guds ord. Vi ser nu den visse død i øjnene.

Og så begyndte de at synge den sang, som vi nu sang før prædiken: Nu bede vi den Helligånd. Og da den var ude,

sang de den sang, som vi synger over lig: Med glæde og fred far' jeg nu hen. De havde flittigt hørt Guds ord under deres velmagt, og de vidste, at deres sjæl skulle ikke fordømmes, skønt deres legemer skulle synke i dette vand til dommedag. Når vi kommer i sådan livs og sjæls fare til lands og til vands – eller blot på vor sygeseng – da får vi at se, om Guds ord har smagt os vel i levende live. Ser derfor til, hvordan I høster ind i denne tid.“

Peder Palladius advarede mod had og avind og skændigt levned. Han gav anvisning på at love og takke Gud, og hans bysbarn, *Hans Thommesen* virkede samtidig for salmesangens fornyelse på modersmålet. Indtrængende formanede superintendenten de formående til at være de fattiges værger, sognepræsterne til at vogte på deres rygte og til at øve sjælesorg og kirketugt. Han advarede mod usædeligt levned, formanede folkene til at sende deres børn til sognedegnen for at lære de ti budord, troen og fadervor – i stedet for at sværge og bande, lyve og slå folk ihjel. Børnene skulle gerne blive lovlydige borgere eller bønder og ikke galgebørn, stejlebørn, hjulebørn og sværdbørn, så forældrene fik skam af dem. „Derfor er det bedre, at du lader din søn græde, mens han er liden. Ellers skal du græde, når han bliver stor. Tag din søn og datter og led dem til degnen. Vil de ikke, da slå dem dertil med riset! Det er bedre, end at bøddelen skal slå dem. Der er udgået kongelig befaling, at bønder skal lade deres børn komme til degnen. O, Herre Gud, at man skal nøde folk til deres egen nytte og gavn. Men små drenge, som I fornemmer har let ved at lære, så det glider i dem som smør, hvad degnen lærer dem, og som har lyst til at komme i skole, lad dem komme til skole i den nærmeste købstad. Lej hellere en liden plovdreng så længe, for at I kan se, hvad Gud vil med jeres søn, så kan I efter et fjerdingår spørge skolemesteren, om eders barn lærer noget. Siger han nej, kan I tage jeres søn hjem igen. Siger han ja – at barnet lærer vel – så var din hud, om du tager ham af skolen igen. Ellers bliver din søn blot en dagtyv. Der er kommet mange dagtyve

af, at de ikke måtte komme til det, som Gud har skabt dem til. Bønder er Guds gode folk, når de har troen på Jesus Kristus, men der sidder tit på en bondekvindes skød et dejligt lidet drengebarn, som vokser op og kommer til skole og kan siden hjælpe en hel hob slægt – indtil niende led – med Guds salige råd, så I kan få eders egne børn til sognepræster og degne eller til borgmestre og rådmænd, så en hel slægt kan hælde hovedet til en frommer mand, som har slidt sine børnesko i skole.

Har I ikke at føde jeres børn med, så lad dem alligevel ikke holde fra skolen. Lad dem føde sig selv. I så aldrig nogen pebling sulte ihjel. Jeg kom lettere til min føde, da jeg gik og tiggede mit brød for gode dannemænds døre, end jeg gør på denne dag. Der er halvtredie hundrede dejlige peblinge i Københavns skole. Gud forsyner dem vel, og gode gudfrygtige borgere forsyner dem med hus og almisse. Det er heller ikke driverliv og lediggang at gå i skole, som man lyver dem på. I ser vel, at jeg ikke har været ledig i skolen, skønt jeg legede undertiden på marken, som jeres drenge gør ved majtræet. Med lyst og leg lærte vi, hvor vi gik til skole. Lad blot dit barn tage til skole i købstaden. Dør han dér, vil du finde ham i Himmerige, overlever han, bliver han også en fri mand, så ingen kan stævne ham til herredsting, eller til ægt og arbejde.

Vore forældre var flittigere til at sende deres børn i skole, skønt de ikke vidste så meget om Guds ord, som vi nu gør – udi denne klare evangeliis dag. Da vi, som nu er klerke, gik i skole og var små sinker, da måtte vi hen over skoleloftet. Så mange peblinge var der, at der var fuldt både ovenpå og nedenunder – 700 udi Riber skole og 900 udi Roskild' – blot for at de skulle blive munke og alterpræster. Nu sidder der en djævel ved adelsmænds, borgeres og bønders hjerte og holder dem fra at sende deres børn i skole, selv om en mand i sandhed mærker, at hans barn er udvalgt dertil fra moders liv. Det bevirker den lede og skændige djævel,

for at man snart kan savne mænd, der forkynder Guds Ord, og sådan at folk snart må komme i vildfarelse igen.“

Der var brug for præster og vejledere, og talrige præsteslægter udgik af bøndernes kreds i reformationens århundrede. Men der skulle også blive nogle tilbage for at dyrke jorden i landsbyfællesskabet, og Grevens Fejde havde kostet mange menneskeliv, som tros- og magtstridigheder mellem fyrsterne i Tyskland gjorde det – både direkte og som følge af de epidemier, der fulgte i hærenes spor.

Der var gamle katolske præster, der gik over til den nye lære. Tæt ved Vorstrup sognepræsten i Hygum, *Thomas Knudsen*, mens præsten ved det nærliggende Sct. Thøgers kapel i Endrupskov blev den gamle lære tro. Titusinder nulevende danske kan tælle disse nybrudsmænd og unge bøndersønner, der blev præster efter reformationen, blandt deres forfædre. Mange af dem rykkede ind i embederne i en ung alder – kun en snes år gamle. Men efter tidens forhold fik de en grundig uddannelse. At de fik den ved tyske universiteter, hvorfra de undertiden bragte tyskfødte brude med hjem, kom måske til at spille en større rolle i grænselandet syd for Kongeåen, end man er vant til at forestille sig. At de ledende mænd i dette spændings land var indkaldte tyskere betød også noget. Det var ikke blot den første provst i Haderslev, men også den første superintendent i Ribe, der ikke forstod dansk. De fornemme mænd måtte have tolke med sig på deres visitatsrejser. Så der var en tendens til, at tysk måtte afløse latinen som kirkens sprog – højtidssproget, luthersproget.

Førstegrøden blandt de unge bøndersønner, som Peder Palladius så indtrængende opfordrede forældrene til at lade studere, fik i Wittenberg *Melanchton* til lærer og sad ved Luthers bord og påhørte nogle af hans berømte bordtaler. De har lyttet til hans ord, når han sagde:

„Jeg ønsker til Gud, at jeg havde en stemme som et tordenbrag, så ville jeg rive ordene „gode gerninger“ ud af alle menneskers hjerter, mund, øren og bøger eller dog give dem

en rigtig forståelse deraf. Lær for Guds skyld, hvad gode gerninger er og betyder. En gerning kan kaldes god, når den er til nytte og hjælp for det menneske, for hvem den sker. Hvem hjælper det, om alle mennesker altid holdt messe. Hvad nytte er det til, om der i en kirke blev sunget uophørlig dag og nat. Hør, hvad navn Kristus giver de gode gerninger: Alt, hvad I vil, at menneskene skal gøre for jer, skal I gøre mod dem; thi dette er loven og profeterne!

Du skal ikke gøre vel mod Gud og Hans hellige. De behøver det ikke. Langt mindre mod stok og sten. Men mod mennesker. Hører du, mod mennesker skal du gøre alt, hvad du vil hænde og have af dem. Kristus har betalt for din synd, erhvervet dig nåde, liv og salighed. Lad dig nøje med ham. Han har givet dig alt, hvad du for din part måtte søge og begære her og hist. Finder du nogen gerning hos dig selv, som du har gjort for at takkes Gud, eller for hans helgeners eller din egen skyld, så vid, at gerningen er ikke god. Derfor skal en mand leve, tale, handle, høre, lide og dø for sin hustru og sit barn, en kvinde for sin mand, børn for deres forældre, tjenere for deres herrer, herrerne for deres tjenere, øvrigheden for dens undersåtter, undersåtterne for deres øvrighed, enhver for sin næste (også sin fjende). Dette er kristelige gode gerninger!“

Med den lære vendte unge teologer hjem fra tyske universiteter. Den lærte de på præsteskolen i Haderslev. Det blev også snart den lære, der skulle udgå fra latinskolerne og fra Københavns universitet, og som af hundreder af præster skulle bringes ud til Danmarks bønder.

Landsbyliv og landbrugseksport

1560 dør Philip Melanchton, der som Luthers udsending havde bidraget til den danske kirkes reformation – 1563 begynder en stærk stigning i kornpriserne i Holland, Jarlen af Bothwell kommer i dansk fangenskab på Dragsholm – 1572 rejser Nederlandene sig mod Spanien, og Bartholomæusnatten samme år udryddes i Paris 30.000 huguenotter – 1580 vender Francis Drake hjem fra sin jordomsejling – 1584 kommer tobak og kartofler til Europa fra Amerika.

1559 følges Christian den Tredie af Frederik den Anden, der kort efter lader Ditmarsken erobre – 1560 opstilles der fyr på Kullen, Anholt og Skagen – 1563 begynder den nordiske syvårskrig, og 1566 reduceres dansk hær i Vester Gøtland til en fjerdedel som følge af pest – 1571 besluttet det at betale krigsgælden med en syvårig skat – 1584 opfører Tyge Brahe Uranienborg på Hven – 1588 dør Frederik den Anden.

Henved 20 år efter reformationens gennemførelse i Danmark var de værste dønninger fra den store strid ved at lægge sig. I sine sidste år fik *Christian den Tredie* gennemført en rigslovgivning i form af forskellige recesser, der i et lille århundrede fremover skulle blive stående som rammen om samfundets liv.

Frederik den Andens regeringstid var en fortsat opbygningsperiode, hvor man søgte at læge sårene efter de store stridigheder tidligere i århundredet. Det skyldtes måske knap så meget kongen selv, der nok kunne have lyst til en mere dådfyldt tilværelse, og som også kom til at deltage både i den nordiske syvårskrig og den glørværdige erobring af Ditmarsken! Årsagen til den forholdsvis fredelige tilstand må sikkert først og fremmest søges i den gunstige økonomiske udvikling, der satte ind fra århundredets midte i Sydeuropa og ret hurtigt slog igennem på vore breddegrader. Danske landbrugsprodukter opnåede gode afsætningsmuligheder og høje priser. – Den danske adel, der var kommet helskindet

gennem urolighederne omkring Christian den Anden og Skipper Klement, fik midler at arbejde med til gårdenes forbedring, til udvidelse af deres besiddelser og til luksus og pragt i et omfang, man ikke før havde set i Norden. Det har formentlig også været tålelige tider for forfædrene i Vorstrup.

Et billede af landsbyens dagligliv begynder at dukke op i folkelivets egne skriftlige kilder, tingsvidnerne. Et tingsvidne om skel mellem landsbyerne og om fællesskabets tinglyste aftaler lyder således:

„Mænd fra Vorstrup og Kirkeby synede deres stridige markskel mellem de to byer, og da befandtes en sten, som af begge byers folk blev kendt for en ret markskelsten, men vesten for stredes de om en sten, hvor de Kirkeby mænd mente, at Vorstrups mænd havde sat stager efter en stor sten og oprettet et nyt markskel. Der fandtes ved den sten noget sort jord – ligesom brændt tørvesmuld – og Vorstrups mænd var af den mening, at det skulle være et tegn og kendemærke på, at stenen var en ret markskelsten. Men synsmænd fandt, at det var en meget stor sten og ikke bekvem at føre noget sted hen til markskelsten, og dernæst er der hverken flint eller kul eller andet under den, som kan anses for at være lagt til kendetegn på, at stenen skulle være en markskelsten. Det tørvesmuld, som fandtes ved stenen er muligt kommet af, at nogen har haft ild under stenen for at lade den sprænge i stykker. Der fandtes derimod to andre sten, som begge byers mænd holdt for rette markskelsten, og synsmændene gik da til de sten og fandt dér trækul i hele stykker, så det kunne ses, at det var kendetegn under markskelsten.“

Da Vorstrups mænd engang henved år 1000 var flyttet ud af adelbyen for at danne deres egen torp, var det ikke nødvendigt at sætte noget skel mellem den gamle og den nye landsby. Imellem dem lå skov og hede eller mose og bæk. Men en dag gik den ene by i gang med at opdyrke heden. Der opstod strid, og med eller uden rettens hjælp var man da kommet til enighed om at sætte skelsten over heden,

så en ret linie mellem to sten skulle anses for den rette grænse mellem de to byers interesseområde. Men det kunne altså ske, at der opstod strid om skellet, og kunne man ikke tale sig tilrette om sagen, måtte man gå rettens vej. Synsmænd så da efter, at de sten, den ene part anså for skelsten, nu også var mærket, som rigtige skelsten skulle mærkes – med kul eller flint under.

Da Vorstrups mænd altså ikke kunne bevise ved selve stenen, at den var en ret skelsten, da de heller ikke kendte nogen anden skelsten, der kunne understøtte deres ret til den jord, de ville have lov til at bruge, og da de hverken havde sandemandsbrev eller andre dokumenter og lavhævd på markskellet, afsagde den dags tingholder sin omhyggeligt motiverede dom:

„Efterdi ingen er fremkommet med noget sandemandsbrev, efterdi Vorstrups mænd ej heller vil sværge på, at den store sten er en ret skelsten, efterdi synsmænd mente, en blå sten nærmere var en skelsten end den store sten, efterdi de Kirkeby mænd for retten ved ed har bekræftet, at den store sten hverken er eller har været skelsten, og efterdi deres bys breve med præstegården er opbrændt, bør markskellet at gange fra den blå sten og ikke fra den store sten.“

Gang på gang møder man i de gamle tingbøger disse stridigheder om skel mellem landsbyerne. Vorstrup havde ved hjælp af otte skelsten fået trukket syv lige linier som grænse til fire nabobyer, og det hændte flere gange, at det rette skel gav anledning til processer, men under een af dem blev det fastslået, at den rette linie også kunne fraviges for andre aftaler eller som følge af en hævdvunden ret. Da blev det fastslået, at Vorstrups mænd omtrent midt mellem tvende sten østen for mosen var berettiget til at gå 16 skår indenfor den lige linie.

Der var god brug for tinget. Vorstrup mark var sæde for birkeretten. Retten måtte ikke holdes inde i nogen landsby. Tinget skulle ligge på andet belejligt sted. Fra ældgammel tid holdtes der ting på en høj, og på de ældste kort over Vor-

strup findes også en høj afmærket på Tinghøj agre, men den er forlængst brugt som fyld. Kun een gang siger tingbogen udtrykkeligt, at tinget holdtes på en høj. Det er en dag, da der ikke var mødt en eneste af „de otte mænd“ – stokkemændene, der skulle sidde to og to på de fire stokke, som omgav selve tingstedet. Fogeden og skriveren var mødt kl. 9 om morgenen på højen, hvor ting holdes, de sad inden for de fire tingstokke til klokken var 2 slet, og da ingen andre mødte, var de uden nogen forretning hjemganget!

Det skete af og til, at der kun kom nogle få eller slet ingen til ting, og var der så noget, der absolut skulle bringes til birkets kundskab, blev der lyst for hver mands dør til førstkommende tingdag.

Men undertiden var der rigeligt at tage fat på, og der kunne være tilsagt vidner i så stort tal, at afhøringen måtte udstrækkes over flere dage. Landet havde sine love, landsbyen selv sine vedtægter. Tvistigheder skulle afgøres på tinget, hvadenten det gjaldt lov eller vide, hvis man ikke kunne klare dem på bystævnet.

Bymændenes beslutning om jordenes anvendelse blev læst – og påskrevet med navnetræk eller navnemærker – på tinget:

„Ingen må om søndagen arbejde ved hø eller korn, eller gøre noget arbejde for sig selv eller andre med heste og vogn – eller udlåne dem til andre. Og må ingen tøjre nogen heste eller andre kreatur i engene eller mellem høstakkene, før høet er af engene, og granderne samtykker.

Ingen må sætte eller tøjre nogen bæster mellem kornrader, uden der er folk hos. Da kan der vel sættes en hest eller to, men intet andet kreatur må sættes.

Enhver skal holde led og løkke forsvarlig færdigt tre dage før Valborgsdag, og siden skal det holdes vedlige hele sommeren over.

Hver løverdag skal pantemændene vare dem ad, hvis lykkeløse fattes noget, og den skal da inden halv dags forløb gøres skøn færdig.

Ingen må have heste eller kreaturer på noget nyt land, før det samtykkes af menige grander, hvad der skal gå.

Ingen stude må gå med køerne.

Ingen mands bæster må ved nattetid eller dag tøjres i andres græs.

Ingen må bringe noget kreatur til byen, hvis han ej gør bevisligt, at det kommer fra en sund egn.

Ingen må tage noget kreatur til græs af anden, med mindre det sker med menige granders vilje og samtykke.

Ingen husfolk, som ingen lodskifte har i ager eller enge, må have mere kreatur på græs, end granderne vil bevilge og tillade dem.

Om nogen kører, rider eller går gennem led og ikke lukker efter sig, så der sker skade, da skal han betale, om skade sker deraf ved noget kreatur i eng eller korn.

Når hø eller korn skal høstes, vil vi grander gå til hobe om, på hvad dag der skal anfanges at høste, og hvor vidt der skal høstes hver dag. Og ingen må begynde at høste eller høste videre end aftalt ved to marks bøde til grander og to til husbonden. I lige måde forholdes også ved høvling, holmene alene undtaget.

Enhver skal krøge sine svin – allesammen, så nær som grisene, der patter soen – og det skal ske to uger før Valborgsdag. Og de skal holde krøget hele sommeren over, til kornet er i hus. Og vi vil være samtalet om at leje en svinedreng, som skal lønnes og mades efter hvert svin, stykkevis. Hvo har eet eller flere giver og mader derefter.

Findes der nogen, som graver tørv, i andres skifte, skal den, der ejer skiftet, beholde tørvene.

Ingen husmand må nogetsteds grave græstørv til hus eller tørvestak, med mindre de har forlov af hver mand i byen, og det er udvist dem, hvor de må grave. Og med brændetørv forholdes i lige måde.

Ingen må befindes om nattetid ene på marken iblandt kornet, når det står i rader.

Når der varsles til bymandsstævne, skal hver mand møde

selv, med mindre han kan bevise, at han har lovligt forfald. Da sendes en fuldmægtig. Der skal hvert år være to pantemænd, som skal gå rigtigt om i byen. De skal give agt på alt det, som står skrevet foran. Såfremt de findes forsømmelige, for venskab lader nogen gå fri eller af had panter nogen, skal menige grander pante dem så meget fra, som de skulle have pantet eller har pantet af had.

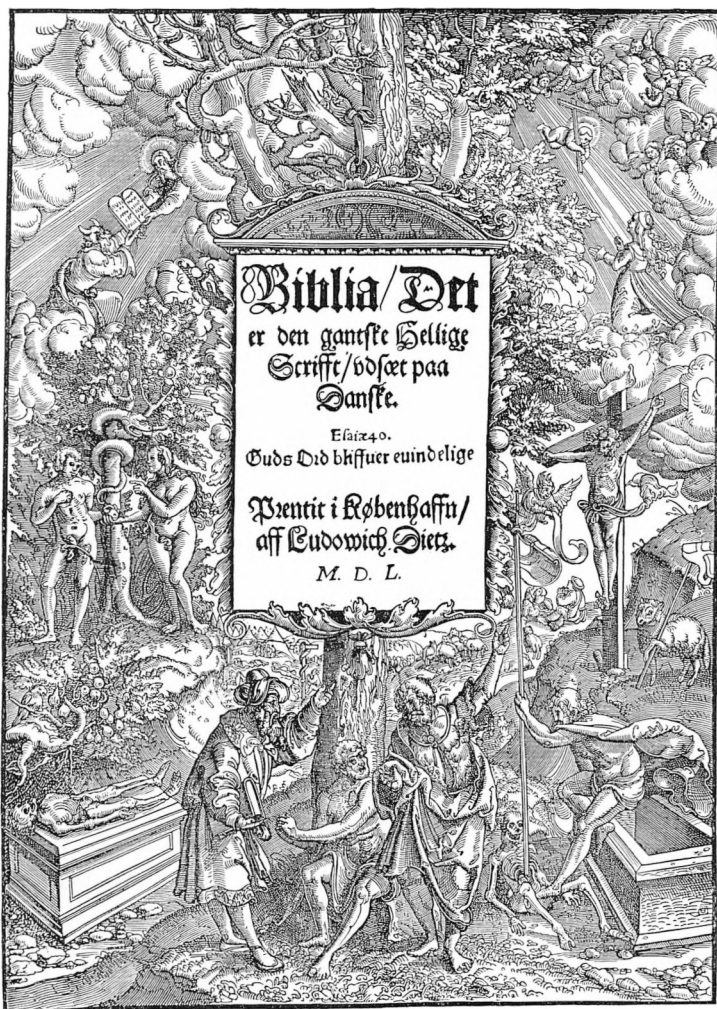
Er nogen imod pantemændene med ord eller trusler eller håndspålæggelse, skal han bøde til granderne og husbonden.

Hvad der på grandestævne bliver pålagt til byens nytte og gavn, skal ske med de flestes samtykke, og tre eller fire mænd skal ikke kunne hindre det, men skal være fornøjet med, hvad der pålægges.“

Sådan kunne vedtagelserne i enkelthed lyde. Undertiden blev de ændret. Antallet af kreaturer, der måtte græsse på et areal, kunne ændre sig efter behov og ydedygtighed. Snart kunne det være tilladt at holde gæs på græsning, snart ikke. Undertiden blev det nødvendigt at ændre bødesatser, og undertiden forbød man gravningen af grønne tørv, hvorved græsningen formindskedes. Og så måtte man igen til tinget for at få de nye regler slået fast. Tinget gav tit anledning til en behagelig og dramatisk afbrydelse i den ensformige hverdag. Om man til tider ligefrem søgte tinget blot for adspredelsens skyld, skal være usagt, men samtiden var ikke helt uden mistanke om, at det forholdt sig sådan. Det fremgår af følgende vers skrevet af en ribebisp omkring år 1600:

„De bulderjyder er ej gode at stille,
så gerne tilsammen de træde ville.
At pløje og så de heller forglemme,
end de fra tinge skulle sidde hjemme.“

Men det var ikke blot civilretlige stridigheder, der blev afgjort på tinget. Endnu fandtes der ikke tingbøger. Man optegnede tingets afgørelser på tingsvidner, og en del af dem finder man endnu i lensregnskaberne eller gentaget i en

Bibelen på det danske modersmål fandt med Christian den Tredies bibel sin plads i kongerigets kirker.

Bystævnet – en spire til demokrati, grundlaget for landsbyens dagligliv, hvor beslutninger blev taget ved flertalsafgørelse.

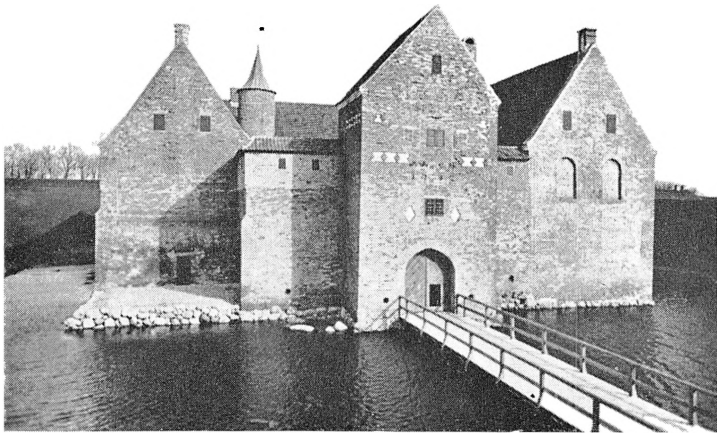
På tinget læstes og påskreves vider og vedtægter, og domme blev afsagt over lovbrudere og i tvistemål i overværelse af de otte mænd kaldet tinghørere eller stökkemand.

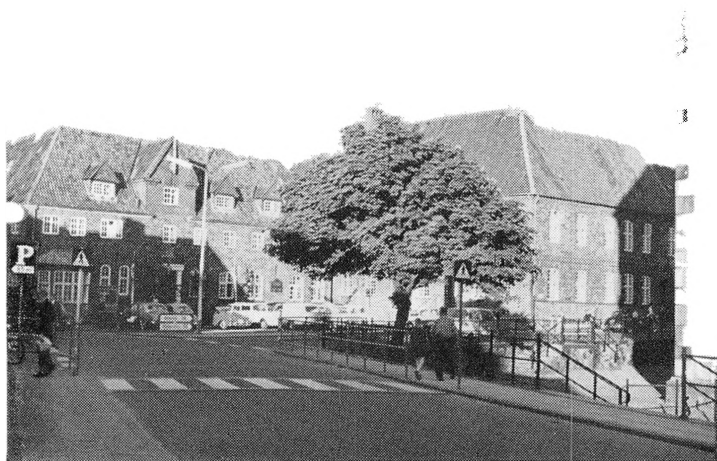
Die leste tabule vander pestilencie

Epidemiske sygdomme hærgede voldsomt i 1500- og 1600-tallet. Lægebøgers stik viser, at man fandt en nær sammenhæng mellem lugt og smittefare.

Spøttrup, en herregård, hvis ejere gennem tiderne har spillet en stor rolle i den jyske handel sydpå med stude fra limfjordssegnene.

Foruden adelen fik storkøbmænd fra byerne andel i studeeksporten til Hamborg og Holland, blandt andre Laurids Thøgersen, der byggede den ene af disse gårde på Torvet i Ribe i 1582.

tingbog et århundrede eller to senere. Nu og da kommer også en optegnelse ad sære omveje frem til den, der søger at læse i historiens bog. I en lille fin håndskreven bog fra 1700-tallet i Universitetsbiblioteket i Oslo kan man læse, at en herremand fra een af nabolandsbyerne og en borger fra Ribe blev ihjelslagne om nattetid under et barselgilde i 1577. Gerningsmanden blev straks halshugget og lagt på fire stejler. Kun den omstændighed, at den ene af de dræbte var fra en købstad, gør, at begivenheden er blevet bevaret for en så fjern eftertid som vor. Den gamle bys nærhed gør også, at man kan slutte sig til forskellige begivenheders indflydelse på udviklingen i Vorstrup.

Der findes i lensregnskaberne jordebøger og skattelister, som giver os navnene på krongodsets fæstere i 1562, i 1582 og i 1585, og der er en sådan forskel på navnerækkerne de tre år, at det vidner om stort mandefald. Ændringerne fra 1562 til den tyve år yngre liste fra 1582 lader sig med rimelighed forklare med det lange tidsrum, men ejendommeligt er det, at der findes så få fæstere, der efter fadernavnet at dømmes kan have været sønner af fæstere fra 1562. En rimelig forklaring er, at der herskede voldsomme epidemier på egnen både i 1565 og i 1579. Den første skal have krævet 3000 menneskeliv i købstaden – formentlig over halvdelen af dens indbyggere. Erfaringer fra senere tider viser, at den nærmere omegn i den slags tilfælde heller ikke slap uden betydelige tab. Pesten i 1565 begyndte i april måned. Belært af erfaringer blev det straks besluttet, at de, der døde om formiddagen, skulle være begravet inden aften, og de, der døde om eftermiddagen, skulle begraves inden næste dags middag. De pestdøde blev begravet på en særlig indrettet kirkegård uden for byen. Pesten 14 år senere har muligvis ikke haft samme styrke, men da hoffet opholdt sig i Kolding, blev der for en sikkerheds skyld givet ordre til, at folk fra Ribe ikke måtte tillades at rejse til Kolding, for at sygdommen ikke skulle udbryde i hoflejren.

To år efter kunne man fra Vorstrup se det halve af den

gamle købstad stå i lys lue. Nye huse rejste sig på tomterne – med tegltag i stedet for strå. Dermed var byen saneret i betydelig udstrækning, og den pestilens, der ellers herskede langs vestkysten i 1582, er muligvis blevet hindret i at komme ind i byen. Men i Vorstrup synes man – igen efter navnelisterne at dømme – at have fået sin rigelige part. Talrige nye navne er opført i lensjordebogen fra 1585. Derude undgik man ikke „pestilens, sygdom og farlighed“ blandt de seks helgårdsmand og 10 halvgårdsmand, der sad på de elleve helgårde, og fem mænd, der sad „til huse“ i landsbyen. Af de 23 navne på listen fra 1582 er 13 udgået eller erstattet med andre på den tre år yngre liste.

Foruden en ørte rug, en ørte byg og en ørte havre (henholdsvis 10, 12 og 14 skæpper) ydes der nu af Anders Mikkelsens gård en gris, et lam, en gås, to høns og en trave foderkorn i landgilde, og hertil føjes otte læs klyne (gravede tørv) til slottets opvarmning. Endelig tilføjes det, at mændene fra Vorstrup årligt giver een ko.

Fra den tid kan man med sikkerhed følge gårdmandsrækkerne lige til vore dage på de fleste af Vorstrups – og mange andre landsbyers – gårde og huse.

I lensregnskaberne kan man følge, hvad der blev betalt i indfæstning: som hovedregel 20 daler for en halv- og 40 daler for en helgård og 1–5 daler for et hus. Desuden får man at vide, hvad der bødedes for vold og lejemål.

Omtrent fra denne tid – måske påbegyndt lidt tidligere og i hvert fald strakt over det meste af det 17. århundrede og helt ind i det 18. – kan man spore en stadig omsiggribende udvidelse af adelens gårde, en tendens i retning af storgodsdrift.

Udviklingen trængte frem til Danmark sydfra, og den var i nogen grad betinget af den økonomiske højkonjunktur, der fra århundredets midte gik over hele Europa. Misvækst i Syd-europa og hollændernes stigende kornopkøb skabte gunstige vilkår for de danske landbrugsprodukter, og det satte igen de største godsejere i stand til, og gav dem lyst til, at få mere

jord og større indtægter. Landet var på det tidspunkt så godt som fuldstændig opdyrket – der var derfor ikke store muligheder for at tage nyt land under ploven. Skulle de store gårde udvides, måtte det ske på bekostning af de mindre brug. Og i sidste halvdel af 1500-tallet ser man da også, at der flere steder i landet sker nedlæggelser af bondegårde, og ved mageskifter og jordopkøb samler hovedgårdene deres besiddelser omkring selve gården. Ikke alle var lige begejstrede for denne udvikling. En Viborg-bisp fandt det nødvendigt at advare mod den:

„Og som Paulus formaner: gør godt, blir rig i gode gerninger, giv gerne og vær behjælpelig. Thi dette er de rette adelige gerninger, og ikke at drage det ene hus til det andet og lægge den ene ager til den anden, bruge vold mod hver mands hus og med hver mands arv, indtil der ikke er mere rum, at de kunne ene besidde landet, – og ikke råde og gøre de fattige skade efter deres egen vilje og vride retten, hvor de ville. Thi råber Gud et forskrækkeligt Ve over dem, som dette gør, og han er en hævner over alt dette – som skriften vidner.“

Viborg-bispen har nok malet i vel dystre farver. Faldet i antallet af gårde gik nemlig også ud over præsternes indtægter. Men hans ord er udtryk for, hvad i hvert fald nogle frygtede ville ske, hvis udviklingen fortsatte. Medvirkende årsag til udvidelsen af hovedgårdsdriften kunne de mange ødegårde være. Rundt om i landet blev gang på gang gårde erklæret for øde. Nogle beboere døde under pest eller anden grasserende sygdom, andre trak til egne, hvor kårene og jorden var bedre, og var det umuligt at skaffe nye folk til at tage en fæstegård, måtte det være en nærliggende tanke at inddrage den i hovedgårdens drift, så den i hvert fald ikke kom til at ligge øde hen.

Samtidig med nedlæggelserne skete der nu og da oprettelser af nye selvstændige brug, og der var hovedgårde, der gik fallit og måtte nedlægges. Trods gode tider var ikke alle i stand til at klare forpligtelserne. Ejerne måtte da gå fra hus

og hjem. Det gjaldt især inden for lavadelen med de ikke alt for vidtstrakte besiddelser. Denne mellemklasse bar endnu mærke af stridighederne i forrige generation og var ikke i fuldt omfang i stand til at udnytte de nye gode tiders muligheder. Nogle sank tilbage i landalmuen, andre slog sig på borgerlige hverv som handlende eller håndværkere – hvis de da ikke foretrak den trange vej gennem skole, studier og hørerstillinger til sognekald og værdighed.

I Vorstrup var der tegn til en godssamling omkring en enkelt gård, men her og i store dele af Jylland og Nordslesvig slog storgodsdriften aldrig rigtig igennem. Man havde marsken og engene, og ved studehandel og øksneeksport holdt bønderne i fredsperioder for det meste hovedet oven vandet. Nu som i middelalderen kunne der let findes aftagere sydpå. Men bønderne stod ikke selv for eksporten. Det gjorde købmændene inde i købstaden. Een af dem var knyttet til Vorstrup – til en gård uden for landsbyfællesskabet. Det var en driftig forretningsmand, der endte som borgmester og byggede eet af de fornemme stenhuse på Torvet. Han træffes første gang på Kolding marked, hvor han afsætter konfektsukker og pebermynte til Christian den Tredies hof. Han blev storkøbmand, og i et latinsk digt udgivet i den stad Wittenberg i 1576 anråber digteren *Amerinus* Gud om at begunstige denne mands foretagender, hvadenten han deltog i rådets forhandlinger, eller han i „fremmede lande drog frem med en dobbelthornet hær“, et sindbillede på hans store studedrifter.

Stedet lå lige ved en gren af den gamle jyske hærvej, der historien igennem har spillet en langt større og lykkeligere rolle som oksevej end som hærvej.

Her i engene samlede købmanden de opkøbte okser, før de i sluttet trop til lands eller søs blev ført ud af landet, hvorved Danmark indirekte fik del i de sydligere landes rigdomme – hentet i nye lande ufatteligt langt ude mod vest over store have.

Denne generation af bønder – i Vorstrup som i andre lands-

byer – var vist i det store og hele mennesker, der så tingene trives omkring sig og, bortset fra de personlige problemer eller de sorger og ulykker, som pest, misvækst, krig og anden ufred til alle tider medfører, med veltilfredshed kunne hengive sig til livets lettere sider.

Vi kender mest til livet i adelen og overklassen som helhed – men de vidnesbyrd, vi har fra bønderne, tyder på, at der også her blev levet stærkt, heftigt og inderligt. Man var glad ved livet – og man nød det i fulde drag. Nogle måske i ordets bogstaveligste forstand – efter forbillede af landsfaderen, *Frederik den Anden*, om hvem *Anders Sørensen Vedel* i en ligprædiken udtalte, at dersom Hans Majestæt kunne have holdt sig fra den megen stærk drik, kunne han have levet mangan god dag endnu!

Da Frederik den Anden – og med ham den 2. generation efter reformationen – afgik ved døden, var sindene blevet blidere stemt. Kampene og det indbyrdes kiv var kommet på afstand – krybben var ikke længere tom, så hestene behøvede ikke bides for at klare sig. Man kunne – både hos høj og lav – se fremtiden i møde med en vist fortrøstning. Hvorfor skulle de gode tider ikke blive endnu bedre? I spidsen for landet sad det adelige rigsråd og styrede for den endnu umyndige *Christian den Fjerde* – en kvik og opvakt dreng med appetit på livet og lyst til at styre sine riger.

Kraftudfoldelse og trolddomstro

1588 ødelægges den spanske armada under togt mod England – 1592 opfinder Galilei et termometer – 1593 erklærer Henrik den Fjerde af Frankrig, at Paris er vel en messe værd! – 1600 brændes Giordano Bruno i Rom – 1603 forenes England og Skotland – 1611 bliver Gustav den Anden Adolf konge i Sverige – 1614 køber hollænderne for 60 gylden Manhattan af indianere, og de franske stænder holder deres sidste møde før 1789 – 1618 begynder 30-årskrigen – 1623 går katolikerne frem.

1588 indsættes under Christian den Fjerdes umyndighed en formynderregering – 1591 udsender Anders Sørensen Vedel sin folkevisesamling – 1597 falder Tyge Brahe i unåde – 1603 giver rigsrådet afslag på kongens ønske om at skride til krig mod Sverige – 1611 erklæres Kalmarkrigen – 1613 underskrives freden i Knærød. Danmark beholder de tre kroner i rigsvåbenet og får skatteret til Lapmarken – 1616 oprettes Dansk-Ostindisk Kompagni – 1623 bevilger rigsrådet penge til oprustning.

De gode tider under *Frederik den Anden* fortsatte under *Christian den Fjerdes* umyndighed og i hans første regeringstid. Selv under den iltre unge konge bevarede nogenlunde fredelige forhold udadtil, men Kalmarkrigen i 1611 undgik landet ikke. Det var dog fortrinsvis øst for Øresund, man direkte mærkede dens virkninger.

Tiden var overbevist om, at al handel og næring først og fremmest skulle tjene hele statens vel, og årene frem til midten af 1620'erne blev den første merkantilistiske blomstringsperiode med grundlæggelsen af det ene handelskompagni efter det andet, – alle med direkte deltagelse fra statens side i form af kongelige aktier og nøje fastlagte privilegier. De fleste af kompagnierne bukkede hurtigt under – men ideen holdt sig. Også for det hjemlige erhvervslivs fremme gik staten i spidsen – blandt andet med indretningen af Børnehuset i København, hvor man indsatte omstrejfende og forældreløse børn for at oplære dem i håndværk – samtidig

med, at de udgjorde en billig arbejdskraft på statens klædefabrik.

Staten – personificeret i den handlekraftige unge konge – var den store igangsætter, vejleder, reformator og myndige irrettesætter i denne periode. Kongen selv skrev så mange breve, at man senere har kunnet udgive dem i 8 bind. Han skrev om stort og småt, ville selv være med overalt og have indsigt med de mindste detaljer: køernes tilstand på ladegården såvel som de storpolitiske forviklinger i Europa.

Christian den Fjerde kom for bønder og borgere til at stå i en ganske særlig glans, som har holdt sig ned gennem historien, trods ulykkerne der vældede ind over landet i den sidste halvdel af hans regeringstid. Den jævne mand kom i ham til at se en retfærdig beskytter, og i Vorstrup er der nok blevet snakket en del om en begivenhed, der vedrørte een af egnens adelsmænd, *Christoffer Rosenkrands* til Høggsbro. Han var kommet i besiddelse af Donslund, en gård, der havde tilhørt *Christen Juel*, hvis enke, *Karen Strangesdatter*, gjorde krav på at være gårdens retmæssige ejer.

Kongen selv fik sagens akter forelagt, og da han stod med en obligation, der skulle være udstedt af Christen Juel, i hånden, fik han mistanke til papiret og gav udtryk for den opfattelse, at dokumentet var skrevet på papir fra papirmøllen ved Frederiksborg. Da den var anlagt efter det tidspunkt, obligationen skulle være udstedt, lod kongen Christoffer Rosenkrands belægge med arrest. Hans papirer blev undersøgt. Der var flere falske breve iblandt, og næste herredag i København blev Rosenkrands dømt fra livet. Den 23. marts 1610 blev han henrettet.

Det kraftige statslige initiativ skyldtes næppe udelukkende den energiske konge. Det lå i tidens ånd. Tilsvarende forhold kendes ude fra Europa – og den foregående generation havde skabt et grundlag af velstand og kraftoverskud som på en eller anden måde måtte komme til udtryk.

Regeringen gjorde sit kraftoverskud mærkbart ved en strøm af forordninger og recesser, der var præget af en for

datiden indlysende ret til at regulere borgernes privatliv.

Skulle kongen bruge arbejdskraft til slotsbyggeri, og man havde erfaret, „hvorledes alle vegne her i landet skal findes en hob løsgængere, som omløbe og omstrippe fra et sted til et andet og bedrager folk for en del under foregiveness af, at de er krigsfolk, for en del under skin af at være studenter og for en del under påstand af, at de er uden tjeneste“, så befalede han, at „slige løsgængere skulle pågribes og bruges til det pågældende slotsbyggeri eller andet forefaldende.“ Lensmændene på Sjælland skulle i anledning af byggeri på Københavns slot foretage ransagning den 31. marts 1599 – men heller ikke før. Regeringen vidste, at rygten flyver hurtigt! Men forøvrigt skulle lensmanden have flittigt indseende med, at der kun fremsendtes føre og stærke folk, der var egnet til sligt groft arbejde!

Lignende ordrer udgik gang på gang – ikke mindst når fæstninger skulle forstærkes. Og hele byers beboere fik ordre til at flytte til een af de mange nye byer, Christian den Fjerde anlagde af strategiske grunde.

Sådan en mangel kunne der blive på arbejdskraft, at kongen udsendte ordre til lensmændene overalt i riget om, at folk, der var dømt til galge og gren for et ringe tyveri, skulle forskånes på deres liv og i stedet „sendes hidover til København udi Vort arbejde på nogle års tid.“ Henrettelser skulle ellers ske straks.

Moralen blev vel tilgodeset. Kongen bekræftede fundatsen for Maribo kloster, hvorved det var foreskrevet, at en klosterjomfru, der overtrådte det 6. bud skulle indmures straks og på livstid bespises, hvor hun var indmuret.

„Eftersom skørlevned og letfærdighed daglig tiltager og forøges, og de bøder, som recessen for sådanne forseelser tilholder at udgives, er så ringe, at mange deraf til synd og løsgættighed forårsages, da har vi det for godt anset herom således at forordne:

1. at når nogen sig i så måder forbryder, da skulle de begge derfor stå til åbenbar skrifte, og

2. dersom sådant, Gud til fortørnelse og andre til forargelse, tit og ofte af en person begås, da skal *han* efter hans formue og på kroppen eller med fængsel straffes, eftersom hans forseelse befindes, og *hun* tredje gang uden al nåde straffes til kagen.“

Man gav også regler om rent dagligdags forhold. Således forordnede man om håndværkere – og i selve indledningen gives der udtryk for hele den merkantilistiske opfattelse af håndværket som samfundets bærende erhverv: „Eftersom håndværkere er een af de fornemme årsager til landes og rigers fremvækst, og vi dog befinder dem ikke i disse lande som andre at være i svang synderlig for mangel af gode sven- de, da har vi for godt og rådsoomt anset at lade forkynde og påbyde.“ Og derpå følger en forordning for håndværkerud- dannelsen – hvor man også erfarer statens uvilje mod ør- kesløshed: „Ingen skal herefter tilstedes at holde sine børn, drenge eller piger hos sig ørkesløse, men enten holde dem til skole, en ærlig tjeneste, købmandskab eller håndværk“. Tiggerbørn skulle sættes i arbejde: „I lige måder skulle over- formyndere eller rådmænd lade forordne alle de, som langs gaden løber, pige- eller drengebørn, hvad heller de hører hjemme der i byen eller ikke, at de sættes til håndværk. Sær- deles skulle de have omsorg for hittebørn, at de vel opdrages og kan lære et håndværk.“

Håndværket fik en god tid under Christian den Fjerde. Traditioner var bevaret fra den katolske tid, da talrige dyg- tige håndværkere havde udskåret og malet uforlignelige alter- tavler til vore kirker i by og på land. Efter reformationen var helgenbilledernes og altertavlernes tid forbi, men traditio- nerne blev overført til prædikestole og stolestader. Flere købstæder havde deres særlige skole, deres egen stil, der på- virkede landsbysnedkerne i omegnen. Enkelte håndværkere kender man navnet på. Således snedkeren *Mikkel Thuesen* i Tarp, der på eet af sine arbejder – inventaret til en vestjysk landsbykirke – fortæller, at „disse skamle gjorde Mikkel Thue-

sen i Tarp selvanden i 26 uger.“ Også landsbyernes smede drev det undertiden vidt, selvom de ikke kom på højde med kendte indforskrevne smede. Landsbysmedens arbejde er for størstedelen gået tabt. Hesteskoene blev slidt, andet arbejde er tæret af rust, men han satte sit præg på tiden. Det samme gjorde byernes fremragende guld- og sølvsmede. Sølvet vandt også indpas på landet hos adel og formuende bønder. Talrige er de sølvskatte, der er fundet, nedgravet under de følgende årtiers uroperiode. Og store mængder af sølvthøj er bevaret med omhu fra slægtled til slægtled som vidnesbyrd om den rigdom, der prægede tiden omkring år 1600. Kniplinger, broderier og skønne, vævede stoffer vandt indpas. Også bevaret boskab fra bondehjem vidner om en velstand, man ikke havde kendt før, og som det skulle vare længe, inden den danske bonde igen kom til at opleve.

Staten tænkte på alt – endda vognenes bredde blev reguleret gennem ordrer til lensmændene: „Vi beder dig, at du i dit len tilholder borgerskabet og vognmændene så vel som bønderne, at de herefter gør deres vogne så vide, at der er to sjællandske alen mellem begge inderkanter af fjælene. Og dersom nogen ikke vil rette sig herefter, lader du dem straffe som ved bør, seendes med ingen gennem fingre. I portene skal du lade holde et mål på forskrevne vidde, hvormed portneren kan måle bøndernes vogne“.

Forfærdende epidemier gik både i det 16. og det 17. århundrede med års mellemrum – til tider endda i næsten ubrudt række – hen over hele Europa, og Danmark gik ikke ram forbi. En virkelig mulighed for at bedømme, hvor voldsomt de svære epidemier omkring år 1600 greb ind i folketallet, har man ikke. I London angives de døde tal i 1603 til over 36.000. Det var seks gange det normale fødselstal i storbyen, men værre havde det været i Danzig året før. Der døde i 1602 omkring ti gange så mange, som der normalt blev født på et år, og samme år siges København, der vist var af omtrent samme størrelse som Danzig, at have mistet 15–16.000 af sine indbyggere – antagelig mellem en tredie-

del og halvdelen. Der var da pest overalt i landet. På Bornholm huskedes den længe som „den sorte død“ – 5000 døde. I Nakskov døde 341, og døden høstede overalt på øerne og i Jylland. I Jylland navnlig i 1603 – 120 i Ballum, 5–600 i Tønder, 1000 i Husum og 320 i Stintebøl på Nordstrand. Det er tal, der vel i dag kun opfattes som kuriøse, men som dengang betød død for talrige medmennesker, ulykke og hungersnød for andre. Straks efter pestilensen, siger Perlestickerbogen fra Nakskov, begyndte dyrtid, i hvilken en skæppe rug, med fynsk skæppe målt, kostede 2 mark.

Man kom gang på gang for sent med modforholdsregler i kampen mod epidemierne, hvis årsager man ikke kendte: „Eftersom den farlige grasserende sygdom, som på mange steder her i riget har taget stor overhånd, nu begynder at aflade, hvorfor Gud allersommægtigste evig være lovet, så vil Vi, for at videre fare må forekommes, at det skal være således, at før andre flytter ind i de huse, som nogen er døde i, eller som har været befængt med samme sygdom, skal de renses, og lofterne, gulvene og boskab skal toes og skures for at hindre udspredelsen af ond luft og videre sygdom“.

Også møntforringelse var et stadigt problem: „Eftersom Vi erfarer, hvorledes rigsdalers pris og valeur tid efter anden opstiger ganske højt udenlands, fordi småmønt fast alle vegne i Tyskland slås ringere og ringere, har Vi anset for godt at gøre den forordning, at enhver rigsdaler in specie skal herefter i Vore riger Danmark og Norge gælde fire og firsindstyve skilling danske“ (i stedet for 96).

Møntforringelsen greb direkte ind i den enkelte borgers og bondes tilværelse, og formentlig har man også følt det som en ret grov indblanding, når staten ville bestemme, hvad der måtte nydes af drikkevarer til fester: „Vi forfarer, hvorledes klericiet, borgerskabet og en del på landsbyerne vidt over deres formue lyste ved gæstebud at skænke vin. Omend-skønt der vel findes nogle, som kan udstå sådan bekostning, vil det være til skadelig efterspejl for andre, hvorfor Vi vil have befalet, at Vore lensmænd såvel som adelen overholder,

at der til intet gilde blandt ufrit folk på landet forbruges vin“.

Erfarede man, at folk i Vendsyssel og på Læsø „understod sig i ved nattetid at optænde blus lange stranden, hvorover det er hændt, at søfarende har lidt stor skade og fordærv“, så blev der udstedt „forbud mod, at ingen må herefter om nattetide optænde noget blus, som kan afvende den søfarende fra sin rette kurs, så han forvilder sig og bringer sig i ulykke og fordærv“. Understår nogen sig i at gøre det, skal de tiltales derfor og uden al nåde straffes på liv og gods.

Klagedes der over, at folkelønningerne blev for høje, blev der indført lønstop. Det skete i hvert fald i Norge.

Havde dårligt sikrede ildsteder og skorstene forårsaget brande i København, gav man borgmestre og rådmænd påbud om med største flid at ransage alle de skorstene, ildsteder og esser, der var i byen – både hos adel og borgere. På samme måde førte en række ildebrande i byerne til et påbud om „inden tre sandfulde år i det seneste at afbryde og nedtage, hvad stråtag der findes på husene“. Der skulle i stedet lægges tegl – og var det ikke sket inden de tre år, ville lensmanden få befaling til at lade afbryde og nedtage al overdelen af alle de huse, som stadig findes med stråtag.

Vi er tilbøjelige til at betragte *Christian den Fjerdes* regeringstid som en forholdsvis civiliseret periode, men vi glemmer måske, hvordan heksebålene endnu flammede i hele hans regeringstid. Det kan dog næppe skyldes den kun 11 år gamle konge, at seks hekse på Fejø måtte lide døden på bålet, fordi de – efter deres egen „frivillige“ tilståelse på pinebænken erkendte sig skyldige i, at kongens søster, der skulle giftes med *Jacob den Sjette* af Skotland, blev forfulgt af uheld på sin rejse gennem Kattegat og Skagerrak i 1589. I Kattegat mødte de fjorten store skibe, der skulle eskortere den vordende dronning, uafbrudt modvind, skibe sprang læk og til sidst måtte man for vinteren søge ind i en norsk havn, så kong Jacob selv måtte hente sin brud og først fik hende til Skotland 8–9 måneder efter at hun havde forladt Kron-

borg. Ved hjælp af nogle lerpotter i *Karen Vævers* hus var storm og forvirring bragt over flåden, og når det ikke gik værre, end tilfældet var, skyldes det, at Karen havde både sin mand og sin søn om bord på et af skibene.

Hekse greb i de tider ind i verdenshistorien, fremkaldte voldsomme epidemier og forfulgte enkeltpersoner på den mest raffinerede måde! Og næsten altid tilstod de. Man havde jo pinebænken.

Det var ikke alle, der var så standhaftige som *Gertrud Grejs's*, om hvem præsten, da hun var død i en alder af 89 år, skrev, at hun havde skyld for trolddom, og for mange år siden havde været under bødlens hånd, men bekendte intet, skønt hun blev såre pint.

Flere tog det som en kone i Ribe, der efter at have været på pinebænken og tilstået sig skyldig, blev spurgt, om det nu også var sandt, hvad hun havde sagt. Hendes svar lød: „Nej, men her sidder jeg, en gammel sanseløs stakkel, jeg ved slet intet. Lad mig blot være i ro!“

Ribe og Køge har ry for deres hekseprocesser, men man er nok tilbøjelig til at overvurdere deres tal, for selvom det kan være rigeligt, løb de Ribehexes tal fra 1572 til 1652 kun op til et dusin, og i hvert fald den mest kendte af dem – *Maren Splids* – var nok aldrig blevet brændt, hvis ikke hun var kommet under den rette behandling i Blåtårn. Så længe hun var i hjembyen, var det ikke til at få en tilståelse ud af hende.

Overtroen blomstrede. Som man langt senere gravede en levende ko ned for at hindre kvæggpest i at brede sig, skete det i 1603, at en kvinde i Vestjylland lod nedsætte og begrave et af sine egne børn, fordi man nærrede den tro, at en pest derved kunne standses.

Uden at Danmark har været direkte med, har Europa en lang årrække været præget af krige og borgerkrige.

Men verden gik dog frem. Ved det franske hof begyndte man at spise med gafler. *William Shakespeare* havde sin debut, *Rubens* malede og hollænderne anlagde Ny Amster-

dam – det nuværende New York, hvor så mange unge, også fra Vorstrup, senere skulle søge adgang til det forjættede land.

Også herhjemme mærkedes fremskridtene, og med de mange forbindelser ud til den store verden var Danmark ikke langt bagefter. Helsingør var et stort internationalt trafikknudepunkt, hvor skibe fra alle lande lagde til for at erlægge told, inden de stævnede gennem Sundet på vej til Østersøens havne eller stod ud på vej til England eller Sydeuropa. På Helsingørs rhed foregik en livlig handel med alle mulige varer – selv de mest fremmedartede. Det var dog fortrinsvis København, der var i stand til at nyde frugterne af den almindelige fremgang i handel og industri. Her samledes landets største købmænd. Her var man nær staten, hvis opkøb var grundlaget for næsten alle store købmænds rigdomme, og her kunne man tale sin sag for at opnå særlige lettelser i handelen såsom fritagelser fra de stadige forbud mod udførsel af både korn, kvæg og heste. Den slags prægede periodens aktive statslige handelsregulering. Men også i provinsen opstod store købmænd omend ikke helt i samme omfang som i hovedstaden.

Danske landbrugsprodukter var grundlaget for handelen. Man solgte korn til Sydeuropa – ofte opkøbtes det af hollandske købmænd eller deres agenter, måske en dansk købmand. Man solgte heste. De var i det krigshærgede Europa en efterspurgt vare. Denne handel blev ikke varetaget af købstædernes købmænd, men langt mere af landsbyernes bønder eller de handelsgenier, som det danske landbosamfund til alle tider har fostret. Der var landsdele, der ligefrem synes at have specialiseret sig i hestehandel – Langeland og øerne syd for Sjælland. I toldregnskaberne kan man følge de lovlige hestudførsler, og i bøderegistrene aner man de ulovlige. De blev opretholdt trods alle forbud og formaninger. Hvor omfattende, de har været, kan man kun gætte om.

Hestehandlen krævede ikke binding af mange penge – man udførte som regel 10–12 stykker ad gangen, eller man

kunne nøjes med et par stykker, hvis ens evner ikke rakte videre. Det var den lille mands handel – og på sin vis den, der mest direkte vedgik vore forfædre i landsbyen.

Men en langt større og mere betydningsfuld handel foregik med stude. Øxnehandelen tog et opsving og nåede sit højdepunkt i tiden før de store krige. Det var handel for de store – de dobbelthornede hære kunne bestå af tusinder af øxne, og man kan følge deres vej gennem hele landet, for der måtte erlægges afgifter ved flere toldsteder.

Mange købmænd beklagede sig svært over den høje told og de mange toldsteder – men toldskriveren i Gottorp, der årligt så tusindvis af øxne drage forbi og ligeså mange tusinder af dalere gå i hertugens kasse, var en filosofisk natur, og dertil var han bibelstærk og lærd, så han indledte hvert års regnskab med på fransk at skrive de trøstens ord: „Giv kejseren hvad kejserens er“. Tolden udgjorde dengang een af statens vigtigste indtægtskilder, og man var ikke sen til at se nye muligheder for opkrævning af told. Øxne blev som regel opdrættet på de store gårde, et par stude kunne være udsat på mindre gårde, men i almindelige bondebesætninger fandtes flere heste end øxne.

Det var bønderne forbudt at sælge øxne. Denne indbringende handel havde rigsrådet forbeholdt landets adel, men det lod sig ikke gøre at holde byernes købmænd ude fra den. Øxnehandelen blev grundlaget for mangelstorkøbmænds rigdom. De fede stude, der nok er blevet noget magre på den lange spadseretur, blev drevet til Holland eller Nordtyskland, hvor der var et stadig stigende behov for kød – ikke mindst på grund af Hollands skibsfart, der krævede proviantering, og den almindelige erhvervsmæssige udvikling, der medførte et forsyningsbehov til de voksende byer, som man ikke selv var i stand til at dække. Var det end fortrinsvis adel og storkøbmænd, der tjente direkte på denne handel, undgik den erhvervede velstand ikke at brede sig til andre lag.

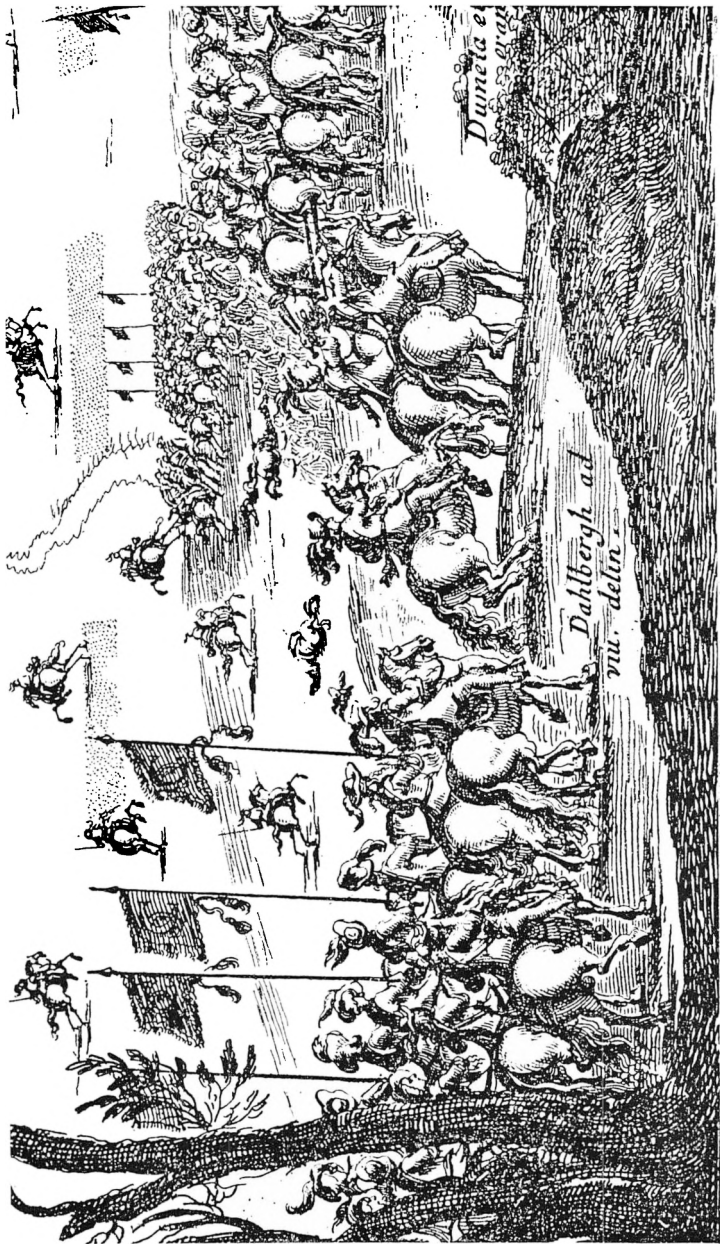
Om velstand bringer lykke, har man altid været i tvivl. Der er dog næppe tvivl om, at økonomisk rygstød frigør menne-

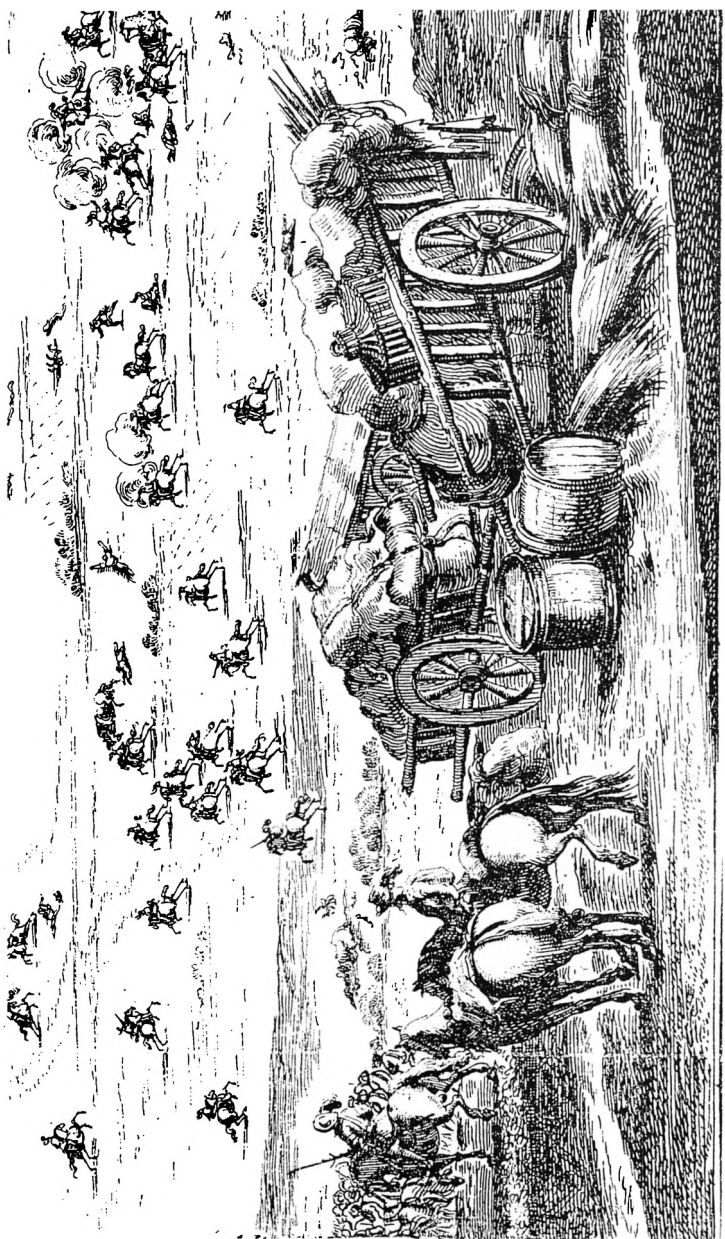
Lensmand, rigsråd Albert
Skels gravmæle.

Gammelt stik af slaget ved
Lutter am Barenberg 1626.
På de følgende sider udsnit
af samtidigt stik fra Karl
Gustavs tog over Lillebælt
1659 fra Hejlsminde.

Der Königl. Maytt. und dero Reichs Schweden Rath/ Lieutenant
Genera über dero Arméen und Militar Statt in Teutschland Vice Reichs Admiral, wie auch
General Gouverneur in Demern und Oberland Richter über Märkte.

CAROL GUSTAV VVRANGEL,
Graff zu Salmis/Freyherr zu Lindenbergh und Eubdenhoff/ Herr zu Sog-
Hofen, Bremerböfde, Wrangelsburg/ Spieter und Koflorp.

Einmahl im Nahmen Allerhöchstdarier Jhesu König. Mayt. von S. Hoch. Wir. Gnaden und Excellenz der. d. r. In Unserm Nahm geschickt
Der. d. r. In Unserm Nahm geschickt
auf und ankommen werden: Als werden Alle und Jeder Allerhöchstdarier Jhesu König. Mayt. ansehnliche hohe
und niedrige Kriegs Officiere/ auch andere dero Besichtigung. hienach stande Obdacht ersehen die S. Hoch. Wir.
Excell. Landvitz untergibt oder erinner und erlese beschlietz das. d. r. In Unserm Nahm geschickt der. d. r. In Unserm Nahm geschickt
den mehrer/ weder mit eigenhätiger Committent oder Einquartierung/ brande/ plünderung/ abnahm/ Pferde/ groß oder
sonnen Viehes/ noch andern Unselbstigkeiten gradiren oder beligen/ noch solchen jstem unterhabenden auff einigerm
Weis zu thun verhalten sondern vielmehr dieser Soldatengarde in alle Wer gebührend respectiren und beehren wollen
und sollen. Darnach sich einmahlig in andern nach für Erbeben und Unselbstigkeite zu thun willen noch. theilnehmig S. Hoch. Wir. Gnad.
und Excell. eigenhätigen Unterschrift und vorgedruckten Ordt. Ingesetzt. So Gegeben 7m. Octobr. Stadtschloss. Döblingen unter Friedberg.
wie her 5. Octobr. Anno 1677.

Beskyttelsesbrev udstedt til præsten i Jels-Oksenvad i 1677 af svenskeme.

Christliche Kirche zu Kott;

1. Hanns Jorgensen
2. Christliche Kirche
1. Jand
1. Hefje Jand
2. Jand

1. Hanns Jorgensen
2. Christliche Kirche
1. Jand
1. Hefje Jand
2. Jand

1. Hanns Jorgensen
2. Christliche Kirche
1. Jand
1. Hefje Jand
2. Jand

Ich bestät mit alle dem einig: 2. Jand
Christliche Kirche, Hanns
Jand, Jand

Ich bestät mit alle dem einig: 2. Jand
Christliche Kirche, Hanns
Jand, Jand

Ich bestät mit alle dem einig: 2. Jand
Christliche Kirche, Hanns
Jand, Jand

Sammen med talrige andre vidner også Trøjborgs jordebøger om, at hele landsbyer ved Kongeaen uddøde i 1659 – „død med alle sine“..

sker for pengemæssige spekulationer og levner mere tid til andre tanker.

Fra denne tid kan man i højere grad få et indblik i landsbyernes daglige liv. Gamle tingbøger er opbevarede – og selv om indblikket gennem disse bøger naturligvis er eensidigt, fordi man først og fremmest hører om lovovertræderne, de stridbare, skyldnerne og deres kreditorer, bliver billedet dog mere broget end tidligere.

Og som nævnt var der også tid til andre tanker end sygdom, signen og målen.

Da Lyngbys unge karle og piger en sommerdag gik i marken, var der blandt dem et vittigt hoved ved navn *Niels Markussen*. Han gav sig af med at digte viser – især smædesange om Lyngbys agtværdige bønder.

„Her er digted en vise af ny
Hun skal synges i hver en by
Hvorfor? Hvorfor?
Fordi han er en fandens skalk
så siger jeg og alle folk
Derfor så ville vi kvæde.
Hvem denne vise sjunge vil
Få han skam, uden han lægger et vers dertil.

Las Bryde med sine tykke ben
Han skal hænge i egegren
Bryden med sin fored' hue
Han skal i helvede både slikke og due
Mølleren med sin røde trøje
Han må have et fandens øje.“

Rygtet om denne vise bredte sig til hovedstaden, hvor man trods alt ikke var blevet mere storbypræget, end at en sådan poetisk udfoldelse i den nære omegn vakte interesse. Men den kom naturligvis også de gode Lyngby mænd og kvinder for øre – og Niels Markussen måtte stå til rette på

Sokkelund herredsting for sine formastelige vers, „Lyngby folk, unge og gamle, til spot, eftersigelse og æres forklejning“, som hans anklagere udtrykte sig. Der kom et forlig i stand, idet Lyngby byfolk efterlod og tilgav ham – dog „med slig condition, at han sig her nu strax for retten skulle obligere og forpligte, at han aldrig mere ville lade sig forlyde med slig digt eller vise om dem eller nogen anden. Og dersom han forser sig herimod, da skal de have magt uden al dom og nåde at lade ham straffe på hans krop.“

Sådan gav hverdagen i landsbyen anledning til både alvor og skæmt. Man får ikke indtryk af nogen forkuet bondestand, der frygtede hundehul og træhest, men af bønder, der er i stand til at varetage deres egne interesser.

I bondesamfundet indtog præsten en særstilling. Han stod på samme tid over og midt iblandt sine sognebørn – men mange steder var han en faderlig ven for dem. Samtidig var han regeringens repræsentant på stedet, men derved også på en måde sognefolkenes beskytter mod herremænds og købstadsfolks overgreb. Man søgte hans råd både i det åndelige og det timelige. Selvom han havde været i den sorte skole, var han som regel udgået af bondestanden eller vokset op i et præstehjem på landet. En gammel præst kendte sit sogn ud og ind, havde været i hvert hjem i glæde og sorg, havde døbt langt de fleste af beboerne, viet de fleste og begravet deres afdøde forældre og de mange, mange børn, der var bukket under for den gådefulde vilje, som det ikke var mennesker givet at se meningen med. Over herremænd opsattes der gravmæler, over præster epitafier, og nu og da vidnede et par lysestager med inskription på et alter om den respekt, der har stået om en gammel præst.

Helhedsbilledet af landsbysamfundet var ikke mørkt, selvom det havde sine mørke sider.

Man vil så gerne danne sig et mere detaljeret billede af disse forfædre, der havde deres virke i tiden før de første kirkebøger midt i 1620'erne dukker op. Det kan imidlertid også senere, mens kilderne flød rigeligere, være svært at fin-

de et fuldgyldigt udtryk for karakter og færd, og et eksempel kan måske vise, hvor svært det er at slutte sig til noget sikkert ud fra de få vidnesbyrd, der foreligger.

Der er ingen tvivl om, at den omtalte landsbysnedker *Mikkel Thuesen* havde sine tanker med det, da han på en kirke stol i Nørre Nebel udskar ordene: „Mikkel Tusen i Tarp gjore disse skamel sielanden udi 26 uer“. Men hvad læser man deraf? Bogstaveringen er gammeldags, ja, den er ikke engang rimelig korrekt i en tid, hvor ortografien endnu var en videnskab på begynderstadiet. Derfor fortæller disse ord os, at Mikkel Thuesen ikke havde nogen boglig uddannelse, hvad man heller ikke kunne vente. Måske kan en snedker fortælle os, om han har været hurtig til sit arbejde, eller han har været et drys, når han sammen med en svend har brugt et halvt år til arbejdet. Måske fortæller indskriften os, at det var almindeligt at akkordere om udførelsen af den slags arbejde indenfor et bestemt tidsrum, og måske fortæller den også, at der var mere sammenhæng mellem tiden og betalingen end mellem arbejdets kvalitet og betalingen. Men om følelser fortæller indskriften ikke noget med sikkerhed. I hvert fald har een forfatter, der har omtalt Mikkel Thuesens arbejde, betroet sine læsere, at Mikkel Thuesen pralede af sit arbejde. En anden forfatter udlægger det sådan, at Mikkel Thuesen har villet give udtryk for berettiget stolthed over sit værk.

Vi kommer til at nøjes med at glæde os over hans arbejde og kan så lægge i ordene, hvad der passer bedst til vor egen sindsstemning ved synet af hans værk. Mon ikke han først og fremmest har været fyldt med glæde over at kunne gøre nytte?

De følgende årtiers ulykker kom helt bag på den generation, der virkede i *Christian den Fjerdes* første 30 regeringsår. Den ungdom, der da var vokset op, blev stillet over for nedbrydende kræfter, den ikke var i stand til at modstå.

Fejder og pest

1624 kommer Richelieu til magten i Frankrig – 1626 fuldføres Peterskirken i Rom – 1633 må Galilei afsværge sin påstand om, at jorden bevæger sig! – 1635 sætter svenskerne i Brandenburg ind med et plyndringstogt, der huskes som „Schwedengreuel“ – 1645 tager Oliver Cromwell magten i England – 1648 slutter 30-årskrigen med den westfalske fred – 1656 rejser polakkerne sig til kamp mod Karl den Tiende Gustav – 1656 opfindes penduluret – 1659 griber England, Frankrig og Holland (Haagkoncerten) „mæglende“ ind i den dansk-svenske krig.

1624 indvies Rosenborg – 1625 fører Christian den Fjerde Danmark ind i 30-årskrigen – 1627 rykker Wallensteins hære ind i Jylland – 1629 sluttes der fred – 1636 bestemmes, at alle prædikener i Holsten og Slesvig skal holdes på tysk – 1644 står svenskerne i Jylland under Torstensson – 1645 må Danmark slutte fred – 1648 dør Christian den Fjerde, og Frederik den Tredie må undertegne en hård håndfæstning – 1657 rykker danske styrker frem mod svenskerne i Nordtyskland – 1658 går Karl Gustav over bælterne – 1659 stormer svenskerne København – 1660 sluttes fred og enevælden indføres.

Den periode, vi nu vender os til, blev en forfærdende tid for snart det ganske Europa. Fremskridtene fra den forrige generation blev ganske vist fortsat på en række punkter. Men tiden havde også en anden side. Trediveårskrigen var i fuld gang siden 1618, nød og død fulgte i dens spor, huguenotterne blev forfulgt i Frankrig, England udvidede i mistænksom kappestrid med hollænderne sit kolonirige, bl. a. på de gamle stormagter Spaniens og Portugals bekostning.

I Danmark var Rosenborg lige blevet færdig, da det trak op til en ny krig mellem Danmark og Sverige. *Christian den Fjerde* var krigsivrig, familieinteresser og ønsket om ved militær indsats at vinde fordele – og forbundsfæller i Holland og England – på Sveriges bekostning var hans drivkraft i be-

stræbelserne for at overbevise rigsrådet om nødvendigheden af, at han kom til at stå som protestantismens redningsmand i Tyskland. Rigsrådet ville først have sikkerhed for, at forbundsfællerne ikke skulle svigte. Men Christian den Fjerde var ikke blot dansk konge, han var også hertug af Holsten, og den nedersachsiske kredsdag besluttede at stille sin krigsmagt under hans kommando! Dermed var Danmark inde i 30-årskrigen. I sommeren 1625 mødte Christian den Fjerde den katolske hærfører *Tilly* og led afgørende nederlag ved Lutter am Barenberg. Bortset fra Mecklenborg svigtede alle udenlandske venner. *Wallenstein* sluttede sig til *Tilly*, og i 1627 oversvømmede kejserlige tropper Slesvig og Jylland. Sidst i september stod *Wallenstein* i Haderslev. Små to uger senere var hele Jylland besat. Christian den Fjerde havde trukket sig tilbage til Fyn.

Det er svært at danne sig et fuldgyldigt indtryk af, hvor hårdt *Wallensteins* besættelse gik ud over Vorstrup og dens omegn. Først på året havde samtaleemnet på egnen nok mindre været krigen derude til sønder end striden mellem præsterne i Brøns og Skærbæk, hvorunder Skærbækpræsten stak sin embedsbroder ihjel med en pennekniv.

„Men“, hedder det i en gammel annal, „samme år skete det, som var endnu værre: de kejserlige tropper holdt deres indtog, og mange blev henrevet af pesten.“

Nogle få kirkebøger er bevaret, og af dem kan man konstatere et stigende antal dødsfald i 1627–30. Haderslev, Tønder, Ribe og flere andre købstæder må have lidt svære tab i menneskeliv under Kejserkrigen, som *Wallensteins* Jyllandstogt kaldes. Om materiel skade på landet vidnes som regel kort, men summarisk i lensregnskaber – f. eks. hedder det blot om Vorstrups bønder, at de fritages for landgilde for 1627 og 1628, da de blev af kejserens folk så ilde medhandlet på to års tid, at de intet formåede at betale.

Ingen tænkte på modstand, da fjenden stod foran købstædernes porte. Over for *Wallensteins* og *Torquato Contis* velbevæbnede professionelle soldater var de utidssvarende

befæstede købstæder prisgivet – og rygterne om, hvad der var sket i andre byer, havde fået det bedre borgerskab til at flygte over hals og hoved.

Om det land, Torquato Contis italienske lejetropper var kommet til, har een af hans ledsagere – *Recchia* – skrevet:

„Generalen bor i Haderslev, hvorfra han nu styrer Jylland så let, som om det drejede sig om en landsby med fire huse. Når han giver en ordre, bliver den hurtigst muligt bragt videre og udført. Adelen er meget ynkværdigt stillet, gør ham sin opvartning, når det er nødvendigt, og har måttet sværge kejseren troskab, men mange har måttet føres hertil som dyr med stokkeprygl. Bønderne er delvis flygtet, og kommer forholdene ikke i orden, vil de nok allesammen flygte, for soldaterne bruger dem som trældyr, og under jagterne må bønderne gøre tjeneste som hunde“.

Hårdt gik det ud over hele Jylland, og det reddede ikke de gottorpske dele af Sønderjylland, at hertugen faldt sin danske lensherre i ryggen og søgte forbund med rigets fjender.

„Hver dag skriver hertugen til generalen i Haderslev og beder og bønfaller ham om, at man ikke fortsat vil plage hans undersåtter,“ fortæller *Recchia*.

Bønderne fra Åbenrå amt, der lå under Gottorp, henvendte sig til hertugen – naturligvis på tysk (også fra det dansktalende Nordslesvig).

„Da sie an der Heerstrasse wohnen“, hedder det i eet klageskrift, altså: Da de bor ved hærvejen, har de lidt særligt under de kejserlige troppers gennemmarch. Deres kvæg er drevet bort, hestene taget, korn og foder fortæret, svin, gæs og andre fødevarer er også fortæret, vogne, plove og harver er brændt, sko og klæder er stjålet, og de er i det hele taget blevet plyndret for alle ejendele“.

Fra andre landsbyer lød den samme klage. Nu og da med en tilføjelse: „Hvad de ikke på anden måde har kunnet fordærve, har de stukket ild til og brændt, vor kirke har de begået indbrud i, stjålet alterkalk og -disk,“ hedder det eet

sted. „Os selv og vore stakkels kvinder og børn har de tvunget, pint og slået“!

„Vi er som får uden hyrde“, lyder det fra én landsby. „Så længe vi endnu havde noget at give soldaterne, der trop for trop kom forbi, har vi kunnet købe os til tålelige kår, men nu, da vi ikke har mere, truer de med at brænde vore huse af og at tage os af dage. Nogle har de med strikke om halsen som hunde ført bort og truet med at hænge dem, hvis de ikke viste dem penge og andre sager, hvorom de, der var fanget, dog ikke vidste noget“.

Da krigen var forbi, hed det i et klageskrift fra et sogn mellem Haderslev og Åbenrå, at „på grund af soldaternes gennemmarch til hest og til fods, har vi arme folk forladt huse og gårde og i to år måttet holde os skjult på øde steder og i skove, fordi soldater, når de kom gennem vor landsby huserede sådan med os, at det ikke var muligt for os at blive ved husene. Vort landbrug ligger nu øde, vi har hverken korn eller kvæg.“

Nød og elendighed var bragt over både Nørre- og Sønderjylland – på land som i by. Efter krigen var der også mange fattige og nødlidende i Vorstrup. Flere fik tingets attest for, at de frit kunne henvende sig til enhver i herredet om hjælp til genopbygning af gårde og huse eller blot til at mætte de udhungrede kroppe.

Efter at fjenden havde forladt landsdelen, blomstrede den så nogenlunde op igen. Men det var, som om overmægtige kræfter havde samlet sig, så der aldrig blev levnet tid til bare et forsøg på at knejse lidt med nakken, som man havde kunnet i tiden før kejserkrigen, da smukt skårne møbler og prægtige klæder holdt deres indtog i bønders og borgers hjem. År efter år blev vurderingsmænd fra Vorstrup kaldt til slottets ladegård for at bevidne, hvor mange af de lam, der var betalt som landgilde, der havde mistet livet af en ukendt syge, og slap man for voldsomme epidemier blandt menneskene i denne periode, så varede det ikke længe, inden vestkysten af Jylland kom til at opleve en katastrofe. Natten mel-

lem den 11. og 12. oktober 1634 indtraf en vandflod, hvorom borgmester *Hans Friis* i sin dagbog lod optegne: ”Da den nye måne begyndte at tændes, opkom en vandflod, som var meget forskrækkelig og på tre timers tid – fra klokken var 11 til den var 2, voksede så stor og højt, at den gik tvært igennem Ribe Domkirke. Skibe og skuder blev opsat ved Farup kirke. Alle broer, dæmninger og diger her ved Ribe blev mestendels fordærvet og nedslagen. Det er beregnet, at på denne kant af søsiden, udi Holsten og Ditmarsken, Nordstrand og Ejdersted skal i samme vandflod være druknet over 22.000 mennesker – af kvæg og kreaturer utallige. Udi Farup sogn her ved byen omkom alene 295 mennesker.“

Gamle kort lader ikke tvivl tilbage om de indhug, denne stormflod, har gjort på Slesvigs vestkyst.

I 1637 fulgte en ny epidemi.

Men var krige og naturkatastrofer voldsomme i de tider, var menneskenes sind heller ikke blidt. Det ses af lensregnskaberne bødeindtægter: „Eskild Jensen i Vorstrup tingede, fordi han gjorde sin fader uførm og gav 10 daler.

Enevold Hansen af Vorstrup tingede, fordi han ikke forhindrede den manddraber, der dræbte en karl fra Gredsted. Gav 10 daler.

Mikkel Pedersen i Kirkeby tingede, for Maren Eskelsdatter udi Munkgård han belå, 20 daler.

Hans Enevoldsen i Vorstrup tingede for slagsmål med Bertel Jepsen 5 rdlr. 16 skilling.

Fornævnte Bertel Jepsen tingede for slagsmål 5 rdl. 16 sk.“

Ved den tid sendte heksebålene endnu deres røgskyer med vestenvinden langt ind over landet.

I København indviedes Nyboder og Rundetårn, Christian den Fjerdes ældste søn – den udvalgte konge – fejrede bryllup med en pomp og pragt, der stod i skærende modsætning til Jyllands fattigdom. Krybben var tom, og hestene begyndte at bides. På et stændermøde angreb de borgerlige udsendinge fra købstæder og hovedstad adelens privilegier, men pludselig så Danmark sig i krig igen. Lige før jul 1643

rykkede en svensk hær under Lennart Torstenssons ledelse ind i Holsten.

Epidemier fulgte igen tropperne, plyndring og udskrivning hørte til dagens orden.

Efter krigen var det ikke muligt at inddrive landgilde. Lensregnskaberne fyldtes med restancelister, bilagt med tingsvidner:

„Tiendekorn er ikke svaret på grund af fjendens indfald og besværing, og bønderne har tilmed ikke beholdt noget selv af samme års indavlede korn formedelst streng indkvarterings skyld“.

Gårde stod i årevis øde. Men man havde kun fået en forsmag på det, der skulle komme en halv menneskealder senere.

I mellemtiden gik en frygtelig epidemi over Sjælland og Skåne. Den fik dødsfaldenes tal til at stige til enorme højder i årene fra 1652 til 1657. Den krævede på Bornholm 5000 menneskeliv, i København 9000 og på Sjælland mindst en femtedel af landbefolkningen, for størsteparten børn, der dengang udgjorde en meget stor del af befolkningen.

Også enkelte andre steder i landet mærkedes en stigende dødelighed, men alt i alt var der dog fødselsoverskud i Jylland og på Fyn – indtil *Karl Gustav*-krigene kom og forårsagede den største katastrofe, der har ramt Syd- og Sønderjylland i tiden siden reformationen.

Sandemand Banned Pedersen og hans jævnaldrende, der havde siddet på gårdene i Vorstrup siden de gode tider før Kejserkrigen, gik nu ind i den værste tid, de havde oplevet. Kun få af disse 60–70-årige mænd skulle komme til at overleve det, der nu skete. I første omgang var det endda ikke så slemt. Karl Gustavs tropper kom hurtigt gennem Vorstrup. Men efter nogle måneders forløb havde svenskerne alligevel hentet så meget til troppernes forsyning, at forrådskamre, lader og stalde var ved at være tømt. Blodige krigshandlinger var det ikke kommet til – bortset fra dem ved Frederiksodde, den nye fæstning ovre ved Lillebælt. Men

galt gik det for Danmark, da bælteerne frøs til, og Karl Gustav ovre på den anden side af Haderslev satte over Lillebælt til Fyn og siden videre over Langeland og Lolland til Sjælland. Rygterne gik vel om, hvad der var sket, da kong Frederik havde sendt *Christen Albertsen Skeel*, lensmandens søn, som de gamle kendte så godt fra hans drengetid på Riberhus, til svenskekongen for at søge fred. Man har vel mange steder åndet lettet op, da det hed sig, at svensken ville forlade Danmark inden 1. juli 1658. Men det blev ikke til noget med deres afmarch fra Jylland, og den 7. august gik Karl Gustav i land i Korsør med nye tropper for at gå mod København og lægge Danmark under den svenske krone.

Karl Gustav var dog ikke Danmarks fjende alene. Svenskerne havde store besiddelser i Nordtyskland, og var hadet af polakker og brandenborgere og frygtet af Østrig. Og da man dernede så den fare, det ville betyde for dem, om Karl Gustav fik underlagt sig hele Danmark, besluttede de tre magter at sende en hær under overkommando af Den store Kurfyrste, *Friedrich Wilhelm* af Brandenburg, op i Jylland og videre til de danske øer for at undsætte den danske konge, der havde forskanset sig i København. Hollænderne kom samtidig til hjælp fra søsiden.

I en ilmarch, der ikke stod tilbage for Karl Gustavs togt det foregående år, rykkede Danmarks allierede frem gennem Nordtyskland og ind i Holsten med 30.000 mand og 24.000 heste.

Omtrent ved den tid udstedte *Frederik den Tredie* en proklamation til den jyske almue:

„Vi påtvivler ikke, at det er jer noksom bevist, hvordan Vi af kongen af Sverige uforskyldt er blevet overfaldet, og at Vi belejres til lands og til vands i Vor residensstad København. Men Hans Kærlighed kurfyrsten af Brandenburg er nu på vej herind med en anseelig arme. Derfor formaner Vi alle og enhver, at I indstiller jer med gevær hos Hans Kærlighed ved Frederiksodde, så I kan hjælpe at gøre fjenden al mulig

afbræk. Da vil Vi, når Gud giver bedre og fredeligere tilstand, belønne enhver efter stand og kondition, hvad han kan bevise at have meriteret.“

Om proklamationen nåede frem til den jyske almue, og om nogen gjorde forsøg på at følge opfordringen vides ikke, men den 4. oktober nåede allierede fortrøpper frem til Ribe og Kolding. Als blev indtaget, Koldinghus ligeså, og vejen til Frederiksodde, hvor svenskerne havde sat sig fast, syntes at ligge åben. Men så gik krigshandlingerne med ét i stå.

Havde nogen næret glade forventninger til den talmæssigt overlegne hær af allierede, må skuffelsen være blevet stor. Lejetropperne huserede, og der var hen på efteråret tale om at sende polakkerne bort på grund af deres slette opførsel.

De hjemlige efterretninger om, hvad der nu skete på egnen, er få, men franske krigskorrespondenter, der fulgte hærenes bevægelser, kunne rapportere til Gazette de France i Paris – en fransk hofavis – hvordan situationen udviklede sig. Fra Ribe meddelte een af disse korrespondenter den 3. januar 1659, at „skønt kurfyrsten har modtaget en bestemt ordre fra kejseren om at angribe Frederiksodde, har han endnu ikke så meget som kunnet begynde belejring af fæstningen, og man mener ikke, han kan beslutte sig til det på en tid, hvor hans soldater er i den grad plaget af smitsom sygdom, at de fleste ligger syge – og andre kun søger en lejlighed til at forlade deres afdelinger.“

Kurfyrstens tropper havde slået lejr i omegnen af Ribe for at komme til kræfter. Men egnen var udpint fra svenskenes tid, og man besluttede at trække størsteparten af tropperne nordpå i Jylland. Fra dette tog op mod Viborgegnen foreligger der mange beretninger i lighed med denne fra Malt herred: „Da de brandenborgske, kejserlige og polakkerne var på vej hertil, plyndrede svensken os hver dag, og hvad de efterlod, tog brandenborgerne, da de kom. Og siden kom polakkerne og jagede os fra hus og hjem, handlede ugudeligt med os og tog bort alt, hvad vi ejede.“

Den 21. februar kunne det franske blads korrespondent i Viborg meddele, at „siden kurfyrsten af Brandenburg har trukket sig tilbage hertil fra Ribe med sine tropper, har smitsom syge i den grad svækket de kejserlige styrker, at hvis de ikke snart får forstærkning, vil man blive nødt til at opgive Slesvig, hvor de polske tropper er plaget af sygdom og savner levnedsmidler, så de fleste soldater truer med at forlade alt, hvis man ikke trækker dem bort fra et land, der er så øde, at det ikke engang kan give føden til sine egne indbyggere“.

I de få kirkebøger, der er bevaret fra dette skæbneår meldes der om et stigende antal dødsfald i vinterens løb, men det er heller ikke så mærkeligt, sådan som forholdene udviklede sig. For, som det hedder i en senere indsendt klage, „da brandenborgerne fra Ribe gik nør i Jylland, udbar de alt hør og korn, tærsket og utærsket, som vi havde i vore huse, nedbrød en stor part af husene og brændte dem med indbo og det hele. De udjagede os af huse og gårde i stor elendighed“.

Det var om vinteren, dette skete.

De allierede klagede over manglende forsyninger, bønderne over plyndringer. Foråret kom. Svenskerne i Frederiksodde var blevet reduceret stærkt i antal „på grund af sygdommen“, beretter Gazette de France's korrespondent, men det var først hen på sommeren, elendigheden for alvor holdt sit indtog hos den danske almue. Forrådskamrene var tømt, men gang på gang vendte polakkerne tilbage. De havde lejr mellem Ribe og Kolding. Befolkningen blev jaget fra hus og hjem, og vendte de sig under flugten for at se tilbage, så de landsbyen brænde bag sig. De søgte mod købstæderne, hvor man i krigstilfælde normalt havde større sikkerhed mod omstrejfende soldater, men hvor smitsomme sygdomme trivedes så forfærdende.

Først i juli var Ribe overfyldt af flygtninge. Byen var forlængst pestbefængt, og nøden var stor, men borgerne gjorde, hvad de formåede for at hjælpe. Der blev foretaget en indsamling, for, som det hed i indsamlingsbogen, „dagligt

ses for vore øjne her i Ribe by og menighed den sørgelige tilstand, som jo længere des mere tager overhånd. Ej alene ser vi de utallige folk, der – fordrevet fra hus og hjem og berøvet al formue – tager deres tilflugt hertil, men vi ser i særdeleshed de mange, som ligger i den største elendighed på gaderne og foran vore døre. Nogle ser vi forsmægte af hunger og tørst, andre ligger der syge og døde mellem hverandre“.

To dage efter at indsamlingsbogen var sat i omløb, samlede præster fra nogle og tyve sogne hos biskoppen. Det var gejstlige, der var flygtet til købstaden med mange af deres sognebørn. Biskoppen foreholdt dem, at de burde udarbejde en liste over de af deres folk, der var i byen, og hver for sig betjene deres egne sognebørn med sakramentet under sygdom, ligesom hver måtte begrave sine egne døde. Det var elendigt at se, så mange der lå syge og døde på gaden, skrev en af byens borgere i sin dagbog. Da han hen mod årets slutning gjorde op, hvad der var hændt, skrev han, at der fra den 9. juni til den 28. oktober døde over 900 mennesker – foruden nogle tusind bønder, som var flygtet hertil for fjenden.

Der var folk fra Vorstrup iblandt. I en skifteforretning efter een af dem, sandemand *Eskild Jensen* og hans kone finder man en liste over resterne af fordums herlighed på en gård i Vorstrup – ejendele, der var ført med til købstaden, hvor de gamle folk havde fundet husly hos venner, men hvor de døde med tre dages mellemrum. Der fandtes i boet efter dem en udskåret egetræskiste, et skab med fem rum i, sengetøj, sengeforhæng med billeder, trøjer med sølvknapper, en fløjlspung med sølvskeer, beklædningsgenstande med snore og kniplinger, stålgyder og kobberkedler samt en kakkellovn med tilbehør. Forfærdende tragedier udspillede i købstæder og landsbyer nord og syd for Kongeåen. Bevarrede kirkebøger fortæller om den ene umenneskelige tragedie efter den anden: „Lambert Clausen døde udi Ribe, mest af hunger ... Niels Boelsmands datter døde elendig, som hundene åd hende, Mette var ellers en fin, stille og ærlig pige ...

Gamle Jens blev begravet i sin kålgård ... Et uægte barn døde, da hans oldemor gik med ham til Haderslev ... De er alle døde i det hus, undtagen en lille pige ... Fine, ærlige, kristelige ægtefæller, døde udi Ribe i stor elendighed ... Døde elendig, som mig blev sagt, at de lagde ham i kiste med to grebe, Gud nåde fattige moder- og faderløse børn ... Anno 1659 blev der ingen trolovet eller kopuleret; thi det var ret en elendig og bedrøvelig tid, så intet menneske kunne blive ved husene, men måtte rømme ud til købstæderne for rytternes tyranni – og navnlig for polakkerne, de kejserlige og brandenborgerne, som var sendt Hans Majestæt til hjælp mod svenskerne. De huserede, så mangan een, som lever, får det nu at mærke og skal det aldrig forglemme, så længe de lever“. Kun eet sted i sognene langs Kongeåen er kirkebogen ført for hele året, omend summarisk for det sidste halve års vedkommende. Den viser, at der i Hygum sogn døde 504 mennesker – over 400 efter at de, som præsten skriver, „måtte fly til Ribe for polakkerne“. Om de efterlevende skriver den samme præst: „Ved din godhed, hellige Fader, er vi udfriet af fjendernes hånd og store besværligheder – af det, der var værre end helvede. Vi befinder os som Noah, skyllet i land efter syndfloden ...“

De fleste steder er der slet ingen kirkebøger bevaret fra denne tid, men i overleveringen levede mindet om, at der i Hygums nabosogn Gram var død 702 mennesker det år, og andre steder fortæller præsteindberetninger, godsjordebøger og matrikler mere eller mindre klart om det, der var hændt i eet eneste forfærdeligt år – et år, der i gru overgik alt, hvad denne egn nogensinde i historien har oplevet, den sorte død 300 år før indbefattet. Vi kender ganske vist ikke folketal fra egnen omkring Kongeåen ved Karl Gustav krigenes begyndelse, men når tingbogen for Malt herred vidner, at der døde over 900 mennesker på et års tid af den elendigt grasserende sygdom i Føvling og Holsted sogne, så kan det ses, at folketallet ved den første folketælling, der blev holdt i landet, 110 år senere endnu ikke havde nået det antal, der døde i 1659.

Af 63 gårde var kun 9 „besiddendes“, da man på herredstinget den 6. oktober 1660 gjorde op, hvad krigsårene havde kostet. Og det tilføjes, at i hele herredet „levede i hvert sogn kun 2–3 par folk. Der var ikke så mange overlevende i landsbyerne, at de kunne hjælpe de døde i jorden, så mange er i husene opædt af hunde.“

Hvor mange, der døde i Jels og Oksenvad sogne vides ikke, for kirkebogen er kun ført den første del af året, og når en præst fortæller, at der i hans to sogne – Nørup og Randbøl ved Vejle – blev begravet 1600 mennesker, så var der også fremmede iblandt, men om det var danske alene, eller der også var polakker, ses ikke.

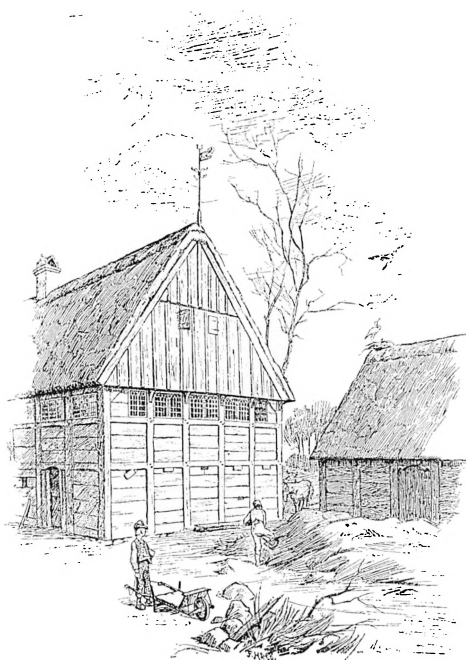
Fra Trøjborgs gods mellem Ribe og Kolding hedder det om de fleste af stederne, at de er øde, og at folkene er døde (wüst und dott ... ist tot mit alle den seinigen ... das Haus ruinirt und niedergefallen).

I timevis kunne der fortælles om de efterretninger, der foreligger om hændelser i dette skæbneår, om bønders kamp mod landets allierede, som man forbandede i generationer på denne egn. En sønderjysk kvinde, der var flygtet til Fyn, lod fynboerne vide, at de var bedre faren med landets fjender, end jyderne med dets beskærmere. „Som de fremmede holder hus med os – det må Gud forbarme sig over“. Men også fynboerne fik kærlighed at føle. Mange døde også derovre „af frost, kulde, hunger og den hæftige sygdom, som straks angik, efter at de allierede kom“, skrev præsten i Barløse i sin kirkebog.

„Ildekommen, I brandenborgske og polske hjælpetropper“, hed det endnu hundrede år senere, „Vi mærker spor af jeres røveri og drab til denne dag ... landet blev øde, beboere fattedes“!

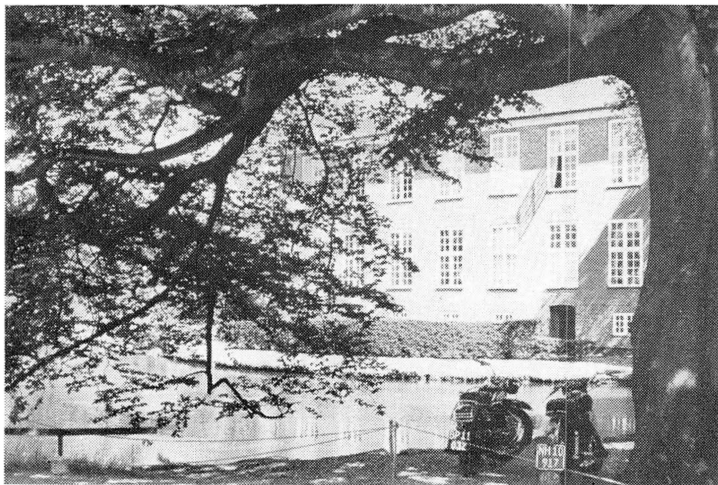
Store dele af Fyn og Langeland, af Lolland og Sydsjælland og egnen omkring København oplevede noget lignende som Sydjylland og Nordslesvig, men intet sted i landet oplevede man dog en større rædsel end den, der overgik egnen i et bredt bælte omkring Kongeåen. Røveri, pinsler og voldtægt

Hvor der endnu i 1660 var skove tilbage efter generationens tre invasioner i Jylland byggedes der bulhuse efter gammel skik.

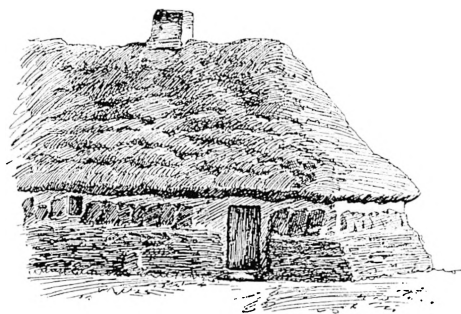

Schackenborg rejste sig i Møgeltønder på ruinerne af Ribe-bispens gamle borg.

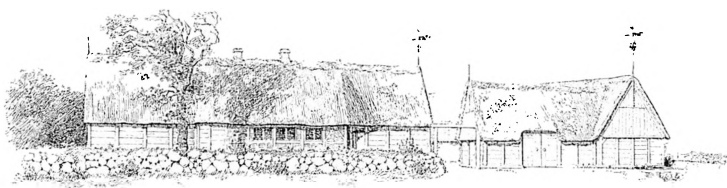

Grams bøndergods
stod næsten helt øde
i 1660, men Hans
Seack skaffede nye
fæstere blandt
afdankede soldater.

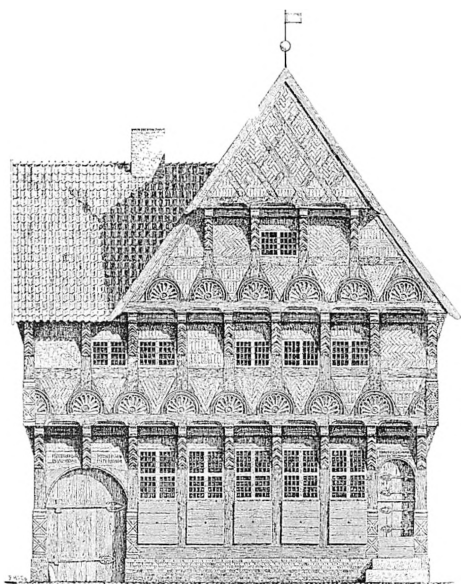
Tarvelige bygninger
med vægge hoved-
sagelig af græstøv
rejstes på øde gardes
raserede tofte.

Efterhånden som vel-
standen igen voksede
frem, byggedes bul-
huse, hvor der endnu
var skove.

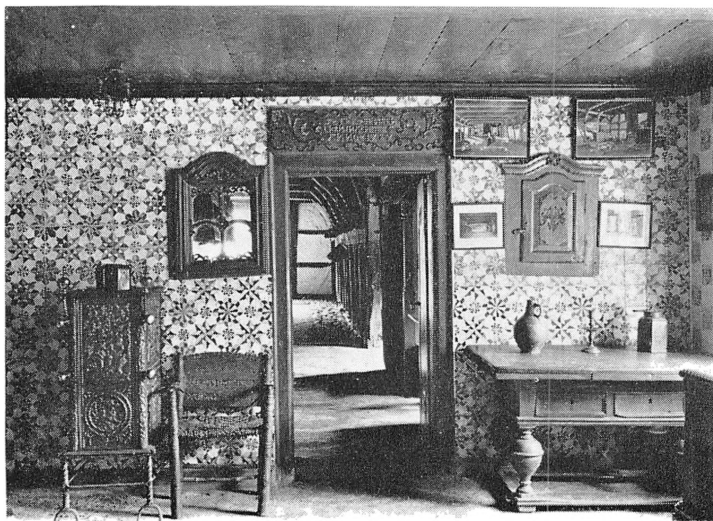

Den Femte af Guds Naade Kon-
 ge til Danmark og Norge, de
 Venders og Bothers Hertug udi
 Slesvig, Holsten, Stormarn og
 Dithmarsken, Breve udi Alden
 borg og Delmenhorst. Gjør hermed for alle vittre
 ligt at saalom Guds Rige og Retsfærdig-
 hed ere de trende fornemste Stotter og Hovetpillere, med hvilke
 Lande og Riger udi deris beständige Flor og Velstand besæstis og
 opholdis, og derfor ligesom Gud Allermægtigste til det første haver gi-
 ret Os en stor Måledning i disse Forordiste Lande, hvor hånd saa
 naadeligen haver ladet antænde sit Ords og Evangelii klare Gys, som
 aabenbarligen over alt iblant os skinner og lyser til den sande og rette
 Religions Bestyrrelse, som bestaar i en fornustig og retfærdig Guds
 Rige og Retsfærdig. Na er og til det andet, som er Rets og
 Retsfærdig i Lande og Riger at stadfæste, høyligen
 fornøden saadanne Love at bestitte og forordne, hvorved Retsfærdig-
 hed fra al Vold og Misopas maa vordt bestærket, Si der som
 et hvert Retsfærdig var retfærdig og ville nøjst med det han med Rette
 tilkom, og ikke søge sin Nærstis Skade, men gjøre hannem den samme
 Rette

Christian den Femtes Danske Lov er sammen med 1688-matriklen vægtige vidnesbyrd om den ældre enevældes vilje til at bringe orden i samfundsforholdene.

Skønne bindingsværksbygninger rejste sig efter 1600-tallets katastrofale ulykker i Jylland som erstatning for de mange afbrændte og ødelagte.

Gårdene på landet kom efterhånden til at bære præg af mange slægtled. Mindst tre århundreder er repræsenteret i de få møbler i denne stue.

hørte til dagens orden. I månedsvis søgte befolkningen til af-sides steder i skove, moser og moradser, eller den boede i huler gravet ind i bakker og skrænter.

Flest er minderne om den store rædsel, men beretninger foreligger også om enkeltpersoners lidelser, som om præster, der fik „skruet“ hjernen af, eller som en overlevende præst selv har indberettet: „Polakkerne afklædte mig til min blotte skjorte, slog mig, pinte mig med strikke om hovedet, til blodet udgik af mine øjne. Jeg har siddet foran en blot-tet sabel på mine bare knæ, de ville have hugget hovedet af mig og skældte mig for en luthersk kætter og andet mere, som ikke denne gang skal beskrives“.

Der meldes om forræderi, men dermed også om sammenhold mellem de forfulgte bønder, og der berettes om hjælp-somhed og opofrelse, som f. eks. om hr. Niels i Smidstrup, som „sognefolk og bønder andetsteds fra søgte i hans præste-gård, fordi han blev og udstod, hvad hårdhed Gud havde pålagt. Også da dødens borttagelse grasserede meget stærkt, forholdt han sig ærligt, kristeligt og vel mod fattige, syge og elendige mennesker, som man i stor mængde bar ham i går-den. Han betjente de syge, så vidt muligt var, stedte de dø-de i hobetal i jorden og viste sig ellers i alle måder som en tro sjælesørger. Derover led han megen nød og elendighed, blev ofte udplyndret, slået og tribuleret. Til sidst blev han med sin hustru og sine folk på ynkelig måde jaget fra hus og hjem“.

Ulykkerne ramte hårdest syd for en linie fra Århus over Silkeborg til Skjern, men begivenhedernes centrer var eg-nene langs hærvejen og ved vejene mellem østkystens og vest-kystens købstæder. Inden for det område varierede døde-ligheden i landsdelens og hele landets skæbneår fra nær ved 100 til ned mod 25 procent.

Men hvordan i Vorstrup? Ja, der som de fleste steder må oplysningerne stykkes sammen med tålmodighed og ud-holdenhed til et samlet billede. Men indberetninger til lensmand og konge umiddelbart efter krigens afslutning gi-

ver sammen med de følgende ti års tingbogsindførsler et temmelig klart indtryk af, hvad der var sket. Kun et par af byens gårdmænd overlevede, og kun to steder kunne en søn følge sin fader på gården, nogle enkelte børn overlevede, nogle få enker var der, som siden giftede sig med mænd udefra. De fleste af gårdene fik nye besiddere, men mange af dem stod øde, til der tid efter anden kom nye folk nordfra. Indtil da blev flere halvgårde lagt sammen, eller folk fra købstaden fik ud af jorden, hvad de nu kunne.

Blandt de overlevende var *Bertel Nissen* og *Mikkel Bennedsen*, der begge blev sandemænd, og hvis slægter kan følges både frem og tilbage i tiden som led i slægtskæder, der ikke under disse rædsler blev brudt, som de fleste andre i landsbyen i skæbneåret 1659.

Sivrik Jensens gård var afbrudt og ejermannen død med alle på gården, *Hans Enevoldsen* var død, men gården allerede i 1660 besat, fordi enken havde giftet sig. Der var et salshus med 13 fag, en vestre lade med 9 fag og en nørre lade. Men i salshuset er letterværket, loftskud, sengesteder og vinduer såvel som væggene borte, af den vestre lade er stort set kun tre fag tilbage og af den nørre lade kun 15 stolper. I salshuset er der skorsten og ovn, et fordærvet egetræs underbord, en gammel egeskive med et skab under, og så er der to gamle kværnsten.

Endelig er der ved huset en liden mødding. Med møddingen, der er „værdig een mark“, sættes det hele til 45 sletdaler. *Niels Pedersen Smed*, der så tit har haft arbejde på slottet og ladegården mellem krigene er død med alle på gården. *Jens Andersens* og *Anders Enevoldsens* enker sidder tilbage på gårde, der var afbrændt af polakkerne, så de må foreløbig tage til takke med at have husrum hos *Bertel Nissen*. *Laurids Christensens* gård er øde, men den var heller ikke i drift før krigen, for den blev ruineret allerede under *Torstenssonfejden*. Gamle *Eskild Jensens* skæbne har vi hørt om. Han døde med sine under opholdet i Ribe, og resterne af hans efterladenskaber blev delt mellem kreditorer

og en overlevende svigerdatter, gårdens huse er ganske nedbrudt. På *Nis Frensesens* gård er hans søn, Bertel Nissen, rykket ind. *Niels Lauridsen* er forarmet, gården nedfaldet og fordærvet, så løst og fast, tømmer og vægtegl med et lidet skab og alt, hvad heri fandtes, kun kan sættes til en værdi af 9 rigsdaler. På *Peter Andersens* gård sidder enken tilbage med 10 fag brøstfældigt salshus, noget hø, en skæppe, en stålgrøde, en ildtang, en segl – året efter på en mark lidt udsæd, som angives at være Hans Excellence Feltherrens forstrækning til en ny begyndelse. Møllen er ganske afbrudt og øde, og de fleste af gadehusene er brøstfældige eller ganske afbrudt og øde. Vidt omkring så det ikke bedre ud, nogle steder værre.

Der var landsbyer, hvorom der ingen oplysninger kunne gives til 1661-matriklen, fordi der ingen folk var tilbage – de var slet øde med folk og gods. I Jelling sogn var der „fast ingen mand år 1660, som var oversbleven i denne bedrøvelige tid, hvorfor sognet såvel som andre udi nabolaget stod fast øde“.

Gadbjerg og Lindeballe sogne var „ganske øde og folkene bortdøde, og jeg (præsten) såvel som de nu her i sognene bosiddende er nylig kommen hertil“. I Randbøl sogn blev der ikke holdt gudstjeneste i tre år, eftersom sognet blev mesten øde i polakkernes tider, og folkene af smitsom sygdom bortdøde.

Kongens gods stod øde mellem Vesterhavet og Lillebælt i vidt omfang. Øverstesekretær i kancelliet *Erik Krag* til Kjærgård, Bramming og Endrupholm gjorde op, at to trediedele af hans gods endnu et år efter freden stod øde, og talrige mænd af den gamle adel på egnen havde sat livet til eller mistet alt, hvad de ejede. De overlevende stod foran en genopbygnings- og investeringsopgave, der langt oversteg deres kræfter.

Slidsom genopbygning

1660 indføres i Sverige Europas første pengesedler – 1665 skriver John Milton sit værk Det tabte Paradis – 1666 konstaterer Newton tyngdeloven – 1679 vedtages habeas corpus-akten af det engelske parlament for at hindre vilkårlige fængslinger – 1682 grundlægger William Pitt Philadelphia – 1683 belejrer tyrkerne Wien – 1688 kommer Peter den Store til magten i Rusland – 1697 bliver Karl den Tolvte svensk konge.

1660 udskrives en hovedskat i Danmark, men resultatet skuffer, idet indbyggertallet er dalet stærkt siden 1645 – 1670 efterfølges Frederik den Tredie af sin søn Christian den Femte, og til underhold for en rytterhær udlægges ryttergodset – 1675 begynder Danmark Den skånske Krig trods Griffenfelds modstand, han styrtes kort efter – 1676 lider Danmark nederlag ved Lund – 1681 får København gadebelysning – 1699 dør Christian den Femte.

Da man nærmede sig julen i 1660 var meget forandret i Danmark, siden man sidst holdt jul under fredelige forhold. Roskildefredens afståelse af frugtbare landsdele med driftige købstæder var blevet bekræftet, og en faktisk statsbankerot var indtruffet.

Kongen – og det vil sige staten – skyldte umådelige summer bort, og i en kort, men dramatisk strid under stændernes møde i residensstaden var ansvaret for den ulykkelige udvikling – af kongen og borgerskabet i forening med gejstligheden – blevet placeret hos adelen. Situationen krævede syndebugke, og adelen handlede i hvert fald for langsomt til at undgå at få stemplet som skyldnere sat på sig. Dens privilegier havde længe været borgerskabet en torn i øjet, gejstligheden havde ikke noget til overs for den, bønderne blev ikke spurgt – og hvad ville vel bondestanden have svaret i en situation, da dens hovedkreditorer stod med ryggen mod væggen? Sagen var afgjort. Enevælde, en europæisk modebevægelse i de tider, blev indført.

Og så tog kongen og hans rådgivere, der også var hans kreditorer, fat på at bringe økonomien på fode. Man lod udskrive en hovedskat, som skulle betales af enhver uanset alder og køn, stand eller stilling. Efter ordlyden skulle ingen forskånes, men i praksis var der vel en del, som var så fattige, at de „intet formåede at udgive“. Bl. a. derfor blev resultatet af denne skatteopkrævning en skuffelse. Havde man ikke været af den faste overbevisning, at det ringe udbytte skyldtes skattesnyderi, ville resultatet have fyldt de styrende med gru.

Siden der sidst – i 1645 – var udskrevet en hovedskat, var folketallet reduceret i forfærdende grad. Mandtalslister sammenlignet med kirkebøger fra tiden mellem 1645 og 1660 viser det med al ønskelig tydelighed. På Sjælland var det navnlig sket før krigen, men i Sydjylland og på Fyn såvel som i hertugdømmerne var det sket i krigens sidste fase, mens de allierede hjælpetropper opholdt sig i landet. Nu var der landsbyer, der før havde blomstret, som ganske bogstavelig taget var mennesketomme. Det gjaldt især i Gram, Frøs, Malt, Tørrild og Nørvang herreder, men døden havde gjort en forfærdende høst vidt omkring fra hav til bælt. De bevarede mandtalslister kan aflokkes mange vidnesbyrd, der supplerer tingbøgernes, kirkebøgernes og godsjordebøgernes udsagn.

Nord for Limfjorden – i Vendsyssel og Thy – var befolkningen hovedsagelig uberørt af den høst, døden gjorde i det øvrige land. Det samme var tilfældet med en række af de mindre øer. Nordjylland syd for Limfjorden var det for en stor del også, men i vidt omfang manglede der her ungdom. Unge folk med trang til selvstændighed og lyst til at sætte foden under eget bord havde allerede i månedsvis været på vandring – foreløbig i deres stammefrænders, teutoners, vandalers og kimbrers spor, men uden behov for så lang en vandring, hvis det blot gjaldt om at skaffe sig livsrum. Snesevis af gårde blev besat i løbet af sommeren og efteråret mellem Horsens og Haderslev og mellem Varde og Tønder, men der var endnu plads til hundreder af unge raske folk,

ja, tusinder, og de ville snart følge efter – fra de magre hedeegne, fra Djursland og Himmerland, fra Salling og Mors, hvis ikke der allerede var flere på vej fra Vendsyssel og Thy.

Den gamle adel var for en del udryddet som dens bønder, og endnu flere var bragt til fallittens rand uden mulighed for at rette sig. Selv en højt betroet kongelig embedsmand som øverstesekretær i kancelliet *Erik Krag* til Bramming magtede ikke situationen, men efterlod ved sin død i 1672 sin enke i stor gæld, så en borgerkone fra Ribe kunne sætte denne fornemme adelsdame i gældsfængsel og tage sig gælden betalt ved store udlæg af jord. En af Erik Krags hovedgårde, Endrupholm, overtog hans forpagter.

Det var fantastiske oplysninger, der kom frem, da den danske regering i efteråret 1660 søgte oplysninger om tilstanden på land og i købstæder riget over. Især fra egnen omkring København, fra Sydsjælland og Møn, fra Lolland og Lange-land, fra store dele af Fyn og fra hele det sydlige Jylland var beretningerne af en art, så man vanskeligt kunne tro på dem, når man ikke ved selvsyn havde konstateret, hvordan tilstanden var. Nogle adelsmænd sad åbenbart i efteråret 1660 i hovedstaden og udfyldte „selvangivelser“ over deres jyske ejendom uden at kende den virkelige tilstand. De gjorde det på grundlag af ældre jordebøger. Men skete det, at de kort efter aflagde et besøg for at overbevise sig om forholdene, forfærdedes de. Sådan gik det bl. a. *Joakim Fr. Pentz*, der i 1658 havde overtaget Palsgård ved Vejle fjord efter sin svigermor. Den første jordebog, han havde indsendt, lod han den 18. december 1660 annullere med den bemærkning, at da han kom derover, „var bønderne mestendels øde og døde ... min ridefoged også ved døden afgang.“ Den ene efter den anden af den gamle adels mænd afgav tilsvarende meldinger om øde gods og døde fæstere.

Eksempelvis kan det med temmelig stor nøjagtighed siges, at i Nørvang herred nordvest for Vejle stod i hvert fald 54 procent af gårdene både øde og ubesat. Men det var langt værre i herrederne sydfor. I Tørrild og Malt herreder var

de 85 procent af stederne uden beboere, og i Haderslev amt var de to trediedele af præsterne døde. Erik Krag angav, at af hans gods, der strakte sig mellem Kongeå og Varde å fra Vesterhavet ind i Malt herred, stod endnu hen i 1661 de to trediedele øde og ubesat, og sydfor Kongeåen var stillingen ikke bedre. Kun få mænd var tilbage under Gram gods, andre adelsgodser og store dele af det kongelige gods lå helt øde og ubesat for så vidt angår de gårde, der befandt sig i det pesthærgede område, mens de, der var så heldige at have gods i andre egne, dog reddede noget. Det er karakteristisk, at ejeren af Spøttrup i Salling kun havde få øde gårde i det nordlige Jylland, men at der praktisk taget ikke var folk på nogen af dem, han ejede i Sydjylland, og endnu mere betegnende er det, at Trøjborgs ejer, fru *Mette Rantzau*, der havde bøndergods fra Tøndereggen til over mod Kolding, måtte notere en stigende procent af øde gods fra Vesterhavet til egnen omkring Kongeåens mellemste løb. „Kun“ en halv snes procent lå øde mod sydvest, men på det nærmeste 100 procent i egnen omkring Skodborghus, den gamle grænsborg på det sted, hvor hærvejen skar Kongeåen, og hvor polakkerne havde haft deres generallejr i 1659.

Galt stod det også til på Fyn, Lolland, Møn og dele af Sjælland, men en del af godset var utvivlsomt lagt øde før Karl Gustav krigene bl. a. som en følge af epidemier, der hærgede landet gang på gang lige fra århundredets begyndelse og navnlig flere gange, mens trediveårskrigen gik over Mellem-europa.

Et ganske godt billede af den befolkningsmæssige situation i landet giver mandtalslisterne fra november-december 1660, som i stort omfang er bevaret. Det største hul er, at Ribe stift helt mangler, men alt ialt synes man at kunne fastslå, at Danmarks indbyggertal (nord for Kongeåen) fra 1650 til 1660 var reduceret fra hen mod 600,000 til omkring 420,000. I hvert fald har antallet i 1660 ved juletid næppe ligget meget over 420,000. Riget fattedes ikke blot penge, men også folk.

I by og på land var der tyndet ud i befolkningen. Digteren *Anders Bording* har over for en fætter givet udtryk for sine tanker ved gensyn med fødebyen Ribe:

„Vel mangen plads står overgroed
med nælde, græs og skræppe,
hvor før vor ungdoms Troja stod,
og sorrig hørtes næppe ...“

Til de øvrige plager fjøjedes i Syd- og Mellemslesvig den, at den slesvigske superintendent *Klotz* fratog bønderne deres gamle ret til at vælge mellem tre kandidater til et præsteembede.

Til præst i Hanved sogn udpegede han studiosus *Meyer* fra Rostock. Han kunne ikke dansk og holdt prøveprædiken på tysk i kirken. Menigheden forstod den ikke og sendte et bønsskrift til kongen, idet man pegede på, at hr. Meyer måtte være uskikket til at blive deres sjælesørger, „såsom vi altid gør vort skriftemål og andre anliggender i det danske sprog, ligesom også de syge i deres døds kamp hverken kan få lærdom eller trøst ved det tyske sprog“.

Men hr. Meyer blev ordineret, og igen klagede menigheden til kongen, idet man udbrød: „Gud ved, hvilken jammer vi har udstået under denne krigs tryk, og de fleste af os sidder i elendighed med nøgne småbørn uden brød, og dertil kommer endnu en ny, bitter erfaring, at man farer så voldsomt frem imod os, at man vil berøve os vor kristelige frihed til et retmæssigt valg, at vore skriftende, syge, og de, der begærer trøst, ikke mere kan blive trøstet i vort danske sprog, men at de fremmede, udenlandske ord skal være vore sjæle til stadig forargelse“.

Ikke så få unge mennesker fra alle egne af landet blev ført bort af fremmede krigsfolk – nogle af svenskerne, andre af de allierede. Nogle blev selvsagt borte, andre kom igen. Vidnesbyrd herom kan bl. a. findes i kirkebøgerne, som når det i en jysk kirkebog blev indført, at en ung dreng ved

navn Jens, „som den 27. december 1646 blev døbt her i kirken, tog general Quasts regiment fra Brandenburg bort på deres march gennem sognet“ tredie pinsedag 1659.

Den 12-årige Jens blev taget sammen med en jævnaldrende kammerat ved navn Jacob. De gik på marken og vogtede dyrene, da soldaterne greb dem og tog dem med. En broder til Jens opdagede, hvad der skete, og han havde mod nok til at følge efter. Han lod, som om han var villig til at tage med soldaterne. Den følgende nat listede de to brødre imidlertid bort fra rytterne og tog med sig to plage, som brandenborgerne også havde taget. Broderen, Peder, red hjem med hestene, mens Jens søgte husly for natten på en gård. Der opdagede nogle andre ryttere ham, og igen gik turen sydpå. Soldaterne havde ganske vist ikke brug for Jens, men de solgte ham for en rigsdaler til andre krigsfolk, og sådan blev den 12-årige dreng flere gange solgt eller foræret bort, indtil han med kurfyrstens tropper nåede til Brandenburg.

Jens hører til dem, der kom hjem igen, men det skete først i 1684, da han var 38 år. I mellemtiden var der sket store ting både med ham og hans fædreland, og den bøn, præsten ved hans forsvinden havde indført i kirkebogen, gik ikke i opfyldelse.

„Gud, lad ham dog se sine forældre igen, at de kan undes at glæde sig over hans velstand,“ står der i den gamle bog.

Men da Jens vendte tilbage, lå forældrene forlængst under mulde. Hans søskende levede derimod, og dem kunne han fortælle, hvordan det var gået i det fremmede. I Brandenburg, som i store dele af Danmark, havde der været mangel på folk til at overtage øde og mennesketomme gårde, og Jens var efter giftermål med en ung tysk pige, han havde truffet, mens han tjente i en præstegård, blevet fæster af en gård under eet af kurfyrstens godser. Der fik han to sønner, og nu var han – drevet af hjemve – kommet for at besøge barndommens egn. Sit modersmål havde han glemt, men finde vejen til fødegården kunne han, og genkende hunde-

truget og alt det andet, der ikke havde forandret sig, kunne han også. Snart var gensidig forståelse mellem den fortabte broder og søskendeflokken opnået, så Jens kunne erfare, hvad der var hændt i de år, han havde været borte.

Der var sket store omvæltninger, men hvor meget, de har betydet for den jævne mand i landsbyen, er vanskeligt at sige.

Enevælden, det nye styre, havde straks taget fat på at bringe orden i tingene. Adelsens jordegodsprivilegier var brudt. Nye folk tog store dele af Danmarks jord i besiddelse. Borgerlige fra København og store købstæder fik jord og blev grever og friherrer. Landet fik en ny adel. Det var statens kreditorer, der på den måde fik betalt de håndsrækninger, de havde ydet under Karl Gustav krigene. Adskillige udlændinge var der iblandt og købmænd og krigsfolk. Københavneren *Henrik Møller* fik således store jorder på Sjælland, hollænderen *Marselis* holdt sig til egnen omkring Århus, og rigets feltherre, *Hans Schack* blev stiftbefalingsmand i Ribe og overtog jordegods, som før havde ligget til Riberhus og Møgelthønder slot. Nogle år efter fredsslutningen købte han også Gram gods af en adelsslægt, som katastrofen i 1659 havde bragt på fallittens rand. Feltherren og kongen var de eneste, der hurtigt magtede at bringe jordegodset langs Kongeåen på fode igen. De rådede over kapital og skove. I skovene kunne der hugges tømmer til nye gårde i stedet for de brændte, og for kapitalen kunne der købes heste, køer og sædekorn, så jorden snart igen kunne komme under kultur, når bare man fik folk på gårdene. Og dem fik man dels fra hjemvendte soldaters rækker og dels ved at lokke for ungdom og fæstere nordpå i Jylland. Tømmer til gårde, heste og køer til besætning og afgiftsfrihed i nogle år, det var en fanfare, der nok kunne lokke folk til den gode jord. Den magre fik så ligge. Noget af den blev byttet bort til hospital, kapitel og gejstlige embeder!

Men for at få sit gods på fode, for at holde hær og flåde, for at betale sine kreditorer og for at holde embedsmænd og hof, måtte kongen have penge, og en solid skattekilde

måtte jorden være. Derfor måtte man have en målestok for udskrivningen af ejendomsskatter. Jordens værdi var længe målt i hartkorn – d. v. s. hårdt korn som rug og hvede i modsætning til byg og havre.

Hurtigst muligt blev alle landets landgildeydelse i 1662 omskrevet til hartkornsværdi, men ordningen var for primitiv. Den måtte ændres under hensyntagen til det gods, der var blevet øde, og det skete i 1664, men stadig havde man ikke nået det solide grundlag, man stilede efter for skatteudskrivningens skyld. Det skete først i 1680'erne. Da blev Danmarks jord målt på langs og på tværs, og fra det meste af landet er bevaret en nøje beskrivelse af gårdes og huses placering i landsbyen, af agrenes længde, bredde og ydeevne og af mulighederne for høbjergning og kreaturgræsning. Alle disse enheder blev hver for sig vurderet og værdien omsat i tønner hartkorn som udtryk for ydedygtighed og målt i kvadratalen og tønner land som udtryk for udstrækningen. På de bedste jorder gik der kun 2 tdr. land, på de ringeste 16–20 på en tønne hartkorn.

Gennem 1688–matriklen får vi at vide, at *Mikkel Bennedsen* i Vorstrup i 1680'erne havde sin jord fordelt på 90 steder i vangen inden for seks tægter og i eng og mose. Agrene kunne være korte eller lange og af vidt forskellig bredde i de to ender. Der var agre af flere hundrede alens længde og få alens bredde. Af ca. 90 tdr. land var godt 20 under plov, resten lå som eng, mose, hede eller overdrev – som en reserve, der siden skulle blive god brug for.

De kredse, der havde iværksat og forestået opmålingen, følte sig tilfreds og betegnede resultatet som „en fuldkommen landmåling, hvor retfærdigheds øje med skiftende kæde og skærende vinkel uden mindste at give eller mindste at tage har målt, afsnoret, synet, afsigtet ... og alting indskrevet i evigheds protokol ... en vel lignet matrikul, hvor retfærdigheds hånd med ciffer og nummer efter hver mands ejendom beregner hver mand til skat, som alle er kongen skyldige“.

Vorstrup, der hidtil havde ligget samlet først under bispe-

stolen og siden under kronen, hvorfra den samlet gik til feltherren, blev i modsætning til den almindelige bestræbelse for at samle gods, spredt på mange hænder. Noget af den beholdt feltherren, og det fulgte hans slægt i over 200 år, andet gik til hospitalet, der beholdt sit i 130 år, og atter andet gik til domkapitlet, men blev efter nogle år taget til ryttergods og siden solgt til borgerlige proprietærer fra købstaden. Men fællesskabet i drift fortsatte, og birkeretten blev til feltherrens og hans efterkommeres ejendom.

Til ryttergodset knyttede der sig megen romantik – og en god del hverdagsslid.

Mikkel Bennedsen, der havde overtaget en gård i Vorstrup, straks efter Karl Gustav krigene og den store pest og giftet sig med en af landsbyens enker, blev gang på gang krævet for sin faders og sin kones første mands gæld. Først var der mestermandens enke inde i købstaden, som havde slæbt en selvdød hest bort, da den var styrtet på byens hovedgade som følge af en sygdom, der ramte mange heste hen mod krigens slutning. Så blev der efter regeringens befaling tre års pause i købstadfolkernes krav mod bønder, men derefter tog det fart. Præsten, hvis far engang havde lånt gamle Benned en sum, og købmændene, der havde ydet kredit og lån, mødte frem på tinget. Gælden efter konens første mand slap Mikkel for at betale, for han havde ved boopgørelsen sikret sig, at det var tilført tingbogen, at hans hustru intet havde fået af den afdødes gård eller gods. Sin faders gæld måtte han betale i det omfang, han ikke kunne godtgøre, at den allerede var betalt – og det kunne være svært nok. Flere gange stod påstand mod påstand, og der blev vekslet hårde beskyldninger i retten. Også feltherrens forstrækning af sædekorn i 1660, og hvad der var lånt til køb af heste og kreaturer, skulle betales. Dertil kom de første års landgilderestancer. Gården byggede man efterhånden op ved egen kraft. Men Mikkel hørte til de driftige. For ham gik det, og mens mange endnu sad i den yderste fattigdom i huse, der var bygget af græstørv og næsten uden tømmer, fortæller ryt-

terregnskaberne sidst i 1670'erne, at Mikkell var „nogenledes ved magt“, og i 1686 bestod hans bygninger af to længer hver på 22 fag – det ene salshus og det andet lade- og fæhus. Året før havde han bekommet 6 bjælker, 24 stolper og 12 staver til en udbygning, og nu siges han uden forbehold at være „ved magt“. Kun hans nabo *Bertel Nissen*, der ligesom han selv er sandemand, ligger over ham efter regimentsskriverens vurdering. Endnu svarer Mikkell ikke fuld landgilde, men han giver 3 tdr. rug og 3 tdr. byg. Hans avling er 30 travrer rug a 2 skæpper og 8 læs høg, og han har i stald og på mark 4 bæster, 3 køer, 2 ungnød, 3 kalve, 3 svin og 4 får.

Børnene er vokset til. En søn, der efter farfaderen hedder Benned, begynder at tage føringen på gården, og en svigersøn dukker hen mod århundredets slutning op, så det i memorialen berettes, at Mikkell Bennedsen „formedelst høj alderdoms og svagheds skyld“ godvilligt har opladt og afstået sin gård i Vorstrup til efterfølgende sine børn, nemlig den halve gård, hvis skyld er 2 tdr. 2½ skp., til sin søn Benned Mikkelsen og den anden halve gård, som er i lige måde ansat, til sin svoger (d. v. s. svigersøn) Enevold Andersen, der skal ægte datteren. De eragtes begge dygtige til enhver den halve part at antage – og derfor har regimentsskriveren på sine høje herrers gode behag samtykket, sådan at hver af de unge mænd skal betale een rigsdaler i indfæstning.

Lige ved århundredskiftet sker der altså et generationsskifte i landsbyen. De gamle har måttet sidde usædvanlig længe ved gårdene, inden en ny ungdom er rykket frem. Pesten var hårdest ved børnene, da den grasserede, mens polakkerne, de kejserlige og brandenborgerne var her.

Det er tydeligt, at ryttergodsets folk er kommet på fode, men også på provstens og hospitalets gods begynder man at vinde kræfter, selvom restancerne stadig er store og tit slæber en halv snes år bagud.

Omtrent samtidig med matrikel-arbejdet i 1680'erne, blev der taget et andet vigtigt skridt mod fastere forhold i samfundet. Christian den Femtes Danske Lov var udstedt. I dens

indledning mindedes Valdemarstidens landskabslovgivning og de senere forbedringer med recesser og forordninger, „som dog hidtildags ej har været samlet udi een bog eller i nogen god orden“. Det skete nu, så loven var „skikket efter hver mands tarv, lige billig og lige tålelig for alle“. Dermed skulle alle forrige love, ordinanser, recesser og forordninger ganske være ophævet, og derfor bydes og befales det alvorligt alle og enhver, som bygger og bor udi Danmark, eller som ejer noget gods derudi, eller opholder sig der, at de skal rette sig efter alt, hvad der står i denne lovebog. Særlig strengt pålægges det dommerne at følge denne lov som eneste rettesnor. Præsten og digteren *Henrik Gerner* hyldede Christian den Femte i anledning af Danske Lov med et digt:

„Men retten er for hver, den fattige og rige.
Den er for hver mands tarv, oh lovebog uden lige!
Dog prisen kongens er, som loven give lod;
thi uden myndighed er loven aldrig god.

Så har vor konge stor den danske lovebog grundet,
at udyd dæmpet er, og dyder haver vundet.
Hver mand sit eje kan foruden vold og kiv,
hans liv er hver mands lov, hans lov er hver mands liv“.

I Danske Lov fandt nu de, der kom til at beskæftige sig med retsplejen, bestemmelser om de vigtigste af dagliglivets forhold – også Mikkel Bennedsen, der gang på gang sad i dommersædet i birkefogedens sted eller ved dommerens side som sætteskriver. Der var bestemmelser om retten og rettens personer, om religionen og gejstligheden, om verdslig stand og om husstand, om søretten, om adkomst, gods og gæld og om misgerninger. Det var da klart for alle, at kongen virkelig var den jævne bondes nådige beskytter, den, der vidste, hvad der var ret og rimeligt. Ingen skulle jo, hed det klart og tydeligt i loven, udvises af sin gård, som han havde fæstet af sin husbond, „så længe han holder den ved

hævd og bygning, forbedrer den, lovligt gøder sin jord i marken og giver sin skyld i lovlig tid“.

Naturligvis skulle man også være sin husbond og hans fuldmægtig hørig og lydige og holde sig fra at låne, leje eller fæste ud til andre af agerjord, eng eller andet, der hørte til gården. Var der nogen, der ville handle mod disse bestemmelser, stod det nu ikke blot i fæstebrevet, men også i kongens lov, at om „nogen forbryder sig mod noget af dette, da har han sin gård forbrudt“.

Slutningen af 1600-tallet var en reformtid, en opbygningsperiode, men en tid så fattig, at man vanskeligt gør sig forestillinger om det. Den var præget af store børneflokke i de egne, der blev hårdest hærget af pesten, hvortil ungdom kom nordfra og vestfra, men det satte også sit præg på tiden, at der var forholdsvis få til at rykke ind på gårdene i årene op mod 1690, da den ungdom, der var født i 1650'erne skulle have overtaget styret.

At Danmark i sidste halvdel af 1670'erne var kommet i krig med Sverige igen, havde ikke gjort situationen bedre.

I denne krig kom også unge mænd herfra til at deltage. De kunne senere i landsbyen fortælle om de bedrifter, de havde øvet under oberst Schwanvedels kommando.

Om den soldat gik der sære sagn.

Herman Frands von Schwanvedel var født i ærkebispedømmet Bremen, mens prins Frederik var regerende „biskop“ der. Men svenskerne var kommet i besiddelse af stedet, og det var som svensk soldat under Karl Gustav, Schwanvedel kom til Danmark i 1657. Under slaget ved Nyborg faldt han i dansk fangenskab, og efter freden i 1660 trådte han i tjeneste hos Frederik den Tredie. Da det nationale rytteri blev oprettet i 1670, blev han ritmester ved et jysk regiment. Under den skånske krig steg han rask i graderne, for han vandt ry som en dristig „partigænger“, der gang på gang røvede bytte fra svenskerne. Oftest red han ud med en lille styrke på omkring hundrede ryttere, udvalgte folk og udsøgte heste, understøttet af små skarer fodfolk – kroater eller

svenske snaphaner. Snart lykkedes det at opsnappe en større korntransport til den svenske besætning i Malmø og snart en svensk officer, hvis arkiv og kongelige svenske segl den danske overkommando vidste at drage fordel af. Om hans kamp mod en svensk styrke på Alstad kirkegård i skæret fra en brændende bondegård gik der vældige frasagn. Episode efter episode berettedes, og beretningerne tog i soldaternes fortællinger efter krigen form af både eventyr og sagn. Når det kneb, havde Schwanvedel jo forvandlet sine soldater til siv, så fjenden ikke fik øje på dem! Og når det passede den troldmand, kunne han lige så let forvandle siv til soldater og kæmpe med dem om natten mod svenskerne, mens hans egne folk hvilede ud. Det var en evne, der også kom ham til nytte, da han efter krigen blev herre til Vosborg. Deroppe i engene ved Nissum fjord tryllede han høstkarle frem, hvor ingen andre kunne skaffe arbejdskraft. Sagnene antyder snart, at han var en streng og barsk herremand, snart at han var både retfærdig og godmodig. Processer førte han under sin konges velvillige bevågenhed. Stæk mig ikke svanens vinger, skal Christian den Femte have sagt under behandlingen af en sag, der nåede helt til Højesteret.

Jo, ham kunne der fortælles om aften efter aften, når gamle ryttere fra den skånske krig kom sammen, når stuedriverne nordfra kom gennem Vorstrup, og da hans søn knyttedes til en ryttergård på egnen.

En rytter blev gift med Bertel Nissens datter, men han faldt som soldat i et dansk lejekorps i Ungarn under kampe mod tyrkerne – og ingen ville vedkende sig arv og gæld efter ham.

Oplysningerne om menige mænd i Vorstrup – som de fleste andre steder i riget – tager til i denne periode. Årti for årti finder man flere kirkebøger bevaret, tingbøger og fæsteprotokoller dukker op, skifteprotokoller kommer til, godsregnskaber slutter sig til amtsregnskaberne med deres bilag om ydere af kvægskat og kopskat, ildstedsskat, og hvad de store nu ellers kunne finde på. Man behøver ikke at være alt

for heldig for at finde de allerfleste af sine forfædre tilbage til den tid, der her er tale om. Lad os kaste et blik udover landet. Der sidder forfædrene i Vorstrup – 3-4-5 eller måske flere, et par er født i sognet, andre indvandret. Ingen kan sige hvorfra, men antagelig nordfra – som så mange andre på egnen efter pesten i 1659 fra Bøvling amt, fra Thy, Mors, Vendsyssel, Himmerland eller egnen omkring Randers.

Der sidder andre forfædre på fæstegårde, selvejergårde eller præstegårde rundt i landet. Et sted dukker der borgerfolk op i rækken. Men det er ikke altid de „fineste“ forfædre, der er mest pynt ved. En præst har været i et gevaldigt slagsmål med en korporal og reddes med nød og næppe fra at få sin afsked. Men tiden var hård. Vorstrup får en skønne dag sit jødeproblem, en tobaksjøde fra købstaden kommer på kro i landsbyen og geråder i slagsmål med en af stedets buldre-basser. De unge baroner fra godset i et nabosogn står under idelig anklage for deres jagtridt over hegnede marker. På tinget bliver landsbyens folk vidne til de mærkværdigste processer. En dag stævner greven alle byens unge for ulovlig nøddeplukning i den nærliggende skov – i kirketiden. De skulle have tiden til at gå med noget, mens forældrene var i Guds hus. Derved er navnene bevaret på børn og unge gård for gård. Også en slags folketælling. Så procederes der om skældsord og beskyldninger, der minder om fortidens hekseprocesser. En svær dom overgår den tyv, der stjal af kirkens blytag, og et drab finder sted på en gartner på vej hjem fra marked i købstaden – det eneste i denne tingbogsrække. Gang på gang undviger gerningsmændene. Et par ulve derimod får deres retfærdige straf og bliver ophængt i galgen på Vorstrup mark.

Retsplejen vidner om smålighed og snæversyn, tingbogen om trange tider og et hårdt sind, om nød og fattigdom. Det er ikke altid let at få øje på lyspunkterne. Men nu og da viser en mand at sætte sig op mod de store og kræve sin ret, når han finder hoveriet for byrdefuldt. Og kongens lov skal

vise sig at stå sin prøve i mangt et tilfælde. Snart ligger et nyt århundrede lige for døren, og rundt om formuleres bøn-
nen om, at den fred, der nu er kommet efter århundredets
mange krige, må vinde og vare. Et håb vokser igen frem.

Tvang og tingdage

1700 begynder den store nordiske krig – 1701 bliver Brandenburg til kongeriget Preussen – 1702-14 føres den spanske arvefølgekrig – 1703 grundlægges Sct. Petersborg – 1708 rykker Karl den Tolvte ind i Rusland – 1709 hærger kulde, hunger og sygdom store dele af Europa, og russerne besejrer Karl den Tolvte ved Poltava – 1718 dør Karl den Tolvte – 1719 skriver Defoe romanen Robinson – 1725 dør Peter den Store – 1726 udgives Swifts Gullivers Rejser.

1700 går svenske tropper i land på Sjælland, men en engelsk-hollandsk flåde får Karl den Tolvte til at trække sig tilbage – 1702 begynder afviklingen af vornedskabet – 1709 går danske tropper i land i Skåne – 1710 sejrer svenskerne ved Helsingborg – 1711 dør ca. 22.000 mennesker i København af smitsom sygdom – 1712 går Stenbock ind i Jylland, men bliver standset året efter – 1721 opretter Frederik den Fjerde 240 rytterskoler – 1730 dør Frederik den Fjerde.

År 1700 betegner i mange henseender et tidsskifte. Folketallet var – i hvert fald på Sjælland – genoprettet efter 1650'ernes tab, men Danmark var på vej ind i en ny urolig tid. Karl den Tolvte var kommet på tronen i Sverige som 14-årig i 1697 – fuld af storhedsdrømme. *Frederik den Fjerde* havde bestegt Danmarks trone efter sin fader, Christian den Femte. Også han nærrede ungdommelig kamplyst.

Vorstrups birketing holdt nu møde regelmæssigt i henhold til Danske Lovs 1. bogs 3. kapitels 5. artikel:

„Ting skal sættes om sommeren til otte slet og om vinteren til ni slet og holdes een gang om ugen på de dage, som sædvanligt er. – På tinget skal først læses de kgl. befalinger, der bliver befalet at læses, dernæst købekontrakter og skøder, mageskifter, gave- og pantebreve, afkald og deslige. Derefter skal kongens sager først foretages og siden andres uden ophold“.

Den gamle tingbog var næsten udskrevet, da nytåret 1700

nærmede sig, men det lykkes tingskriveren med næsten mikroskopisk skrift at få den sidste tingdag i 1699 med.

Den første tingdag i året 1700 blev en ny protokol taget i brug, og som den først oplæste kgl. forordning findes indført den: „af mening, at udi indkommende år 1700 skal februar måned ej have uden 18 dage, så at næst efter den 18. februar skal tælle den 1. marts, og således at påskedag samme år indfalder den 11. april“.

Og så kommer de særlige bestemmelser, overgangen til den gregorianske kalender kræver – om gældens forfaldstid og renters beregning.

Dernæst oplæses kgl. allernådigst forordning om moderation i taksten på den nye gradual og kirkesalmebog – i folio 2 sletdaler, i oktav 1 sletdaler og for et eksemplar i duodez format halvtredie mark danske uindbunden. En ny birkefoged mindes om, at han skal være „Os som sin absolutte og suveræne arvekonge og herre huld og tro og Vores og Vores kgl. arvehus' gavn og bedste søge“. Af „yderste magt, evne og formue skal han forekomme og afværge skade og forældrv og ellers skikke og forholde sig, som det sig bør en ærlig og oprigtig birkefoged – efter den ed, han har aflagt“.

Meget mærker man ikke i tingbogen til begivenhederne ude i den store verden. Jo, når krigslykken gik den enevældige majestæt og hans rådgivere imod, eller når sygdom og stormfloder gik over landet, så oplæste birkefogden på tinget, at „endog det noksom af Guds åbenbarede ord er klart, hvad straf og ulykke foragten for Guds ord og sabbatens overholdelse fører over riger og lande, har vi højlig været forårsaget til påny at gentage, at man i alle måder retter sig efter forordningerne, så Guds tjeneste med des større flid og andagt såvel i Guds hus som i hjemmene kan forrettes, og derfor vil vi herved alvorligt og strengeligt have forbudt alle gæstebud, gilder og store samkvem om søndagen. Og da skal alle kramboder, slagterboder, kroer og kældre den ganske dag være tillukket“.

Det var længe før pietismens tid, forordninger af den art kom til, og i en fjern fortid var de Vorstrup mænd enedes om at udpege to mænd, der skulle påse, at bestemte helligdagsregler blev overholdt.

Af myndighederne fik man også gang på gang indskærpet, hvor alvorligt det var at overtræde toldbestemmelserne. Stiftsbefalingsmanden måtte på kgl. majestæts vegne bede herreds- og birkefogderne alvorligt formane bønderne både sønden og norden Ribe, „at de ikke understår sig med nogen købmandsvarer i pakker, oksehoveder, tønner, ankre, eller andet deslige igennem Ribe bys porte at indkøre, før de sig først på kgl. majestæts toldbod har angivet“.

Ellers måtte de forvente heste og vogn tillige med varerne konfiskerede og ville derforuden med tilbørlig straf efter toldordinancen blive anset.

Side op og side ned kastes der bold med forordninger om toldpligtige varer og muligheden af at opbevare dem i nærliggende landsbyer, indtil de kunne føres til købstaden for at fortoldes. Men faktisk var forordningerne strenge, hvis smugleriforsøg kunne bevises „eftersom fornemmes, at adskillige varer sønden Ribe indkøbes og til de nærom liggende landsbyer henføres, hvorfra de siden ved dag- og natte-tider udi bøndervogne under tørv og i halm ind i byen sniges. Under samme skin sker der heller ikke ringe underslæb med øksendrift og udskibning igennem og fra Ribe, Vore toldindtægter til mærkbar skade“.

Toldgrænsen voldte mange vanskeligheder, retssag fulgte på retssag, så længe Vorstrup birk bestod.

Sidst i 1600-tallet og først i 1700-tallet var det specielt hestene, det drejede sig om, evig og altid var man under mistanke – ofte med god grund. Man havde heste på græs for andre, og gang på gang skulle det undersøges, hvilken smed der havde smedet skoene – om det var sket i Nørrejyl-land – eller sønden Ribe.

Mangen ed blev aflagt, men undertiden veg man tilbage for det. Ofte var birkedommeren i den dybeste vildrede med

sig selv og sine klienter. Hos *Niels Simonsen* i Vorstrup blev der f. eks. fundet noget tobak. Hans husbonde, borgmester Brockmanns enke i Ribe, gik som en „rettens elskerinde og beredvillige tjenerinde“ ind for ham. Tobakken havde imidlertid været skjult hos Niels Simonsen, og den var ikke angivet på nogen af de små toldsteder sønden Ribe i Haderslevhus amt. Da tobakken havde været fordægt under halm, vidste dommeren ikke rettere at dømme, end at den burde konfiskeres, – *men* da det ved erklæring fra forskellig side var bevist, at Niels Simonsen havde tiltusket sig tobakken for andre varer, hvoraf eragtedes, at han på lovlig måde ville søge sig betalt for det borthandlede, burde han for denne gang for videre straf være fri – *dog* fordi han ikke havde påtalt sagen til sit godes frelse og derved forvoldt omkostning med proces, burde han betale 2 rigsdaler i sagsomkostninger.

Undertiden blev der trukket en pistol eller draget en kårde, inden det lykkedes portneren ved Ribe Sønderport eller toldbetjentene at få en mand, der kom ridende søndenfra, til at drage med på toldboden for at betale told eller bevise, at han også havde haft hesten, da han kom nordfra. Til sidst måtte to mand i hver landsby sættes til at føre kontrol med, hvad der var af kvæg vinter og sommer.

Det skete, både med henblik på tolden og – i særdeleshed – til forhindring af sygdom blandt hornfæet.

De to mænd skulle om vinteren på stalden og om sommeren på græsset antegne, „hvad der i byen findes af kreaturer“, og iagttage, „når nogen mand noget sælger“. Der skulle da gives attest for, om dyret var opdrættet i byen, hvor længe sælgeren har været ejer af det, og hvad kulør og mærke ethvert dyr har.

Indtrængende blev det pålagt de to dannemænd, om de ej ville risikere straf, at deres attester skulle være sandfærdige og edelige.

Man hører ikke meget om de to mænds virke, men engang hændte det, at en husmand angav *Laust* i Vorstrup, fordi

han nord for Kongeåen havde købt to svin og hjembragt samme til sin gård uden attest og toldseddel. Birkedommeren stævnedes Laust ved to stævningsmænd, der for hans dør oplæste anklagen: „I bør have svinene forbrudt efter toldordinansen og de allernådigst udgangne anordninger; thi stævnes I herved til at møde for retten på Vorstrup birketing i morgen formiddag kl. 9 slet for at se og høre dokumenter fremlagt og læst, derefter dom til svinenes konfiskation og anden lovbydende straf at lide – tillige med denne konfiskationsprocessens omkostninger at betale“.

Laust indrømmede uden forbehold, at de to svin var købt af en mand nord for Kongeåen, men han hævdede at have fået en toldseddel ved Gredstedbro. Den var imidlertid blevet borte, og fra toldbetjentene i Ribe havde han ingen seddel, for han havde taget vejen over åen, østen om Ribe. Om han da ikke vidste, at der ikke blev udstedt toldseddel, men kun passerseddel i Gredstedbro? Nej, det gjorde han ikke. Om det da ikke var ham bekendt, at der af alle kreaturer, som føres fra Jylland til Holsten, skulle erlægges told i Ribe? Jo, af heste, køer og stude, men af svin og små kreaturer mente han, man kunne betale i Gredstedbro.

Birkefogden så sig derefter nødsaget til at konfiskere svinene og dømme Laust til at betale tolden og sagens omkostninger – „alt at efterkomme inden tre solemærker efter denne doms lovlige forkyndelse“. Bøden blev betalt, men angiveren forsvandt snart efter fra landsbyen. Man kan nok tænke sig til hans skæbne.

Toldgrænsen ved Kongeåen og alle disse passersedler ved enklavegrænserne irriterede. Og folkets tanker om sagen udmøntedes i Kalvslund herred i en „spådom“, der gav udtryk for, at landsbyen Vilslev lige nord for Kongeåens udløb i vadehavet engang ville blive købstad i stedet for Ribe. For „såsom herredets indbyggere ligger nord for den jyske købstad Ribe, må de svare en liden told af varer, som de fornødentlig må føre gennem Ribe ..., hvorfor de ønsker daglig, at Ribe ville sejle bort og stå nord for deres grænser“.

Men der var også andet, der irriterede her – som så mange andre steder i landet: jagten på mennesker – på undvegne soldater og karle, der var udset til soldatertjeneste.

Landmilitsens eksistens gav anledning til en vis stavnsbinding også i årene 1702–30. Også herovre i Jylland, hvor man slet ikke havde kendt vornedskabet, der delvis var ophævet under Frederik den Fjerde.

Vorstrup selv kendte kun lidt til hårde herrer. Hospital og stiftsprovst var ræsonnable ejere af jorden. I nøddårene efter Karl Gustav krigene havde de gang på gang ydet lån og forstrækninger til genopførelse af nødtørftige våninger. Rytterbønderne var ikke så dårligt stillet, men måske var det også nogle af de driftigste folk. En enkelt gård under adeligt strøgods synes aldrig at have haft vanskeligheder – bortset fra, at manden dér, som alle andre, ved lejlighed mistede mange kreaturer af kvægsygen, og købstadens proprietærer kunne ligesom hospitalet miste tålmodigheden med en bonde, der ikke evnede at svare landgilde. Men i så fald kom det med Danske Lov som sikkerhed til en langvarig prøvelse ved birkeretten, som da *Hans Clausen* i 1710 blev sat fra en halvgård under hospitalet.

Fire vurderingsmænd blev udsendt, og de kom og så en 16 fags bygning i een længe – deraf i den østre ende 4 fag salshus med stue, kammer, ovn, skorsten, vinduer, døre, loftskud og sengested og i den østre længe 12 fag stald, lade og lo. Alt stod ganske for fald og med vægge indsat af græstørv. Ved stedet befandtes to gamle heste og to gamle hopper samt en gammel vogn, en plov og en harve, som efter kgl. majestæts allernådigste forordning hører til stedet. Ellers fandtes ej videre boskab end et gammelt, ubrugeligt underbord, en gammel kiste og noget gammelt brændsel af en seng at være.

På alt dette blev der „nedlagt lovligt forbud, at Hans Clausen intet måtte bortføre, afhænde eller flytte“. Længe havde hospitalet båret over med manden, der havde siddet på stedet i 30 år, men hans gæld overgik værdierne med over 100 sletdaler. År efter år havde han pådraget sig både skatte- og

landgilderestancer, undladt at holde bygningerne forsvarligt vedlige og forsømt agermarken med gødning og sæd.

Det gik andre som Hans Clausen. Men hårdhændet behandling som på adelsgodser meldes der aldrig om her. Man har jo nok glædet sig over den relative frihed, når beretningerne nåede over birkets grænser om, hvordan de unge herrer på Gram huserede under deres jagter udover bøndernes marker, eller da man hørte, at herremanden på Viumgård havde mishandlet *Christen Møller* til døde med hug og slag.

De sagde nu deroppefra, at herremanden selv var blevet skudt af en bondekarl den dag, mølleren blev begravet. Bondekarlen var sat i hundehullet på Nørholm, men mærkelig nok lykkedes det ham at slippe ud den nat, herremanden døde af sit skudsår. Man tænkte måske sit ved det, for der var nok andre, der kunne være mere interesseret i herremandens død!

Karlen, der havde skudt, var og blev borte. Måske var han som så mange andre søgt sydpå til det holstenske, til søs til Holland eller et andet sted hen, hvor lovens hånd ikke kunne nå ham.

Det var ikke blot forbrydere, der stak af den vej. Det gjorde også utilfredse bønderkarle, der ikke mere ville finde sig i en herremands trusler om at komme til at springe soldat. Der var også desertører fra hæren iblandt flygtningene. I 1711 vidnede *Laust Jessen* på tinget, at han en nat havde været hos *Villads Nielsen*, da nogle personer, hvoriblandt Laust kendte biskoppens forrige tjener – *Christen Lindberg* – kom ind og begyndte at angribe Villads med trussels- og undsigelsesord, og de sagde, at hvis han ikke skaffede den karl til veje, skulle de hugge og handle ham sådan, at han blev nødt til det. Bemeldte Lindberg havde sin blottede kårde i hånden og hævede den i vejret, som om han havde villet hugge Villads med den, men Villads råbte og bad om fred i sit hus, ligesom han begærede, at de ville vise ham, hvad ret de havde overfor hans karl. Dertil svarede de, at han skulle tage med til Ribe, så skulle han nok få det at vide.

„Ja, jeg skal følge med jer, om det så skal være til København“, svarede Villads.

„Så kom med os i vognen!“

„Nej, jeg har en hest at ride på.“

Trods Villads Nielsens protest gik de fremmede nu med et åbent lys i hånden gennem en lang gang ud i den østre lade og videre ind i høladen, mens Villads bad dem så mindeligt om at passe på, de ikke brændte gården af for ham. I høet søgte de efter karlen med deres kårder, og foruden at de holdt lyset højt i vejret, sagde de til hverandre:

„Stik hårdt til!“

Men karlen blev ikke fundet.

Mange soldater rømte. Danske tropper skulle sydpå for at slå et slag mod svensken i Bremen-Verden. Det var optakten til den fejde, der endte med, at Stenbock måtte overgive sig i Tønning – under et forgæves forsøg på at gøre Torstenssons og Karl Gustavs invasioner efter.

Den store nordiske Krig mærkedes ikke direkte på Vorstrupegnen, og hvor meget man kunne glæde sig over en Tordenskjolds bedrifter, véd ingen. Det kunne man vel kun i de kredse i købstæderne, hvor man holdt en avis fra København, og blandt dem, der fik del i, hvad datidens få avislæsere mundtlig lod gå videre. I 1710 sporedes en udløber af krigen langt op i Jylland i form af stigende dødelighed under den epidemi, kampene mellem Karl den Tolvte og russerne havde ført over store dele af Nordtyskland, og som i 1711 skulle komme til at hærge Helsingør og København på det forfærdeligste.

Vi ved dårligt, om rygterne om den voldsomme epidemi, der kostede ca. 25.000 mennesker livet på Sjælland, nåede til Vorstrup. Men præsten i Nr. Broby fik ugentlig efterretning fra sin broder, professor *Mule*, der var medlem af en fortvivlet og hjælpeløs sundhedskommission. Den 29. august, da pesten var på det højeste, skrev professor Mule:

„Pesten borttog i sidste uge 2600 af byens indvånere. Størsteparten af ligene blev lagt i de flere snese alen lange ku-

ler, som bønder og soldater nu opkaster uden for portene. Hver kule kan modtage 200 afsjælede legemer. I hele august har døden gjort en rig høst – over 9000 mennesker. Folk forlader byen, og på den måde er smitsoten kommet til nogle herreder heromkring. Meget strenge ordrer vil nu afgå til Korsør, Kalundborg og Vordingborg om, at ingen må passere over vandene uden pas, der egenhændigt er underskrevet af kongen“. Og kongen var hos tropperne i Holsten.

Det lykkedes at standse pesten på Sjælland – men der var også nogle steder posteret soldater, der havde pligt til at skyde enhver, der søgte at passere spærringerne.

Pietismen var nu på vej med dens frygt for de løsslupne forlystelser og Guds straf over menneskers ulydighed, med dens iver efter personlig og officiel gudsfrygt, men også med en ny omsorg for at oplyse befolkningen gennem oprettelse af skoler og for at hjælpe nødstedte.

Ikke så langt fra Vorstrup – i Tønder og Emmerske – sang man for første gang *Hans Adolph Brorsons* salmer og hans og hans kaldsfællers forkyndelse satte præg på egnen.

Men endnu virkede Holbergs ligemand i satirens kunst inde ved Ribe domskole. Og hans vid gik også ud over et par af de købstadsproprietærer, som havde jord i Vorstrup. Den ene af dem tilgiftede sig store rigdomme med en langt ældre andengangsenske, og *Christian Falster* var bidsk, da han digtede:

„Hvad kan du nu af sanserne,
o, ungersvend, dig vente?
Hvad øjnenes fornøjelse
herefterdags dig hente?
Om følelsen jeg tier still’!
Når ilden ej den livner,
alt blod i åren størkne vil,
al sans af kulde stivner.“

Om en anden af Vorstrup-jordernes ejere – postmesteren, senere Ribes borgmester – berettede Falster, at han forsynede staden med nyheder:

„Jeg nylig på vort posthus sad,
da posten var ankommet,
med andre fler' at høre, hvad
man skrev om kejsersdommet,
hvad kardinalen i Paris
vel have udi gjerde
samt i den russiske avis
hvad nyt der var på færde.
Postmesteren os til gefal,
på Frankfurt strax begyndte,
og os det tyske kejservalg
med andet nyt forkyndte.“

Men det var vel kun den lærde kreds derinde i købstaden, der interesserede sig for det, der ikke direkte kom dagligdagen ved.

I Vorstrup havde man nok i sit eget – selvom man nu og da havde både morskab og ærgrelse af købstadfolk og dem, der regerede ovre i København.

Folk, hvis eng grænsede ind til hinanden, måtte ikke handle med heste eller køer eller svin uden at betale told, bare fordi den samme mand var konge på den ene side og hertug på den anden side af en å.

Vidste han mon, at jysk ikke var tysk? At Slesvig ikke var Holsten?

Man kunne godt få sine tvivl, men forholdene var også indviklede. Der var sogne, hvis gårde hørte under tre forskellige amter, og tilmed gjaldt der særlige regler også for grevskaberne Schackenborgs og Rantzaus godser. Rantzautjenere (fæstere) lå til Høgsbrogård i Hvidding sogn og kunne „gøre Ribe by umådelig afbræk, idet at de udi køb, handel og vandel ikke tvinges af alle danske provinser kongelige forbud, og de bor så nær Ribe“.

Men værre var det, at de rent dansktalende bønder helt op til Kongeåen var underkastet tysk retssprog, hvad enten de hørte under Haderslevhus eller Riberhus amt. Der var in-

gen til at tale de haderslevhusiske bønders sag endnu, for de var jo ikke danske, men slesvigske.

Stiftsbefalingsmand i Ribe *Christoffer Gabel* gik i krig mod amtmanden i Haderslev om sine kongerigske bønders rettigheder.

„De må“, skrev Gabel, „lide meget, fordi de ligger meleret blandt de haderslevhusiske og er tingpligtige under deres civile retter; thi endskønt de er danske undersætter og intet tysk forstår, må de dog med megen bekostning gå med deres underrettsdomme til tysk overret og være mange og adskillige love undergivne, ... som forårsager, at de riberhuser daglig må sukke under dette åg og med længsel vente, at kgl. majestæt dem i nåde dog engang vil liberere, at de danske undersætter måtte svare under dansk lov alene“.

De haderslevhusiske – lige så danske nordslesvigere – fik en talsmand i pastor *Dyssel*, der skrev om det urimelige i, at otte danske bønder som stokkemænd skulle „anhøre, hvad to tyske rabulister mundhugges om på tinget. Hvor sørgeligt ville det være for Dem og mig, min herre, at anhøre vor sag ageret og pådømt i det russiske sprog.“ Dette sprog kunne med andre ord være lige så forståeligt for pastor Dyssel som tysk for bønderne i Haderslev amt.

Herude i Vorstrup var der ingen, der var så fine på det, at de gik med paryk og skulle betale parykskat eller karosseskat, men kopskat og ildstedsskat og told og krigsstyr slap de ikke for – og så var der landgilden og de forbistrede kopenge, man skulle af med til hospitalet. Hvad det var for en ko, der var tale om, ja, det kunne selv den klogeste mand i hele amtet ikke forklare. Men de 3 rigsdaler om året skulle betales med 3 mark pr. gård, og det var nu også penge.

Og så var der mølletvangen, nogle dages hovarbejde i vår og høst og en kørsel om året til Åbenrå efter tømmer. Men alligevel, man havde det nok bedre, end hvor der var streng herremand og træhest!

Livet gik sin gang, og når man endda måtte blive fri for at have fjenden i landet og for den rene sult og elendighed.

Når man endda ikke var så uheldig, at gården brændte, så man skulle til tinget og have bevis for, at man kunne vandre egnen rundt og tigge sammen til at bygge den op igen!

Trods ringe tider var der næsten altid en søn eller svigersøn til at overtage fæstet efter den gamle. Sommetider var der flere. *Bertel Nissen*, der siden Karl Gustav krigene havde haft tre halvgårde i fæste, blev efterfulgt af en søn på hver, *Mikkel Bennedsen* af en søn og en svigersøn, og *Poul Jensen*, der var kommet langt oppe nordfra, oplod sin hospitalsgård for en søn, og et fæstebrev blev udstedt:

„På hans kgl. majestæts og på Riber hospitals vegne fæster underskrevne hospitalsforstander Morten Henriksen Even-dorf til Niels Poulsen den halve gård, som faderen oplod ham formedelst alderdom, stående for 2½ td. hartkorn, dog på vilkår af, at han retter sig efter kgl. majestæts love og forordninger, at landgilde ydes i spiredygtigt og forsvarligt korn, at han intet bortsælger af grund eller ejendom, at han holder agerjorden vedlige med gødning, og at han ikke fæster noget på anden stavv uden samtykke. Som han bekom stedet med besætning efter forordningen, giver han i indfæstning 4 rd. Men forser han sig mod noget af de nævnte punkter, skal han ikke alene kunne straffes på person og midler, men også have sit fæste forbrudt“.

Man begyndte at løfte hovedet så småt igen. En ny velstands- og opgangsperiode lå umiddelbart forude med mange forandringer og omvæltninger i sit skød. Det kunne man ikke vide først i 1730'erne, men man kunne ane, at meget af det, der havde tynget, var ved at blive lettere. Ude i verden krigedes de store, men dem om det. Det bragte blot øget efterspørgsel efter landbrugsvarer.

Man begyndte at snakke om nye måder at dyrke jorden på. Kun blandt adelen og de oplyste lag ganske vist, men måske var der et og andet i den bestående orden, der kunne reformeres og blive bedre. Fra egnen ved Åbenrå kom rygter om udskiftning af fællesskabet. Der var ligesom noget i gære.

Stavnsbånd og pietisme

1730 sætter franskmændene Reamur vandets frysepunkt til 0 grad - 1735 offentliggør Carl Linné sit zoologiske klassificeringssystem - 1740-48 føres den østrigske tronfølgekrig - 1756-63 følger den preussiske syvårskrig - 1769 fødes den senere kejser Napoleon den Første - 1760'erne bringer dampmaskinen, elektricermaskiner og spindemaskiner, og Mozart optræder som vidunderbarn.

1730 bestiger Christian den Sjette tronen - 1730 opløses landmilitseren - 1732 udsender Hans Adolph Brorson et hæfte julesalmer - 1733 indføres stavnsbåndet - 1736 indføres konfirmationen - 1746 efterfølges Christian den Sjette af Frederik den Femte - 1764 udvides stavnsbåndet til at omfatte alle bønderdrenge fra 4 års alderen - 1766 bestiger Christian den Syvende tronen efter sin far.

Da kong *Christian den Sjette*, det unikum blandt fyrster, der hverken havde elskerinder eller førte krige, besteg den dansk-norske trone i 1730, var een af hans første regerings-handlinger at reducere landarméen betydeligt for at lette undersåtternes byrder. Samme indretning, hed det, var blevet landet i almindelighed og det unge mandskab i særdeleshed til stor og snart utålelig besværlighed og byrde.

Udsigten til at komme til at springe soldat havde fået mange unge bønderkarle til at flygte, og i 1731 var der udstedt en generalpardon for det mandskab, der var undvejet fra landmilitseren i Danmark og Norge, „at alle sådanne fri og ubehindret igen må indfinde sig og nedsætte sig på landet eller udi købstæderne“.

Hvor mange, der vendte tilbage, ved man ikke, men hjemme blev der røre. På flere herregårde fik man at føle, at bønderkarlene nu opfattede sig „som et frit folk“, og at de vidste, de ikke behøvede som fæstere at overtage andre gårde, end de selv havde lyst til.

Klagerne strømmede ind, og allerede i 1733 så Christian den Sjette sig nødsaget til at udstede en forordning, hvori det bl.a. hed, at „ligesom Vi af kærlighed og omhu for landet har afskaffet den forhen oprettede landmilit, fordi den var blevet mere skadelig end gavnlig, bevæger nu den samme kærlighed Os til i nogen grad at indskrænke den frihed, bønderkarlene ved landmilitens afskaffelse har fået, idet de lader agerdyrkningen fare og størstedels sig af landet har forføjet og endnu daglig derfra undvige. Thi vil Vi allernådigst, at alt ungt mandskab på landet skal indrulleres ...

Ingen bondekarl må give sig fra det gods, hvor han er født, så længe hans husbond kan skaffe ham tjeneste, med mindre han er over de til indrulleringen ansatte år, eller har rigtig udtjent i landmiliten. Dersom nogen karl uden sin rette husbonds tilladelse og pas undviger fra eet sted til et andet, og han bliver grebet, da skal han fængsles og første gang nogen tid på vand og brød hensættes, men undviger han anden gang, da skal han efter dom nogle år arbejde i jern på Bremerholm eller nærmeste fæstning. Hvis nogen proprietær eller anden finder en sådan undvegen karl inden Vore riger Danmark og Norge, da må ingen hindre ham i at få samme karl tilbage, når han med lovlig attest beviser, at en sådan karl hører ham til. Heller ikke må nogen huse eller hæle en sådan bortløben karl under 20 rigsdalers straf til den, fra hvis gods eller lægd karlen er undvejet ...“

Dermed var det stavnsbånd indført, der kom til at præge forholdene i resten af 1700-tallet.

Det var fredstid i landet – og fredsperioden varede stort set resten af århundredet.

Man var kommet sig så nogenlunde efter Den store nordiske Krig. Dygtige embedsmænd varetog statens tarv for den enevældige konge, der gennem sin dronning blev stærkt påvirket af pietismen, som foruden strenghed, gudfrygtighed, ærbarhed og fromhed også tilskyndede til iværksættelse af reformarbejde både i det åndelige og det timelige. Det er muligt, at Danmark kedede sig under Christian den Sjette –

men grunden blev lagt og jordbunden beredt for mange af de fremskridt, som skete senere i århundredet.

Men een af Christian den Sjettes første handlinger var altså indførelsen af stavnsbåndet – og det blev formentlig kun af et mindretal anset for et fremskridt.

I 1738 fæstede *Hans Bennedsen* – Mikkels broder – en halv gård under det grevelige strøgods, idet han giftede sig med stedets enke. Der blev af greven udstedt et fæstebrev på den halve gård i Vorstrup, som *Laust Jensen* forhen har beboet og haft i fæste: „Samme gård, og hvad dertil ligger og med rette bør ligge i mark, eng og ager, fædrift i forte og fællig med alt andet tilhørende, som hans formand har haft det, må han nyde, bruge og beholde sin livstid på den måde, at han holder gården og dens bygning i forsvarlig stand med dertil liggende landerier i ager og eng, at han uden restance erlægger og betaler alle kongelige ydelser, som er påbudt eller bliver det, samt den årlige landgilde, frihedspenge in specie og anden redsel og udgift, at han forretter ægt og arbejde med andre sine naboer og medtjenere, at han opfører sig mod Gud og sine jævnkristne, som en god kristen og Guds barn er anstændig, at han holder sig kgl. majestæts love og forordninger allerunderdanigst efterrettelig, at han er mig og den beskikkede inspektør på mine vegne hørig og lydig, og at han intet til min herligheds og rettigheds præjudice foretager – alt under dette sit fæstes fortabelse“.

Den årlige afgift – landgilden – er her forlængst afløst af kontante ydelser – 17 speciedaler i landgilde og frihed, 16 skilling kurant i spindpenge, 12 skilling i tagpenge, 12 skilling i skriverpenge og 1 rigsdaler kurant i nye frihedspenge. Led er føjet til led, siden de gamle naturalieydelser af rug, byg, havre, lam, gæs, høns, foderkorn og klyne var erstattet med en ydelse i penge på 9 rigsdaler 8 skilling for en helgård.

Landgilderestancerne, der spillede så stor en rolle i den første generation efter Karl Gustav krigene, tog af allerede i den anden, og de kommer i denne generation til at spille en

stadig mindre rolle. Kun efter en brand, hvor det ikke var muligt for den brandlidte at klare genopbygningen, og for en enkelt ganske åbenbart uduelig gårdfæsters vedkommende, bliver restancerne af en sådan art, at husbonden ser sig nødsaget til at sætte den pågældende fra sit fæste. Den brandlidte har endda selv taget flugten, så det er hans forladte hustru, der bliver sat ud. En anden fæster med store restancer kommer til at springe soldat. Men det sker ikke uden langmodig retsforfølgning, at nogen sættes fra fæstet.

I 1747 var husdyrholdet på hospitalets halvgårde 4 heste, 2 køer, 2 kalve, 8 får, et svin og 5 gæs i gennemsnit. Udsæden var 3-4 tdr. rug og 3 tdr. byg, og der kunne avles 15-16 læs hø.

Af ungt mandskab – de stavnsbundne drenge og karle – var der på de otte halvgårde fem drenge under konfirmationsalderen, tre 15-16-årige drenge og en enkelt karl på 21 år.

I 1756 havde *Mikkel Bennedsen* 7 heste, 6 køer, hvoraf den ene var en aftægtsko, 8 unglykreaturer og 3 kalve, så der var sket et stort fremskridt i forhold til bedstefaderens tid. Efter et slægtled med kun en halvgård, havde slægtens overhoved nu igen en helgård. Gårdenes gennemsnit lå noget lavere.

Det var først og fremmest kvægavlen, man skulle leve af – udførslen af stude til hertugdømmerne og videre til Hamborg og andre store byer med et vældigt behov. Tilsyneladende gik udførslen tilbage. Udførselstolden var højst upopulær. Men den, der ikke skulle over Kongeåen, slap med halv told, og skulle man heller ikke over Ribe å, slap man helt, og det forhold gav anledning til lovovertrædelser i et omfang, man vanskeligt kan forestille sig. Udsmyglingen af kvæg fra kongeriget og egnen nord for Ribe i det slesvigske blev sat i system med bønderne omkring Ribe som mellemlid. Toldvæsenets vadestedsridere havde ingen mulighed for at hamle op med lovovertræderne. Man legede kispus med dem. Der var kun nogle få vadestedsridere i Kolding og Ribe, og hvad formåede de overfor de lange grænselinier? Undertiden

rottede smuglerne sig sammen 20–40 mand stærk og drev deres kvæg gennem selve toldstederne, idet de med ladet gevær holdt tolderne i skak.

Det er åbenbart, at man var inde i en fremgangsperiode, men nu og da vælter ulykkerne ind – foruden gårdbrande og personlige ulykker epidemier, der navnlig kunne ramme børnene katastrofalt som i 1742 og 1763, også storm og stormfloder, der sled taget af husene og satte enge og marker under vand. Og så kom der navnlig i 1745–46 en vældig kvægpest. Den kostede Mikkel Bennedsen 14 kreaturer. I Vorstrup birk døde i gennemsnit en halv snes kreaturer pr. gård.

Mod naturkatastrofer som stormflod og kvægpest formåede man kun lidt – men pesten satte gang i en undersøgelse af dens årsager. Og kvægets røgt og pleje blev genstand for en omfattende litteratur.

I 1735 blev der udstedt forbud mod indførsel af udenlandsk korn til Danmark og det søndenfjeldske Norge – for at holde kornpriserne i en rimelig højde for den danske bonde og godsbesidder. Kornmonopolet, som det blev kaldt, vakte ikke begejstring i Norge, men det var naturligvis også mest indført af hensyn til Danmark.

I 1736 blev konfirmationen, som man i Slesvig havde bevaret trods reformationen, genindført i kongeriget. Den blev i sin form en typisk pietistisk foreteelse – ikke blot en kristelig forkyndelse for børn i 14 års alderen, men en oplæring af de unge i udenadslære, læsning og almindelig oplysning.

Mangen landsby fik en skole allerede i 1720'erne. Det sørgede „staten“ for på ryttergodset. Andre steder skulle godsjerne påtage sig opgaven, idet der blev givet udtryk for, at kongen ventede, man ville behandle skoleholderne, så de ikke skulle gøre deres arbejde sukkende! Ikke alle steder blev den forordning, der udstedtes i 1740, ført ud i livet, men i Vorstrup blev bygget seks fag skolehus af sognets hartkornsejere i fællesskab. Da ingen bonde vel imidlertid kunne undvære sine børn eller tjenestepiger og -dreng mere end

fire vintermåneder – fra november til februar – så kunne ejheller en længere skoletid være til ungdommens nytte. Til skoleholder antog man først en husmand og siden „en sådan ung person, som præsten agtede duelig dertil“. Han skulle oplære ungdommen i kristendom samt fornøden regnen og skriven. Lønnen var en jordlod og nogle få daler foruden kosten. Brændsel til skolens opfyring blev leveret med et læs tørv af hver den, som havde hest og vogn. Skolepenge skulle betales med nogle skilling om året for hvert barn. De, der kun skulle lære at læse, slap lidt billigere end de børn, der også skulle lære at skrive og regne. Skolegangen skulle begynde ved 8 års alderen. Kunne nogle børn ikke komme i skolen, blev det pålagt forældrene – som sædvanlig – at lære dem ABC, Fadervor, boglæsning samt aften- og morgenbønner, og de hjemmeunderviste børn skulle efter tilsigelse møde til katekisation hos præsten. Var han utilfreds med deres fremskridt, skulle der bødes 4 skilling pr. barn.

I Nordslesvig gik det an at holde skole på dansk, hvor der blev prædikeret på dansk. Men længere sydpå var det nærved at blive en syndig ting at tale dansk.

I 1730 havde sachseren *Christoph Fischer* fået præstekald i Hyrup i Angel. Han ville ikke lære egnens sprog, men forlangte at sognefolkene skulle lære hans og Luthers sprog. Det behagede dengang ikke de gode folk i Angel, men i 1750 tabte præsten omsider tålmodigheden og udbrød: „I stedet for, at I om søndag eftermiddag har tjent djævelen med sus og dus, har jeg indført overhøringer for at bibringe jer det tyske sprog og derigennem troslærdommene, men mange af jer har foragtet det og spottet dem, der vil tale tysk med deres børn i hjemmet. Da I på jeres ufuldkomne sprog ikke kan bede Fadervor eller nævne Guds bud eller synges en sang, og da gudstjeneste og alle handlinger til sjælefrelse sker på tysk, hvad kan da tækkes djævelen bedre, end at det tyske sprog bliver foragtet ..., thi når du ikke forstår, hvad du læser, synger, beder, hører prædike, hvordan kan du da med dine børn have nytte deraf? O, du forstokkede satansyngel!“

Også i Nordslesvig havde man mange steder i kirken måttet synges på tysk, men i pietismens tid begyndte en ny optimistisk salmesang at hæve sig under kirkens hvælvinger:

„Op al den ting, som Gud har gjort,
hans herlighed at prise!
Det mindste, han har skabt, er stort
og kan hans magt bevise.

Det mindste græs jeg undrer på
i skove og i dale,
hvor skulle jeg den visdom få,
om det kun ret at tale!

Hvad skal jeg sige? Mine ord
vil ikke meget sige:
O Gud, hvor er din visdom stor,
din godhed, kraft og rige!“

I mange af sine salmer gav *Brorson* udtryk for pietismens dobbelte sigte – fromhed og oplysning til visdom og vished.

Men også datiden kendte til „forhærdede tidselgemytter så stive som torne og støtter“, og formåede Brorsons salmer og præstens ord ikke at afholde dem fra „stoltheds fordærvede tanke“, veg man ikke tilbage for at anvende andre midler.

Engang i længst forsvunden tid var det af Vorstrups bymænd besluttet, at der skulle føres tilsyn med, om helligdage nu også blev holdt hellige, og hvert år blev der af tilsynsmænd – udpeget af tinget – aflagt beretning om tilstanden i det forløbne år. Det skete den første tingdag i januar, og nye tilsynsmænd blev derefter indsat for det følgende år, men den gamle skik var åbenbart gået i glemmebogen. Under pietismen blev den genoplivet, „for ihvorvel hans kgl. majestæts allernådigste lov og sidst udgangne forordninger strengeligt og alvorligt befaler, at alt søn- og helligdagsarbejde under dikteret straf skal være afskaffet, så går der dog meget i svang

ved kørsel både før og efter gudstjenesten – kørsel, såvel for bønderne selv som for andre“.

Der blev så udmeldt to dannemænd, der skulle have rigtig indseende med, at der ingen ulovlig kørsel fandt sted med tørv eller klyne eller andet på sabbaten. Men det kneb hårdt at få bibragt befolkningen den rette forståelse.

„Som det desværre er alt for åbenbart, hvor ukristeligt helligdagene af en og anden med modvilligt arbejde vanhellices, skal der udmeldes og beskikkes een mand af hver by i birket, som med al mulig flid skal efterse og mærke, hvo der om helligdagene forretter noget modvilligt arbejde ..., og som straksen samme for stedets øvrighed skal anmelde, på det at den skyldige efter loven kan vorde anset og afstraffet“, hed det en dag på Vorstrup birketing.

Men også det nye embede som helligdagsfoged gik snart i glemmebogen.

Moralen blev tilgodeset, men trods strenge straffe var der kvinder, der ikke blot første og anden gang måtte stå åbenbar skrifte for deres overtrædelser af det sjette bud. Fra sogn til sogn kan man følge deres spor, og det hændte, at dommen tredje gang kom til at lyde på 6 års arbejde i Viborg tugthus, „da kvinden ikke har noget at indvende mod den givne fremstilling af sagen, og hun intet ejer, hvormed hun kan bøde til kongens kasse“.

Nu og da kom en ulykkelig kvinde gennem landsbyen på vej mod syd, og var hendes time kommet, kunne det hælde, at hun i barnsnød kom ind på en gård. Men det kunne bringe slem fortræd over den, der husede hende, om ikke alle forskrifter blev overholdt.

Sådan kom en ukendt kvinde nordfra ind på Vorstrup mølle. Hun sagde, at hun var på vej mod Højer, men at hun ikke følte sig frisk. Siden berettede *Hans Bundesen* på tinget:

„Så fik hun lov til at hvile sig, men straks klagede hun sig hårdt, og min kone kom til. Over for hende bekendte kvinden, at hun var med barn og i nød. Der blev så straks skik-

ket bud efter fostermoderen, som kom, da kvinden var højt i barnsnød, og var der, til hun blev forløst. Barnet blev døbt af fostermoderen inde i dørnset, hvor der stod vand i et fad på vuggen, og barnet blev så døbt, fordi det var svagt. Siden konfirmerede præsten dåben i tre fadders nærværelse, hvorefter fostermoderen tog barnet med sig, og hos hende er det stadig. Kvinden sagde, at barnets fader var en karl ved navn Hans, en snedker, der var til skibs. Hun opholdt sig i stuen, hvor hun fødte, i 5 dage, indtil natten mellem fredag og lørdag, da hun hemmelig gik bort.“

Nu fik Hans Bundesen i retten at høre, hvad det kunne koste ham at huse og hæle sådan en kvinde. Han kunne ikke alene anses med vedbørlig straf, men også blive gjort ansvarlig for hendes og barnefaderens forbrudte lejemålsbøders betaling!

Hans Bundesen forstod ikke, at det kunne gå ham så ilde, fordi han af enfoldighed og kristen medlidenhed på forlangende havde herbergeret den løvsagte kvinde. Med bistand af en retskyndig sendte han stiftsbefalingsmanden et bønsskrift.

Men stiftsbefalingsmanden resolverede, at sagen måtte gå sin gang i henhold til loven, og Hans Bundesen kunne komme til at bøde med en tiendedel af, hvad han ejede. Han klager derfor over sin fattigdom.

Hverken denne bøn eller forbøn fra hans husbonde, amtskriveren, hjælper, skønt husbonden logisk argumenterer:

„Velædle og velvise hr. birkedommer! Uskyldig er Hans Bundesen bragt i den vidtløftighed; thi selvom han havde vidst loven, så ses det dog af forhørene, at det var en pur umulighed at gøre anmeldelse til øvrigheden i henhold til denne lov, for Hans Bundesen selv lå i denne tid i hans sygeseng ... og han har jo ikke forset sig i nogen ting, uden alene at han ikke anmeldte den herbergerende person ... Hvorfor skal han da straffes på yderste formue, som er at miste tiendeparten af, hvad han ejer?“

Anklagemyndigheden kunne imidlertid ikke se, at de

„ugrandede og ubeviste indvendinger, udflugter og undskyldninger“, som amtsskriveren her havde gjort for at undskylde sin bonde, var „så vigtige, gyldige og tilstrækkelige, at de kunne holde stik, undskyldte Hans Bundesen og fritage ham for at bøde den straf, loven befaler.“

Og retten var ubøjelig, Hans Bundesen dømtes til at betale tiendeparten af sine beholdne midler – 3 rigsdaler 5 mark og 2% skilling – foruden 4 rdlr. i sagsomkostninger.

Betaltes pengene ikke inden fjorten dage, måtte Hans Bundesen lide på kroppen med arbejde efter allerhøjstbemeldte hans majestæts allernådigste forordning!

Mens en epidemi, der i nogle sogne satte dødsfaldenes tal op til det dobbelte huserede på egnen i 1763, kom *Niels Pedersen* i svar sjælevåde. Han havde haft et forhold til birkedommerens kone – en højst letsindig dame, som det skulle vise sig.

Birkedommeren synes at have haft en mistanke, men nu får han alt, hvad han behøver for omgående at skille sig af med den letsindige ødeland, han er blevet gift med. Der er beskikket sættestemmer, og i retten oplæses birkedommerens henvendelse til den mand, der, mens sagen står på, sidder i dommersædet. Som optakt til en række vidneførsler foreligger en erklæring fra Niels Pedersen:

„Ædle og velvise hr. sættestemmer!

Hr. birkedommeren har i dag indstævnet mig til at møde ved birketinget for at høre og svare til den omgang, hans hustru er stævnet og sigtet for at have øvet med mig og flere. Men som jeg i lang tid har været og endnu er ganske syg og ilde tilredt af den grasserende sprinkelsyge, så jeg ikke på nogen måde er i stand til personlig at møde i retten, indstiller jeg herved ydmygst bedende, at min udeblivelse må være undskyldt.

Hvad sagen angår, hvorfor jeg er stævnet, da kan jeg ikke nægte det, som fornemmelig den alvidende Gud – og derhos så mange mennesker – er bekendt, at jeg grovelig har syndet imod Gud og min uskyldige næste ... Men såvist jeg tilstår

denne syndige gerning og angrer i inderste hjerte, så vist og tilforladelig kan jeg forsikre, at den gode kone ved alle lejligheder forførte mig, der dengang var et ungt og uforsøgt menneske, til sådan gerning med idelig brændevinsskænken og anden letsindig omgang, ligesom hun ingen lejlighed har forsømt til at indhente mig, når hendes mand var ude ...“

Tre dage i træk optog sagen birketinget. Fra første færd var 15 vidner indstævnet, og flere kom til siden. Jo, der blev nok at snakke om langt ud over birkets grænser i den følgende tid, indtil sagen fandt sin endelige afgørelse for tamperretten.

Pietismen havde ikke formået at forme mennesker, som den så gerne ville, i Guds billede. Og kort før sin død sang Brorson i dybeste vemod:

„O Jesus, Jesus! Kom dog snart
at se din vingårds art!
Af døbte vrimler stad og land,
men hvor er troens brand?
Hvad hjælper det, vi vèd,
hvad død du for os led,
dog tåles Satans fule værk
iblandt os lige stærk.

O Helligånd! For dig, vor skat,
vi græde dag og nat;
kom, giv os samme lys og kraft,
som fædrene har haft,
da kristendommen stod
som træ med dejligst rod,
så ovenfuld af frugters sne
og purpur! Lad det ske!“

Gamle, syge og invalider, der ikke havde familie til at tage sig af dem, havde det ikke godt. Derom vidner kirkebøger og tingbøger i fællesskab.

„Blev begravet en mand, som var død i Vorstrup 103 år gammel“. Det var en mand fra det slesvigske, som på tiggerfærd var på vej fra sted til sted. Syg var han, da han nåede Vorstrup, og her døde han og blev begravet i fattigjord, langt fra sit fødested, frændeløs og venneløs.

Kort efter blev begravet – som degnen noterer – „en soldarterunge, Peder, som var 15 uger gammel. Det var omløbere, som var kommet til Vorstrup“.

Over omvandrede stakler var der landsbyfolk, der forbarmede sig: „Begravedes juleaftensdag et menneske, som var stumt – ved navn Maren – som opholdt sig hos Niels Hansen i Vorstrup, til hvem hun ankom for 5–6 år siden. Blev der syg og døde, 54 år gammel“.

Nu og da blev et ulykkeligt barn, der havde mistet sine forældre, optaget i hjemmet hos slægtninge. De lidt ældre børn kunne vel gøre nytte for føden på en gård, men kom der noget i vejen med barnet, kunne det blive en svær belastning. For retten fremstod derfor en dag *Mikkel Christensen* i Vorstrup og gav til kende, at han af medynk med en umyndig dreng af hans salig søsters og svogers for 5 år siden havde taget barnet til sig, da det var 5 år gammelt. Siden havde han underholdt barnet med klæder og føde, skønt hans egen tilstand var slet, idet han hensad i et jordløst hus og måtte tjene sit brød hos andre, når han da var ved helbred. Men forleden vinter kom drengen ved en ulykkelig hændelse til skade, og ved egen bekostning formåede Mikkel Christensen ikke at få det umyndige og forældreløse barn skåret og kureret, og derfor bad han nu om et tingsvidne, så han kunne få medlidende kristne til at bevise deres barmhjertighed og hjælp til udførelse af den nødvendige operation.

Kort efter klagede en mand ved navn *Hans Christian* vemodelig over, at hans eget barn på tre år var blevet brusten. Selv havde han ikke råd til at lade barnet kureres, og det bekræftede to dannemænd. De vidnede, at barnet ikke uden bartskaers hjælp kunne rette sig. Men om barnet kunne udstå

bartskærens kur uden dødsfald, kunne det muligvis blive rask. Og tinget henstillede derefter til medlidende kristne, at de ville behage at hjælpe Hans Christian med denne omkostning.

En enke havde afstået sin afdøde mands gård til en ny mand i Vorstrup. Han skulle yde hende aftægt, og det var aftalt, at han skulle indrette til hende tre fag i gårdsrummet – „forsvarligt med loft, døre, tre vinduer og sengested, som det kan stå for synsmænds skøn“. Den nye mand mener imidlertid, at forudsætningerne for aftalen er bristet, og han vil gerne slippe med to fag aftægtstue indrettet i ladehuset, for „hun har haft stor svaghed og er nu med flod udi hovedet behæftet, så hun ikke som forhen kan fortjene sit brød ved at arbejde med på gården“, Hendes svoger fører sagen og henviser til, at opfyldelse af aftægtskontrakten „kan sætte hende i stand til at henslide hendes armelige tilstand uden at tage betlerstaven“. Birkedommeren giver enken ret. Aftægtstuen skal indrettes som aftalt.

Når det brændte for en mand, kunne det ske, at også han på tinget fik tilladelse til at henvende sig til folk i birket med venlig begæring om, at medlidende hjerter vil være den fattige mand behjælpelig – efter evne og formue og for Guds skyld – med at få gården bygget op igen, „thi hver, som beviser miskundhed med sådanne nødlidende, vil Gud rigelig igen belønne og betale“.

Et efterår fremstod for retten *Niels Pedersen*, boende på en halvgårdspart, hvis afgift var tillagt provst udi Ribe, velværdige hr. *Hans Adolph Brorson* for hans embeds betjening. Og „Niels Pedersen gav vemodelig tilkende, hvorledes hans bygning, som bestod ialt af 13 fag sals- og ladehus ved ulykkelig ildebrand var lagt i aske den 12. november sammen med to andre halvgårde. Branden var optændt i hans nabo Just Nielsens hus ved solnedgang, og ved samme ildebrand var fortæret det tilbageværende af det indavlede korn og foder, noget af boskabet og bagploven, som stod i gården. Ilden var opkommet ved hårdt vejrlig, så før Just Nielsens gård

var nedbrændt, var Niels Pedersens og hans medtjener Niels Andersens gårde allerede halvt omspændt af ilden, så alle tre halvgårdsbygninger faldt omtrent på samme tid“.

Efter sædvane rekommanderer tinget, at „medlidende kristne lader sig de brandlidtes nød gå til hjerte ved behjælpning til deres skades oprejsning“. De brandlidte kan så gå omkring med dette tingsvidne, men må ej benytte sig deraf længere end et år efter dets udstedelse.

Tilsyneladende har den store brand givet greven en idé. Godt to måneder efter branden gives der meddelelse om, at den gamle ordning skal afløses af en brandrettighed, hvorefter der – efter ejendommenes størrelse – pålignes beboerne i birket et vist beløb til gårdenes genopførelse, nemlig for hver helgård een rigsdaler og for hver halvgård tre mark.

Nogle år senere gav man by for by inden for birket tilsagn om af hver gårdspart årligt at svare en skæppe rug – efter indretningen af en brandgilde, og siden blev der oprettet en brandkasse og i retten fremlagt „en brandfundats med begæring, at samme i retten måtte oplæses og derefter protokolten tilføres, hvilket af retten blev bevilget“. Kassen fik snart interessenter langt ud over birkets grænser.

Hoveriet, der spillede så stor en rolle mange steder, tyngede ikke på disse kanter. Allerede feltherren *Hans Schack* var mere interesseret i, at bønderne kunne svare ham en pengeafgift end yde hovtjeneste, og hospital, kirker og købstadens proprietærer, der ikke byggede gårde i oplandet, havde kun lidt brug for bøndernes arbejdskraft. Da der blev indhentet oplysninger om hoveriet, kunne ejeren af hovedparten af Vorstrups jord – hospitalet – oplyse, at der af hospitalets gods kun ydes lidt hoveri, „og det lidet, som ved mark og enge, ved digers reparation, jordens pløjning, gødningens udførsel og spredning, såning og harvning, kornets høsten og hjemførsel samt høvlingen af bønderne forrettes, har af alders tid været og er således delt, at enhver bonde ved deraf sit.

Mikkel Bennedsen havde afløst sit hovarbejde med penge,

men landsbyens hospitalsbønder skulle præstere en halv snes dages arbejde. Mikkels nabo – en halvgårdsmand – skulle pløje, gøde, harve, så og høste to agre i een mark og passe det 12. digestykke om den samme mark. Arbejdet på agrene krævede fem person dage og en vogn. Dertil kom een dags arbejde med høslæt, tre dages tærskning og rensning af korn i hospitalets lade og to dage årlig, hvor der skulle køres vand til hospitalet. Andre måtte tage sig af kørsel af sand og brændsel.

Vorstrup kendte stadig ikke til strenge herremænd. Men rygterne kom fra andre egne om bondeplagere, der benyttede hundehul, træhest, prygl og soldatertjeneste som straffemiddel.

Da landmilitilsordningen var ophævet 1730, kneb det at holde bønderne på godserne med de strenge herrer. De klagede, men der blev svaret, at „hele sagen består derudi, at en del proprietærer bebyrder deres bønder med alt for stærkt arbejde, hoveri og anden hård omgang“.

Alligevel havde regeringen altså bøjet sig og indført stavnsbåndet, og adskillige herremænd og deres ridefogder landet over benyttede sig af deres ret til at straffe bønders opsætsighed på hovmarken. Ikke så langt fra Vorstrup skrev sognepræsten i kirkebogen om den stedlige herremand, at „han døde af sygdom og svaghed, der tilsidst steg til raseri. Gud forbarme sig over hans arme sjæl, thi som livet så enden. Ingen græd for ham, og ingen længtes efter ham. Han fik derved ende på alle sine processer, og mange fik ro for ham. Han giver nu ej mere forargelse, men høster frugten af sit arbejde i livet“.

Måske mildnede det kårene for bønderne i det sydlige Jylland og Nordslesvig, at de havde så forholdsvist let ved at tage flugten til lands eller til søs til Hamborg eller Holland, eller hvor der nu var brug for folk, der nok ville arbejde, men ikke tvinges, trues eller mishandles. Men mange herregårde nordpå og på øerne kneb det at fastholde mandskabet.

I 1737 måtte amtmændene indgive beretninger om bevægelserne i landbefolkningen.

Fra Frederiksborg amt hedder det, at „ingen, som er født siden 1719 (altså de, der stod overfor at skulle yde deres værnepligt), er gået ud af landet, men adskillige til andre amter og steder – nemlig 89, hvoraf de 8 med forældrene, uden at det vides hvorhen“. Fra Nordvestsjælland meldes, at „kun en husmands søn under 14 år er undvejet fra landet. Derimod er det at beklage, at mange af det unge mandskab undviger fra det gods, hvotil de henhører, deres herskab til megen skade og ingen anden til synderlig nytte, da de fleste alene gennemstryger landet og fast aldrig antager stadigt arbejde. De fleste, der echaperer fra godserne, tager deres retirade til København, Amager eller Hollænderbyen, hvor de beskyttes sådan af deres husbonder – i reglen håndværksmænd, vognmænd eller deslige folk – at deres rette herskab næsten aldrig kan få dem tilbage, uagtet sådant er ulovligt ... Skulle sådant ret længe have fremgang, må det befrygtes, at jordegodserne bliver således blottet for bønderkarle og ungt mandskab, at agerdyrkningen vil nedlægge sig selv“.

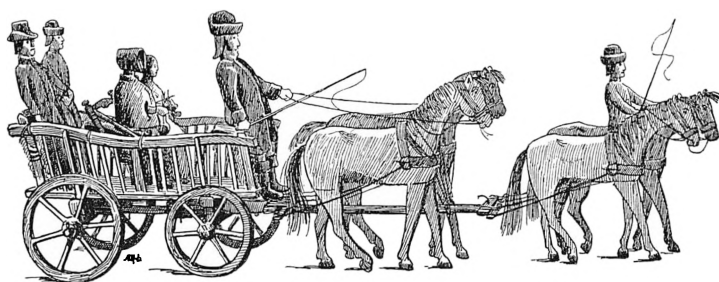
Fra Midtjylland beklager proprietærene mest, at deres ældre mandskab til dels efter eget behag går ud af landet, hvilket vel næppe er til at hæmme, så længe de i Haderslevhus amt og det slesvigske kan være sikre og fri for deres husbonds tiltale. Det omtales som almindeligt, at „bønder og bønderbørn af begge køn bortkommer af landet – bønderne til Holsten, pigerne til Holland og drengene, hvor de nu kan komme hen“. Og flere bønder er gået fra gårdene, som står øde, efter at de har forladt dem uden frygt for lov og dom, thi bonden stoler på, at skønt han vorder dømt til fæstningsarbejde, skal husbonden dog betale for ham som arrestant, hvad de slette tider ikke tillader. Følgelig har bonden fået den tanke, at ingen straf mere er til for ham, og han handler derfor så ubarmhjertigt med sin husbonds gods, som han lyster, så husbonden kun er husbonde af navn, men veritabel er bondens slave“.

Salmedigteren Hans Adolph Brorson, hvis liv og virke var så inderligt forbundet med pietismen.

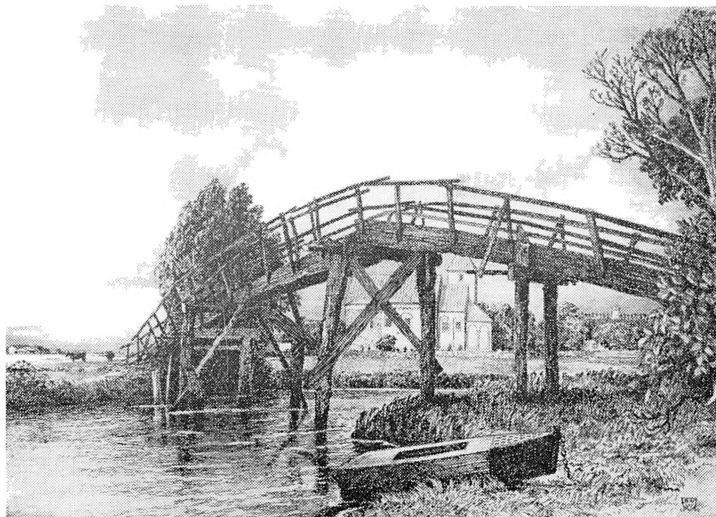
Tingbogens beskrivelser viser, at gårdene ofte bestod af to længer, hvorved de let lod sig dele, når en mere talstærk generation rykkede frem.

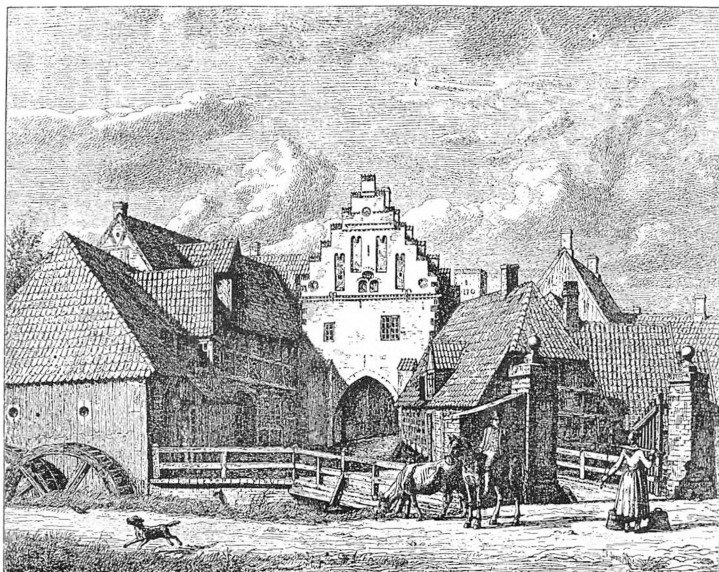

Bonde kører „til stads“ eller til fest. Hesteholdet var stort i hoveriets, hjulplovenes og de dårlige vejes tid.

Spange over Kongeåen ved Vilslev, hvorom der blev „spået“, at den ville blive købstad i stedet for Ribe – for skulle man over Kongeåen, skulle der betales told.

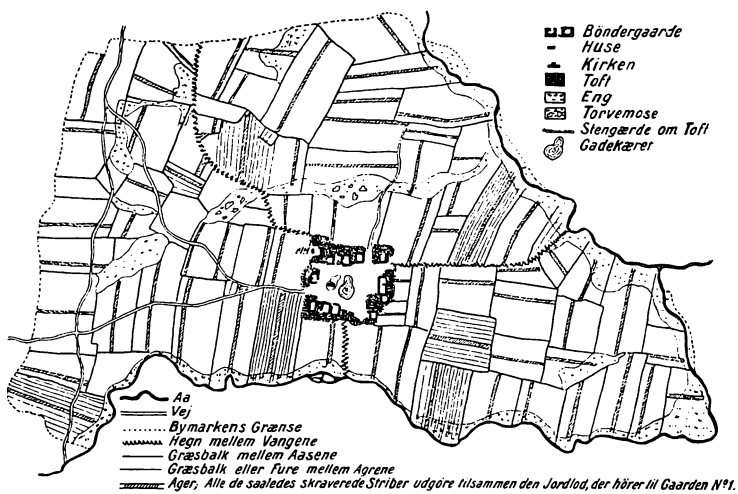

Ribes nørreport – næløjet, hvorigennem eksporten sydpå ad de vestlige veje skulle gå, og hvor der ikke blot skulle betales accise, men også udførselstold.

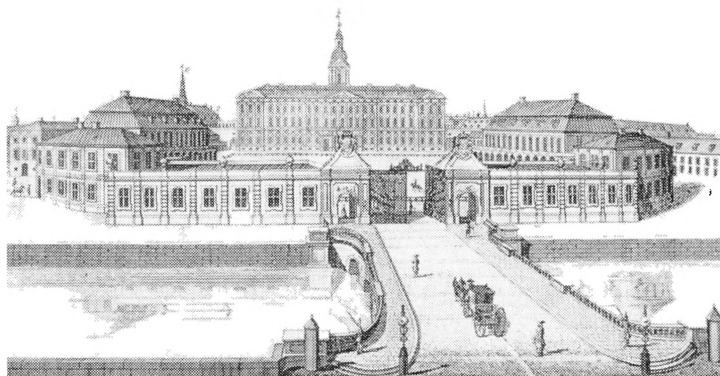
Hjulploven krævede anvendelse af stor trækraft, så uforholdsmæssig meget foder gik til hestene på bekostning af kreaturhold. Tegning på grundlag af et gammelt traskærerarbejde.

En landsby fra fællesskabets tid. Hver gård havde agre spredt til alle sider i snesevis af parceller.

En sum så stor som salgsværdien af alt sjællandsk bøndergods var, hvad det kostede at bygge Christiansborg, men da landet havde fred, var det ikke nødvendigt at udskrive ekstra skatter i den anledning.

Snart blev stavnsbåndet udvidet, men flugten ud af landet og fra sted til sted inden for kongeriget blev ved.

Alligevel er det ejendommeligt at konstatere, at den folketælling, der fandt sted ved slutningen af denne periode viste, at der fandtes en stor befolkningsreserve i Nord- og Vestjylland. Det ses deraf, at langt flere unge mænd og kvinder var ugift i det nord- og vestjyske område end i det øvrige land. Og ikke mindst gælder det, når man ser på antallet af kvinder i de fødedygtige aldersgrupper.

Skønt der må være udvandret mange fra Nordjylland – først og fremmest unge mænd, men sikkert heller ikke så få unge kvinder – lå ægteskabsprocenten lavt. Særlig grelt virker en sammenligning mellem antallet af gifte kvinder i de yngste aldersgrupper, når man kigger på tallene fra de østlige øer og det nordvestlige Jylland. Mens på Lolland næsten halvdelen af kvinderne mellem 16 og 32 år i 1769 var gift, var kun en fjerdedel i den aldersgruppe gift i Bøvling amt. De jyske kvinder blev senere gift. Følgen var færre børn pr. ægteskab, lavere fødselsprocent, men også en lavere dødelighedsprocent, fordi børnedødeligheden andre steder var så stor. Og trods lav fødselsprocent blev der i lange tider større fødselsoverskud i Nordvestjylland end i det øvrige land. Men hvad var grunden til de færre ægteskaber og de sene ægteskaber? Svaret kan ikke være, at vendelboer, thyboer og folk i Hardsyssel følte mindre trang til at gifte sig end unge mennesker i andre egne af landet. Det kan kun skyldes vanskelighederne ved gårddelelinger, der hindrede de unge i at komme til at sætte benene under eget bord i hjemegnen – og stavnsbåndet, der trods alt satte en bom for massevandring til egne, hvor der var brug for folk – som f. eks. netop på Lolland, hvor der fra 1756 til 1769 var død 3000 flere end der blev født. Det var 10 procent af folketallet på Lolland i 1769. Den prøjsiske syvårskrigs epidemier havde fundet vej over Østersøen, og Lolland blev bolværket, der måtte tage det første stød.

„Næppe er nogen så uvidende, han skønner jo på den rede-

bonhed med hvilken alle de midler udvælges, forsøges og iværksættes, som tid og omstændighed ville lade anse for tjenlige til rigernes indvortes styrke og udvortes sikkerhed, særdeles til videnskabernes flor, handelens opkomst, flittigheds opmuntring, jordens dyrkelse, de syges pleje, ungdommens opdragelse, adelens ære, borgernes formerelse, militsens øvelse, kort sagt: almindelig velfærd så vidt muligt være kan“.

Disse ord fra Pontoppidans Danske Atlas, hvis første bind udkom i 1763, og som indeholdt en beskrivelse af hele det danske rige, vidner om periodens indstilling, forståelse af forbedringer, værdien af og lysten til at tage arbejdet på sig. En litteratur om landboemner og landets almindelige tilstand var begyndt at vælde frem – og foregik disse diskussioner end for størstedelen hen over hovedet på den menige mand, vedgik de dog netop ham.

I 1754 tog pastor *Thun* i Hjortlund-Kalvslund lige syd for Kongeåen mod til sig og indpodede kopper på sine seks børn med „allerønskeligste succes“. Dermed begyndte bekæmpelsen af menneskeskopper med indpodning af rigtige kopper. Det var ikke ufarligt, men man havde opdaget, at børn kom lettere over sygdommen end voksne, og ved selv at smitte dem, kunne man bestemme, hvor de grimme koppear skulle sidde – hvis man havde succes, og det havde altså pastor *Thun* i den sag.

1757 havde kongen nedsat den første landvæsenskommission.

1769 stiftedes det kgl. landhusholdningsselskab – og samme år indførtes et hoverireglement, der fastsatte grænser for arbejdsydelsen. Reformerne var nu for alvor på vej.

Båndene sprænges

1770 bygges den første dampvogn til landevejskørsel – 1772 deles Polen mellem Preussen, Østrig og Rusland – 1776 udstedes den amerikanske uafhængighedserklæring – 1780 vender Rusland, Sverige og Danmark-Norge sig mod den britiske blokade af de amerikanske stater, og A. P. Bernstorff formulerer programmet: *Flaget dækker ladningen – en erklæret blokade skal være effektiv!* – 1789 udbryder den franske revolution – 1799 bliver Napoleon faktisk fransk enehersker.

1771 tager Struensee magten – 1772 bliver Ove Høegh-Guldberg regeringens leder – 1776 udstedes indfødsretsloven, der forbeholder statsembeder for danske, norske og holstenere – 1786 nedsættes den store landbrugskommission – 1788 ophæves stavnsbåndet, dog med visse afviklingsbestemmelser – 1790 installeres Danmarks første dampmaskine på Holmen – 1794 brænder det første Christiansborg – 1800 omordnes laugsvesenet, strejker gøres ulovlige.

Sidste halvdel af 1700-tallet var en grøde- og gæringstid overalt i Europa. I Frankrig udmøntedes tidens tanker af folk som Voltaire, Rousseau og Montesquieu. I England lagde man mere vægt på praktisk vindskibeligthed og forsøg inden for handel, landbrug og industri. Adam Smith udsendte sine tanker om nationernes rigdomme – deres årsager og forudsætninger.

De nye tanker nåede også til Danmark. Tydeligst fremtrådte de med den unge *Struensee*, der i en hektisk, men kortvarig reformperiode havde stor indflydelse på statens styrelse ved sin nære tilknytning til kongen, *Christian den Syvende*. Men *Struensee* var forud for sin tid – i hvert fald i Danmark. Og så var han udlænding. Hans bratte fald betød dog ikke, at man for længere tid opgav forandringer og forbedringer.

Tiden krævede reformer – og næppe i nogen anden periode af Danmarks historie er der skrevet, talt og tænkt så meget over reformer, der var tiltrængt, og i hvilken rækkeføl-

ge, de burde iværksættes. Staten opfordrede kraftigt til deltagelse i disse overvejelser. General-Landvæsens-Collegiet udskrev således i 1770 en prisopgave over emnet: Hvilke ere årsagerne, som hindre folkemængdens tiltagelse i bondestanden i Danmark? Og hvorledes kunne disse bekvæmst hæves?

Prisen vandt den tyskfødte kapellan i Gjerlev sogn nær Randers, *Johann Ditlev Wilhelm Westenholtz*, og hans besvarelse fortæller ikke så lidt om forholdene omkring 1770. Han beklager for så vidt, at han ikke kender rigets folke­mængde, skønt der i 1769 var afholdt en folketælling, den første i moderne forstand. Men han er ikke i tvivl om, at myndighederne har handlet ret ved ikke at offentliggøre resultatet, for „jeg tror, man kunne billig spørge, om det er mere tilladeligt for en lærd mand at angive i sine skrifter, hvor mange folk et land har, end at angive, hvor mange kanoner der findes i en grænsefæstning ...“

Westenholtz vælger som model på den danske bondebe­folk­nings situation en landsby, han kender ud og ind. Der lever i præstegård, degnebolig, 21 gårde og 9 huse 204 men­sker – deraf 138 i en alder, der tillader dem at deltage i slæg­­tens videreførelse. Byen er så lykkelig, som en bondeby kan være i Danmark. Jorden er vel ikke den bedste, men giver dog næring til alle. Vel er ingen selvejere, men de har heller ikke strenge herrer over sig, og er fri for hoveri bortset fra nogle få tjenester om året. En snes børn skulle gerne fødes hvert år, mener præsten, men der er kun et halvt hundrede ægtefolk, og kun i godt halvdelen af ægteskaberne fødes der stadig børn. Der er, siger Westenholtz, kun 7 par, på hvilke man kan gøre regning i henseende til folkemængdens vedligehol­delse, og der fødes hvert år kun 5 børn i gennemsnit – alt­­så 2½ procent af den samlede folkemængde.

Ser man på kongeriget under eet i årene lige omkring ud­sendelsen af prisskriftet – og med det kendskab vi nu har til folketællingsresultatet fra 1769 – er Westenholtz' lille Dan­marksmodel ikke helt korrekt.

Fødselsprocenten lå ikke på $2\frac{1}{2}$, men på godt 3. Tre år med fødselsunderskud på 13–14.000 personer tilsammen var rigeligt til at udslutte de foregående seks års overskud, hvad Westenholtz ikke kunne vide, da han skrev sin afhandling netop det første af de tre underskudsår.

Men med tidens sundhedsmæssige forhold bevægede man sig med et ringe normalt fødselsoverskud på kanten af balance.

Om årsagen til denne tilstand skriver pastor Westenholtz med henblik på bondestanden: „I gamle dage giftedes hvem der ville og kunne. Det må de nu ikke, det kan de nu ikke, det gør de nu ikke! Hvorfor ikke? Fordi hver en by er besat med et vist antal gårdmænd og et vist antal husmænd. Flere steder må og skal der ikke være at bo på. Ville nogen ny kolonist nedsætte sig i landsbyen, det tillades ham ikke. Husmænd, gårdmænd og herremanden selv ville snart enes om at bortvise den ny kolonist, så om nu alle steder i byen er besat, så findes der ingen bopæl eller rum mere for andre, før een bortdør og oplader sit sted til een af de hidtil ugifte bønderfolk. Folkemængden kan i byen aldrig blive større, skønt der meget vel kunne leve flere folk. Sådan går det næsten overalt i Danmark. Der er et vist antal bopæle for bønderfolk, flere tillades ikke! Det går altså bondestanden næsten ligesom præstestanden. Der er i Danmark omtrent 1650 præster. Flere finder ingen næring og bopæl, så præstestandens folkemængde tiltager aldrig“. En reform var påkrævet, og der fandtes mænd, som var klar over, at den gamle landsby måtte ud af sin spændetrøje. Befrielsen var så småt begyndt de foregående slægtled i Sønderjylland. Det er nævnt, at Slesvig i perioder virkede dragende på karle og piger fra landet nord for Kongeåen.

Hvordan livet levedes her ved begyndelsen af det slægtled, der nu er tale om, giver pastor *P. Rhode* på Lolland en indgående beskrivelse af. Han var født i Kolding, blev præst i Nordslesvig, men flyttede siden til Lolland, og har givet en beskrivelse både af Haderslev amt og af Lolland.

„Med hensyn til natur er Haderslev amt som et tværsnit af Jylland fra vest til øst, men dets naturlige og politiske fordele gør, at indbyggerne lever med mindre bekymring og behersker større rigdomme end i andre danske provinser,“ skriver han.

„På amtets vestre side er jordens overflade næsten jævn, men mod østen snart nedrigere, snart højere ager- og skovbund, hvorimellem ses moser og enge, hist og her gennemskåret af åer og bække. I midterlandet er en del øde lyngheder, der løber helt igennem fra Jyllands norderste spids til ind i Holsten. Når disse heder undtages, er jordbunden overalt god og frugtbar til kornavl, høbjergning, skov- og havevækster.

Jorden får hvile i 3–4 år og bærer derefter rug, byg, havre, ærter og boghvede (sjældent hvede i stedet for rug). Bonden har jord nok. En mand med en halv plov – lidt over 5 tdr. hartkorn – sår i 3 marker ialt 30 tdr. korn, og han kan græse 20 stk. hornkvæg.

Bøndernes havevækster er kål, porre, roer, etc., og alle polder og planter frugttræer.

Af tørvemoser er her så mange, at de ved fornuftig husholdning aldrig vil udtømmes. I øst fattes ikke skove, men i vest er de mangfoldig ødelagt. Blomster, der endnu findes på heden som f. eks. anemoner, bevidner, at der i sin tid har været mængder af skov. Egentlig skulle skoven stadig tiltage, for ingen præst må vi' et mandfolk til en brud, før han beviser at have plantet nogle egetræer og et vist antal bøgetræer, men de nøjes med at love at gøre det ved lejlighed – og, mine læsere, hvornår får man lejlighed? De fleste planter aldrig! Bliver der endelig plantet, bortstjæles de unge egetræer til plejle, svøbeskaftede og sligt mere, og andre træer går til brændsel. Men, gode folk, hvorfor lægger I ikke vind på pile til hegning, som lollænderne gør? Og graver grøfter i stedet for at sætte hegn?“

Rhode fortæller om, hvor meget der slagtes af bonden i Haderslevhus amt, hvor næsten alt fæstegods hørte under

kongen: „Den slesvigske bonde behøver ikke at slagte så meget som den danske, der må have flere folk for at bestride hoveriet ved herregårdene. I Haderslev amt har bønderne ikke andet at gøre med de tidligere adelsgårde, der er overtaget af kongen, end at holde gærder vedlige om hovmarkerne.

Her burde efter egnens levemåde anlægges flere klæde- og tøjmanufaktur. Var værket ikke for vidtløftigt, er jeg vis på, at fruentimmeret her havde straks courage dertil, men de må nøjes med at forarbejde mange hundrede alen af det fine og grove vadmel, hvergarns- og sribet tøj, hør- og blårgarnslærreder, at binde og strikke strømper, forfærdige kniplinger af adskillige mønstre, nogle til kræmmerne, andre for egen regning, som bønderkarlene rejser om og sælger i alle danske og norske provinser, ja til Holland, og de køber ofte andre varer tilbage og sælger dem med fordel hjemme. Mandfolkene her behøver også kun et bevis fra amtmanden, så kan de rejse frit både inden- og udenlands. Det har de lyst til, og man behøver ikke at frygte, at de ikke skal vende tilbage!“

Rhode omtaler fiskeriet både i Vesterhavet og i åer og søer som en vigtig næringsvej.

Luften betegner han som mindre tung og usund end på Lolland, og han fremhæver, at man overalt i amtet har sundt kildevand af ren smag. „Amtet frembringer gode, stærke heste og en mængde stude, som på den vestre kant somme tider spændes for ploven. Men ellers er der flest stude mod øst, på marsken malkekøer. Svin opdrættes og eksporteres i flokkevis til Holsten og længere sydpå.

I skovene er vildsvin, rådyr og harer foruden lidt storvildt.

Man plages af ræve og ulve. En vinter for få år siden – det var i 1763 – var der særligt mange ulve, så det var farligt at ride ene og ubevæbnet, de angreb uden frygt hestene, man dræbte ulve inde i Koldings gader og i landsbykirkernes våbenhuse. De gik frem som blinde og gale.

Bønderne er fæstere af kongeligt gods, bortset fra nogle få, der har købt deres gårde. Men det er kun jorden, man fæster

af kongen, bygningerne ejer bonden selv. Landgilden betales i penge.

Folket er flittigt og økonomisk. De er ikke vanemennesker, kan de have fordel af det, henter de gerne deres indkomst i fremmede riger og lande. Til flid bliver de vænnet fra barndommen. Man finder sjældent – som i det slaviske Sjælland og Lolland – en bondes tjenestekarl ligge og strække sig på bænkene om vinteren fra sol går ned til sengetid. Er der ikke korn- og tærskearbejde, så er bondekarlen ikke forlegen ved at arbejde i træ, med halm, svinehår eller ben, og rejse om og sælge varer. De tjener vel kun lidet ved det, men vil ikke tigge. De kender verden og stoler på Guds forsyn og på lykken.

Kvindfolket er her – dets levetid lang – ikke ledigt. Kan de ikke tjene længere, så væver, strikker, knipler og spinder de eller deslige.

Drukkenskab straffes her sjældent for. Jeg kender næppe een, om hvem det blev sagt, at han eller hun er liderlig eller drikker, men også disse Adams børn har deres lyder: stolthed, letfærdighed og hos de høje ånder religionsforagt og utidig animositet.

Bedrageri anses for skammeligt, behandle en køber lumsk gør handelsmanden ikke.

En degn er meget ringe agtet, en skoleholder er mere i estime. Han konsulteres af bonden og er her i sit embede gerne en fuldkommen mand, en kunstner i regning og skrivning (ikke som andetsteds en afskediget tjener, en afsat jordegodsejer eller forpagter og ikke en bankerot købmand). Hverken i Nørre- eller Sønderjylland glemmer bønderne skoleholderne med foræringer til julen af mel, gryn, fisk, kød, lys og sligt, og de har frit hus i en hytte, bønderne har bygget til dem, men deres faste løn er ikke stor.

Bønderne klæder sig i vadmél, nogle af de rigere og mølterne i grå og blå klæder. De er alle nettere klædt end på Fyn og Sjælland“. Om sproget siger Rhode, at „een, der er født på denne egn, forstår lige så lidt tysk, som een, der er født

på Anholt eller ved Viborg. Det er kun i Haderslev latinske skole, det tyske sprog ekserceres“. Egnens dialekt kalder han „meget slet dansk“. „Men“, slutter han sin karakteristik af befolkningen i egnen lige syd for Kongeåen, „dette er vist, at disse, som i deres ungdom har lagt grundvold, bliver dygtige i det, de sættes til, men en lollandsk bondesøn forbliver gerne stedse en sinke og et drog i alle videnskaber.“

Til Rhodes beskrivelse kan føjes, at udskiftningen, der i kongeriget stod ved sin begyndelse, da folketællingen i 1769 blev afholdt, snart var tilendebragt i Haderslev østeramt.

Eksemplet sydfra virkede ind på forholdene nord for Kongeåen, men skellet var dog klart nok, indtil ryttergodset under Koldinghus amt sidst i 1760'erne var solgt, hvorved 1700 bønder på een gang blev selvejere nord for Kongeåen, og udskiftning og udflytning tog fart også her.

Meget tyder altså på – og næppe noget kan tolkes imod – at den forskellige vurdering af bondestanden i Sønderjylland og i Nørrejylland og på øerne skyldes de ydre forhold og ikke en vidtforskellig karakter, moral, begavelse eller anden åndelig eller fysisk habitus i det hele.

Men det er en forfærdende forskellig vurdering, der gives. Et par af Rhodes sammenligninger er allerede omtalt. I sin bog om Lolland siger han, at øen efter sin størrelse vistnok er et af de frugtbareste af de danske lande, men m. h. t. den almindelige mands vilkår eet af de allerfattigste. Og han kan angive årsagerne – mener han: For det første: landets kostbare levemåde, thi det, som andre steder købes for 4 mark, koster altid hos den lollandske købmand 5–6 mark.

For det andet: den fra fader til søn indprentede fornødenhed, at have bedre, drøjere og overflødigere føde end i andre danske provinser, men intetsteds ædes heller brødet med mere ansigtets sved end på Lolland.

Den tredje årsag til Lollands fattigdom er folkemangel.

„Den fjerde og retteste årsag er livegenskab (Rhode tænker på vornedskabet), som just Lolland fremfor de andre provinser fra utænkelige tider har været underkastet. Vel er den af

vore sidste store konger indskrænket, men hvo, som vil betænke, at Lolland har næsten lige så mange herregårde som sogne, må forundre sig, at ikke – tillige med bonden – også borgere, degne, klokkere, skrivere og fogder sættes i arbejde.

Men det er bonden alene, der skal pløje, og det klares ikke med een pløjning her. Han skal så, harve, grave, tromle, slå græs, høste, skove gødske – og hvo kan opregne alt? Skal hans eget ikke også passes? „Gud hjælpe mig“, hører jeg ham ofte sige, „har jeg mange leveår tilbage endnu? Og hvad ære får jeg, når jeg er død? Ikke engang en hæderlig begravelse.“

Dovenskab har sit sæde mere i hans tjenestefolks hjerter, de tvinges ikke, når de har en forsagt husbonde, og mindst når de tillige er soldater, og derfor får medhold hos jordegodejeren!

Den lollandske bonde har ingen resourcer. Der er ingen græs til at fede kvæg og bæster, som kunne sælges, for alt er opmålt til pløjeland. Ville han gøre arbejder i træ, er der ingen skove siden den ødelæggende krig 1658–59. Al slags handel, som bønderne driver i min fødeegn i Slesvig ved de jyske grænser – og fortjener mange penge ved –, er den lollandske ved streng opsigt af de kgl. betjente og forpagtere, altid forhindret i, og tilmed er han bundet til sit gods.

Bondens klædedragt i Lolland er utrolig tarvelig – endog de endnu formuende selvejerbønders.

Luften over Lolland er tung, fødevarerne er federe, og desårsag er folk her ikke hårdføre i almindelighed. Dog bringer de deres alder lige så højt som andetsteds. Deres almindelige sygdom er feber af alle slags, temmelig hård, men ikke farlig og sjældent døende“.

Rhodes karakteristik gives med følelse og forståelse, men ingen kan være i tvivl om, at han foretrækker sin hjemstavns frie fæstebønder for de stavnsbundne bønder på Lolland, og han giver stavnsbåndet hovedansvaret for den lollandske bondes tilstand.

Stavnsbåndet var indført til herremænds fordel og under påskud af, at der skulle skaffes soldater til hær og flåde.

Men lad os hente et vidnesbyrd omtrent fra samme tid, som Rhodes bedømmelse blev givet af bønderne syd for Kongeåen – fra egnen nordfor. Da sagde de høje herrer i Koldinghus amt i anledning af en tanke om at indskrænke stavnsbindingen til det 14.–36. år:

„Den gemene mands almindelige slette opdragelse, umærkelige dovenskab, medfødte liderlighed og mangel på sund og fornuftig tænkemåde forårsager allerede største nachdel og græmmelse ... Erfarenheden – den bedste læremester – oplyser uden tvivl derhos, at nedrige gemytter allerbedst ved en slags tvang regeres, men ved uindskrænket frihed vorder utæmmelige“.

Man frygtede en tilsvarende frihed på landet, som den, der var givet tjenestefolk i København, og det bemærkedes, at „virkningen af en sådan anordning blev befrygtelig den, at bønderkarlene straks spredte sig hastigt over hele riget, søgende de mageligste tjenester og den højeste løn. En sur mine af deres husbond ville drive dem i tide eller utide af deres tjeneste for at søge fra een til en anden og tilsidst rent ud af landet, hvorved agerdyrkning og andet nyttigt arbejde for størstedelen kunne lide til stor skade for riget. På hvad måde blev da udskrivning til tjenesten at iværksætte; thi de fleste – om ikke alle – ville uden tvivl i så fald ved første nys derom forstikke sig eller rent undvige. Til at hjælpe dem findes kun alt for mange tjenstvillige skippere, færgemænd eller deslige hælere. De fleste søfolk ville gå over til England eller Holland“.

Det var de koldinghusiske bønder, der blev gjort til genstand for den vurdering, folk, der snart skulle købe deres gårde til selveje, og af hvem konferensråd *Bang* senere i denne generation, da bondefrigørelsen rykkede nærmere, gav følgende karakteristik: „Se til bønderne i det koldinghusiske: de stod for 10 rdlr. landgilde, de købte – og måtte betale 40 rdlr. i rente i stedet for. Der formerer sig både folk og fæ og korn. Der betales kongen – og enhver – sit. Og ingen udlægger for dem til skatter, brødkorn, sædekorn, heste eller kreaturer“.

Men Bang havde bemærket noget lignende andre steder:

„Gå til Fyns selvejerbønder. Der skal man finde det samme. Gå til Københavns amt, til grev Bernstorffs gods! Alle landene siger, at når bonden får lov selv at passe sin jord, kan han svare, hvad han skal. Det har de gjort de anførte steder – endda i de sidste dyre åringer. Kan man da ikke drage den slutning, at det endog er proprietærens vel, at bonden gør mindre hoveri ...“

Samtidig med den stærke kritik af bønderne fandt der også en dyrkelse sted af den „oplyste og driftige bonde“. Ved en tale i anledning af oprettelsen af et selskab til oplysning og gode sæders udbredelse udtalte pastor *L. Hansen*:

„Grundig forstår bonden sin videnskab, thi således anser jeg hans næringsvej, når den skal drives med held for ham selv og til gavn for staten og det hele. Med mod og standhaftighed river han sig løs af de mange fordomme i henseende til sin jords dyrkelse, hvilke fængsle så mange hans grander. Når han har omskabt de våde moser ved vand-afledning til blomstrende enge, når han efter sunde agerdyrkningsregler har skiftet med udsæd og ager uden at følge skadelige vedtægter eller den falske påberåbte sætning, at så gjorde fædre før mig – når han således gør sin liden ejendom til et paradis for sin odelsøn og -datter, hilse I da ikke, brødre, denne som den hæderlige grande blandt eder? Og træder ind i hans hus. Hvilken en himmel på jorden indeslutter ikke denne nøjsomheds og lyksaligheds bolig! I finde ham ved det endte dagens sure arbejde modtagen af den lykkelige og blide kvinde, omringet og hilset af sunde og muntre børn“.

Sådanne skønne malerier af den menige bonde var ikke nogen særlig dansk foreteelse – dyrkelse af landmandens nøjsomme liv bredte sig endda til det franske hof umiddelbart forud for revolutionen – men for de praktiske mænd i dagens gerning kunne billedet tage sig noget anderledes ud. Som svar på en forespørgsel om kornavlens tilstand i Danmark skrev en sjællandsk godsejer i 1779: „Man vil finde sandere og sundere grunde for almuens beklagelige forfatning

end dem, man har søgt i jordgodsejernes formentlige misbrug af hoveri og andre rettigheder, der dog alt for heftigen stormer imod egen fordel og vel for ved nøje overlæg at kunne tænkes almindelige nok til indflydelse, og omsider indse, at fællesskabet, et fordærvet agerbrug og afhængighed under ej alene skadelige bylove og vedtægter, men endog hver reensbroders dumhed og dovenskab er den sande og rette trældom, under hvilken bondestanden sukker, og den klippe, på hvilken enhver sjælden tanke til vindskibelighed og op-højelse over dårlige fordomme nødvendigen må lide skib-brud“.

Der indkom besvarelser fra alle egne af landet, og overalt anbefaledes fællesskabets ophævelse – overgangen til selveje og udflytning af gårdene.

I Vorstrup var de første gårde blevet købt til selveje i 1762, og i 1787 døde borgmester Fridsch i Ribe. Ved arv og ægteskab var han blevet Vorstrups næststørste jordegods-ejer – og een af egnens største. Hans arvinger stillede alt hans jordegods til auktion.

Een af arvingerne, justitsråd *Mads Fridsch*, var som Bang et virksomt medlem af den store landbrugskommission, af hvis personligheder først og fremmest Reventlow og Colbjørnsen mindes.

Ved kirkestævne i mange sogne blev bekendtgjort de betingelser, hvorefter det afgangne borgmester Fridsch's stervbo (dødsbo) tilhørende bøndergods ved offentlig auktion vorder bortsolgt:

- „1. ethvert sted – hel- eller halvgård, boelsted eller gadehus – opråbes og bortsælges med samme ret og rettighed, som afgangne hr. Fridsch hidindtil har nydt i henseende til landgilde, ægter og fæsterettighed – samt det på stederne værende ungt mandskab, alt således som de kgl. anordninger tillader ...
2. køberne sælges og overdrages stederne fri for restancer af skatter indtil auktionsdagen, men fra den tid står køberen

- selv til ansvar derfor og bør påse, at samme for fremtiden vorder betalt ...
3. købesummen for det, ethvert sted ved auktionen måtte koste og beløbe sig til, betales til 11. juni næstkommende år 1788 uden rente, mens stervboets arvinger forbeholder sig berettiget til den til næstkommende Mortensdag af hvert sted forfaldne landgilde.
 4. skal det en time efter auktionen blive tilkendegivet, hvis bud bliver approberet eller ikke ...
 5. hvad de fripas angår, som salig hr. Fridsch til godsets mandskab har udstedt, da følger af sig selv, at de – som alle andre afgivne beviser og skriftlige løfter – bør gælde og stå ved magt ...“

I alt blev der i Vorstrup birk og omliggende herreder den 23. juli 1787 bortsolgt bøndergods vurderet til 50 tdr. hartkorn – og i Vorstrup blev al jorden købt af de hidtidige fæstere. Prisen blev 280 rigsdaler pr. halvgård à 2½ tdr. hartkorn. Det ville her sige 50–60 tdr. land. Der var efter alt at dømme glæde i landsbyen. Udskiftningen var allerede gennemført, beboerne kunne nu ret råde over hver sit. De kunne så og høste, når de fandt det belejligt, og enhver havde sin jord samlet på seks steder i stedet for spredt på halvfem-sindstyre. Udskiftningen, der foregik i 1770'erne, havde fundet sted med alle godsejernes velvillige medvirken. De var klar over, at det tjente også deres interesser. Men det var ikke alle godsejerne, der var interesseret i at afhænde de faste værdier, de besad, og de dermed følgende faste indtægter i form af indfæstning ved en ny mands tiltrædelse og den årlige landgilde i naturalier eller penge. Hospitalet var tilbageholdende og de kirkelige myndigheder endnu mere. Man havde jo en fornemmelse af, at penge var noget mindre stabilt end jord og naturalier. De mangeårige restancer hørte en svunden tid til. Men først i halvfemserne fulgte hospitalet købstadsproprietærernes eksempel. Og på grevskabets strøgods fik bønderne valget mellem overtagelse til selveje eller

i arvefæste. Mange foretrak det sidste. Det krævede mindre investering. Kun sognepræsteembedets jordegods skete der ingen afgørende ændring med. Det vedblev at være fæstegods med de gamle naturalieydelse endnu næsten et helt århundrede.

Blot hed det til sidst ikke mere een ørte rug, een ørte byg, een ørte havre, men 10 skæpper rug, 12 skæpper byg og 14 skæpper havre, og de øvrige naturalieydelse blev sammenlagt til 12 rigsdaler rede sølv. Ørte var jo et gammelt vægtmål, skæpperne et rummål.

Auktionspriserne viser, at tiderne var bedre, at interessen og efterspørgslen var øget, eller at en inflation var i gang – hvordan man nu vil udtrykke det. Hospitalsgodset kom i 1792 til at koste næsten 300 rigsdaler pr. halvgård mod de 280 rigsdaler, der var betalt i 1787 for borgmesterens gamle fæstegods, men priserne skulle komme til at stige langt mere.

Der var tale om en ren jordpris. Bygningerne var i hvert fald her – og vistnok langt de fleste steder – fæsterens egne. Han havde selv opført dem efter det skiftende behov og den aftagende adgang til skovhugst. Østpå byggede man endnu bulhuse, men på den træfattige vestereg, hvis skove gik under ved 1600-tallets krigshærgninger og genopbygning, kunne der dårligt nok blive råd til bindingsværk. Men var der det, fyldte man ud med et fletværk af grene overstrøget med ler fra lergraven, der var fælles lige som fortet, som bådstedet ved åen og som sandgraven. Græstørvsfyldinger var nu gået af brug. Og var bygningerne blevet for ringe, eller var de brændt, så gav man hinanden en håndsrekning med genopbygningen – slægt og grander flettede og klinede som supplement til tømmermandens arbejde – mest kvinderne. Men for resten var strøgne sten ved at blive på mode, teglovne begyndte at dukke op, og grundmurede huse afløste lidt efter lidt de lerklinede. Derved sparede man på træet, hvor det skulle hentes langvejs fra, og byens karle fik sig et hyggeligt samlingssted ved tegloven. Der var varme, og der

var altid nogle, der kunne fortælle om oplevelser i det fremmede. Een og anden fra sølæggerne havde været på togt med marinen til Middelhavet, eller een vendte hjem fra sejlads med hollandske handelsskibe, da stavnsbåndet ikke mere snærede. Og han kunne berette om ture gennem Østersøen til St. Petersborg, eller måske endda om det fjerne Amerika.

Indboet i Vorstrups gårde og huse var også præget af den større velstand. Der var i to stuer borde, bænke og stole, skabe, kister af fyr og egetræ, sengesteder med bolstre og lagener, hængeskabe og en jernkakkelovn. I kisterne var der gangklæder og festklæder af blå, grå og hvid vadmel. Møblerne var malede grønne eller blå. Desuden var der skåle, fade og tallerkener af stentøj og tin, lysestager af messing, nogle sølvskeer og måske et gammelt, tyndt sølvbæger, et lille spejl og et stueur. Naturligvis var der også en rok, kar, tønner, spande og skæpper, dels i en af stuerne og dels i køkkenet. Der var den uundværlige pyramide, thepotte og thekopper, og i køkkenet kærne, gryder af jern og kobber, og hvad der ellers hører til ved ildstedet.

I gård og udhuse var der vogne med tilbehør, nogle med beslag, og der var plov og harver, hakkelseskiste, halmkurve, vandtrug, møggbåre, fork, rive, baljer, kornsold, tørvespade, sav og økse.

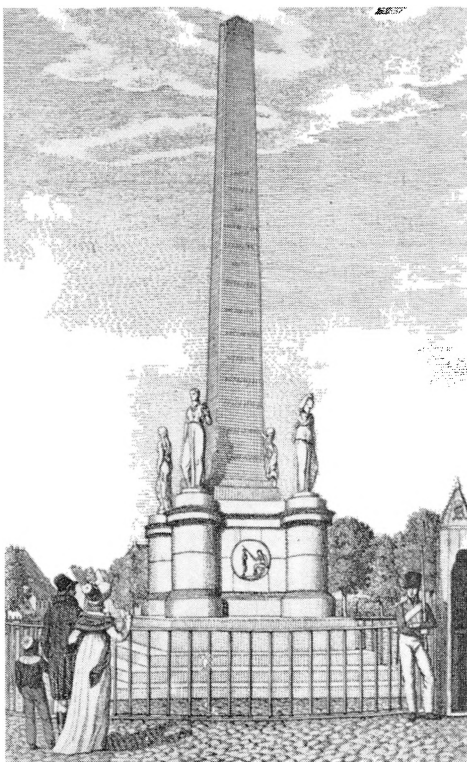
Mængde og stand af de enkelte ting kunne variere, men stort set var det det samme, der gik igen fra skifte til skifte.

Også husdyrenes udseende kender man, f. eks. et gammelt, brunt øg, et hesteføl med hvid bagfod, en sort hoppe og en brunblakket dito. Også farven på køer, stude og kalve får man kendskab til sammen med de pågældende kreaturers alder og værdi.

Ved den samlede vurdering af et sådant bo, som den findes bevaret i skifteprotokollerne, kunne man i Vorstrup let komme op på 2–300 rigsdaler midt i 1700-tallet.

Husmændenes indbo løb sjældent op over 20–30 rigsdaler i værdi. Der kan eksempelvis være et fyrretræsbord med skab under til en værdi af een mark, et skab med nøgle og lås

Frihedsstøtten blev
rejst uden for Køben-
havn til minde om
stavnsbåndets løs-
ning.

Gårde og huse lå tæt
i den gamle landsby
og trods opmuntrin-
ger kneb det at få
bønderne til at flytte
ud efter fællesskabets
ophævelse.

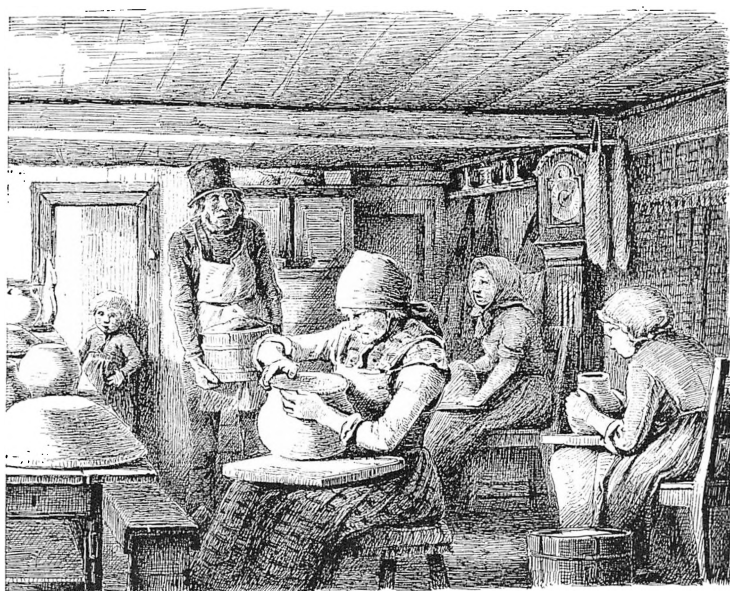

J. L. REVENTLOW.
C. COLBJØRNSEN.

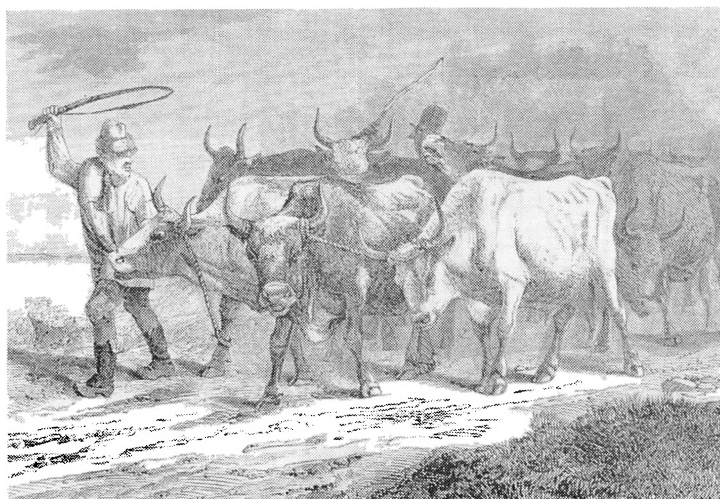
KRONPRINS FREDERIK.

C. D. REVENTLOW.
A. P. BERNSTORFF.

V. F. ROSENSTAND: XR

Vestjyske pottemagere ved arbejdet.

Eksporten af stude sydpå gennem århundreder grundpillen i det jyske landbrugs økonomi.

De smukke gamle gårde er ikke mere tidssvarende, men nogle af dem reddes af interesserede med sans for kulturværdierne, som denne gård i V. Vedsted sogn.

Marskgård i Hvidding sogn – i det ydre bevaret som få.

til 4 mark, fire stole af træ til een mark ialt, en klokke med halv futteral til 1 rigsdaler og 4 mark, en bilæggerovn af jern til 4 rigsdaler, en kærne, en huspostil, tre par thekopper, en thepotte, en øltønde, en saks og et pressejern – alt sammen i dagligstuen sammen med en seng med sengetøj og diverse gangklæder. I køkkenet står der en gammel kiste eller to, en messingkedel, en spand, en salttønde, nogle gryder af ler, et par fade og tallerkener. Måske findes der en enkelt ko, som græsser på vejkant eller fællesjord.

Der var fremgang at mærke, men endnu i 1770'erne og i 1780'erne satte kopper og andre epidemier ind og bortrev børn i stort tal. Der kunne berettes om familie efter familie, hvor der var født 8, 10 eller 12 børn, hvoraf kun eet eller to nåede at blive voksne.

Mange dør i en moden alder. Tuberkulosen bliver en svøbe, og den fortsætter sin hærgen på visse gårde igennem generationer. Men kopperne begyndte man at få lidt hold på med inokkulationen – vaccinationens forløber. Det var ikke farefrit at påføre børn menneskekopper, men det giver en større chance, end de naturlige kopper ville give. Allerede først i 1790'erne kan et dansk blad konstatere, at den behandling, som endog fyrstelige personer har ladet sig underkaste, har sparet millioner af menneskeliv Europa over.

Med udskiftning følger udflytning af den gamle landsby og nye gårde med nye brønde, som rummer mindre smittefare end de gamle i den tæt sammenbyggede landsby. Nu gårdene har fået jorden samlet, går der mindre arbejdskraft til spilde på de lange veje fra ager til ager. Der er forskel på at have sin mark liggende 90 steder på landsbyens jord og at have den samlet på seks, tre eller måske endda – bortset fra mosen og engen – eet enkelt sted. Den kan dyrkes mere intenst, flere familier kan finde næring, og folketællingerne og anden befolkningsstatistik viser, at flere blev gift end før, for nu fik de chancen for at sætte foden under eget bord, – og den blev benyttet. Stagnationen i folketal var afløst af fremgang. De før så talrige år med fødselsunderskud forsvin-

der, for Danmark har i stedet for en revolution som den franske i 1789 fået en evolution, hvis tyngdepunkt ligger i året 1788, da kongen bød: „Stavnsbåndet skal ophøre, landlovene gives orden og kraft, at den frie bonde kan vorde kæk og oplyst, flittig og god, hæderlig borger, lykkelig!“

Men når alt kommer til alt var det vigtigste måske ikke stavnsbåndets løsning, men den lovgivning, der lettede adgangen til udskiftning af fællesskabet. Den gav større frihed for den enkelte, og „borgerfrihed bestemt ved retfærdig lovgiver“, som der også står på frihedsstøtten, „kærlighed til fædreland, mod til dets værn, lyst til kundskab, attrå til flid, håb om held!“

En senere tid – skuffet, nedslået af modgang og knuget af fattigdom – har været tilbøjelig til at latterliggøre 1700-tallets afslutning – oplysningstiden – for dens lyse tro på fremskridt og almindelig velstand. „Hvor herlig vidt har vi det bragt,“ er blevet hængende som betegnende for den naive fremskridts- og oplysningstro. Men ret beset havde de også bragt det vidt. De havde grund til at være stolte og tilfredse med de opnåede resultater. Landet bugnede af rent korn, store fartøjer bragte rigdomme hjem fra de fjerneste egne, folket fik gennem presse og tidsskrifter lov til at tage del i den almindelige drøftelse af almenhedens vel. Den 8. generation efter reformationen var måske den, der i al sin småborgerlige selvtilfredshed havde mest grund til at sige: hvor har vi bragt det vidt!

Da katastroferne udefra snart efter rullede ind over landet, skyldtes det ikke manglende forudseenhed eller dygtighed, ikke mangel på flid og vindskibelighed – men ydre kræfter, der skyllede ind over landet med en voldsomhed som en stormflod eller kvægepest.

Krigs- og krisetider

1804 lader Napoleon sig udråbe til de franskes kejser – 1806 erklærer Napoleon fastlandsspærring – 1807 konstruerer Fulton det første dampskib – 1810 vælges den franske marskal Bernadotte til svensk tronfølger – 1814 bryder Napoleons rige sammen – 1815 afholdes Wienerkongressen, og efter Elba, de hundrede dage og Waterloo deporteres Napoleon til Sct. Helena – 1828 lempes den engelske korntold – 1830 udbryder juli-revolutionen i Paris – 1830 formulerer Uwe Jens Lornsen slesvig-holstemens program.

1801 udkæmpes den 2. april slaget ved Københavns rhed – 1807 tvinger englænderne Danmark til at udlevere flåden – 1808 dør Christian den Syvende, og Frederik den Sjette bestiger tronen – 1813 konstateres den danske statsbankerot, seddelpengenes værdi nedskrives til en sjettedel af deres pålydende – 1814 må Norge afstås til den svenske konge – 1814 indføres der undervisningspligt fra det 7. til det 14. år – 1818 oprettes Nationalbanken som uafhængig seddelbank – 1825 begynder landbrugspriserne så småt at stige igen.

Ved indgangen i det nye århundrede og ved begyndelsen af den 9. generation efter reformationen blev en lang fredsperiode for dobbeltrigerne Danmark-Norge afbrudt. Omvæltningerne i den franske revolutions kølvand ude i Europa lod ikke det danske rige uberørt, selvom regeringen længe bestræbte sig for at undgå at blive inddraget. Så længe Danmark stod udenfor, bragte Europas krige velstand til landet – men Napoleons drømme om et stort Europa kunne ikke tage hensyn til Nordens ønsker om at bevare sin stilling uændret. Det for Danmark helt skæbnesvangre blev Napoleons og Frankrigs modsætning til England og planerne om erobring af det halsstarrige ørige. Dermed blev den danske flåde en trusel for England. Den kunne falde i de forkerte hænder, derfor hellere sikre sig den i tide. Slaget på Rheden 1801, Københavns bombardement 1807, kaperkrigen i de føl-

gende år – for hver begivenhed følte Danmark sig stedse mere afhængig af de franskes kejser.

Forbindelsen med Norge blev afbrudt. Afbrydelsen betød en styrkelse af den selvstændighedstrang, der fandtes i Norge – og efter krigen blev Norge af omstændighederne tvunget ind i en union med Sverige.

Handelen gik næsten i stå som følge af krigsbegivenhederne, statens udgifter øgedes – og statens kasse blev tømt. Statsbankerotten behøvede ikke i sig selv at betyde nogen katastrofe for Danmark, men i forbindelse med tørke, landbrugskrise og pengenes faldende værdi blev den det, og fra landbruget udviklede det sig til en knugende ulykke for landet som helhed.

Der er næppe tvivl om, at netop den foregående tids reformarbejde gjorde landbruget særlig sårbart over for disse vanskeligheder. Reformerne var endnu langt fra ført til ende. Mange midler var investeret i fællesskabets ophævelse, udskiftningen og udflytningen, og endnu havde disse investeringer ikke fuldtud båret frugt. Netop i denne overgangs- og omlægningperiode ramte ulykkerne hårdt.

Men reformarbejdet gik ikke af den grund helt i stå. I landsbyen mærkedes krigen kun som svage dønninger – og man fortsatte efter bedste evne det arbejde, som den tidligere generation havde påbegyndt.

Mellem udskiftningen og Napoleonskrigenes afslutning skiftede landsbyen i stort omfang udseende. De gamle, til dels meget primitive gårde afløstes af nye, og gårdmænd og husmænd søgte at råde bod på de ulemper, den første deling af jorden havde været forbundet med – dels ved mageskifter og dels ved køb af jord, ved deling eller ved sammenlægning af gårde. Nogle flyttede uden for landsbyen, og var der brændt nogle gårde, sørgede man for, at afstanden mellem de nye og de gamle blev noget større, men de fleste holdt sig nærmest muligt til den gamle landsby, selvom myndighederne tilskyndede til udflytning.

De gamle een- eller tolængede gårde blev til tre- eller fir-

længede, en del husmænd fik jord og arbejdede sig ved tilkøb af mere jord op i gårdmandsklassen, når lejlighed gaves – i Vorstrup som så mange steder ikke mindst, når tuberkulosen havde udslettet en familie eller i hvert fald dens voksne medlemmer. Det hændte, at ægtefolk og børn i hastig følge på samme gård bukkede under for denne sygdom gennem flere slægtled.

Omend reformerne på grund af de trykkende omstændigheder efterhånden gik i stå, vedblev oplysningstidens ånd at være fremherskende. Man udsendte „Forsøg til en moral-tabel for den danske almue“ med formaninger og gode råd såsom:

„Vær arbejdsom – ikke doven! Vær kysk – ikke ukysk! Vær mådelig og sædelig – ikke usædelig! Vær sparsom – ikke ødsel og gjerrig! Hav omsorg for dit liv og din sundhed!“

Og under overskriften „Man må klogelig vælge sin ægtefælle“ gaves følgende råd:

„Søg ej skønhed eller rigdoms kår
Når du vælger dig en ægtemage
Ungdom, skønhed, rigdom alt forgår
Arme mand, hvad har du så tilbage!
Søg en trofast, god og huslig viv
Vent med hende et lyksaligt liv!“

Men den foregående generations glade, fornuftsprægede fremskridtstro var ved at blive afløst af andre toner.

Oehlenschläger digtede sine romantiske stykker – og den unge Grundtvig gik drabeligt imod den rationalistiske gudsdyrkelse. Reaktionen var forståelig – hvor herlig vidt var det ikke bragt, når udenvælts kræfter med eet slag kunne slå det hele i stykker? Hvad nyttede arbejdsomhed, kyskhed, mådelighed og sparsommelighed – oplysning, undervisning og nye agerdykningsforsøg, når så lidt kunne slå alt over ende?

Hvor langt disse tanker trængte ned i befolkningen, lader sig ikke med bestemthed afgøre. Men en dystre, uheldsvanger stemning bredte sig over hele landet. I landsbyen tillod

forholdene dog langt mindre end blandt byernes dannede lag, at man hengav sig til nedslående spekulationer. Slægten skulle føres videre – også under de nye vilkår.

Gården kom til at spille en stadig større rolle som forsørgelsessted for gamle. Aftægtskontrakterne, der havde haft en ret primitiv karakter langt op i 1700-tallet, blev slægtled for slægtled præget af mere jura – ikke mindst på de fæstegårde, der blev tilbage. Afstod f. eks. en fæster under stiftsprovstembedet sin fæstegård til en svigersøn, tog man sig stærkt i agt. Et overdragelsesdokument blev opsat under den klare forudsætning, at ægteskab også virkelig ville blive indgået mellem de forlovede unge mennesker, f. eks. mellem *Niels Mikkelsen* i Vorstrup og *Karen Jensdatter*.

Parterne mødtes hos prokuratoren i købstaden, og der blev oprettet „opholds- og aftægtskontrakt mellem underskrevne *Jens Sørensen* og min datter *Karen*, som nu indlader sig i ægteskab med ungkarl *Niels Mikkelsen* af bemeldte Vorstrup“.

„Jeg – underskrevne *Jens Sørensen* – afstår og overdrager herved på min husbonds nærmere approbation til min datter *Karen Jensdatter* og hendes tilkommende mand *Niels Mikkelsen* min påboende fæstegård stående for hartkorn 2 tdr. 4 skpr. 1 fjerdingkar 1 album med sine bygninger, jorder og ejendomme med alt, hvad deri findes af indbo og udbo, intet i nogen måder undtagen.

Hvorimod jeg underskrevne *Niels Mikkelsen* forpligter mig til på min tilkommende kones og egne vegne at udrede til hendes søster et egechatol med lås og beslag, en hel kiste af fyr, en forsvarlig seng med fire puder, to hørlærreds- og to blårlærredslagener, en spinderok med hespetræ, en thepotte med et halvt dusin thekopper og en thedåse, en lænestol og fire andre stole, et spejl, et par messing lysestager, et halvt dusin tallerkener og tre suppefade. Derforuden skal hun have fri tilflugt til gården, så længe hun er ugift. Jeg tilsvares al den gæld, som måtte hæfte på stedet.

I tilfælde af, at min tilkommende svigerfader ikke skulle finde sig fornøjet med at få mad og ophold hos os, så læn-

ge han lever, svares ham i årlig aftægt 2 tdr. rug, 6 skpr. malt, 4 skpr. byggryn, 2 skpr. boghvedegryn, $\frac{1}{4}$ sk. ærter, 20 pund bygmel, 2 lispund tør flæsk, 2 lispund tørt kød, $\frac{1}{2}$ pund humle, $\frac{1}{4}$ skp. salt og 4 pd. tobak, ugentlig et pund smør og 2 kander sur mælk samt daglig een potte sødmælk. Derforuden de fornødne klæder af uldent og linned, en forsvarlig seng, det fornødne bohav samt fri adgang til brændsel og kålhave.

På min bekostning lader jeg ham indrette en beboelse med loftskud, kakkelovn, sengested, m. m., yder ham tilsyn, når det forlanges, og endelig ved hans død en anstændig begravelse efter sognets skik og brug. Og da hjemfalder til stedets til den tid værende beboer alt, hvad han måtte efterlade sig“.

Først dagen efter at opholdskontrakten var skrevet, kom turen til fæstebrevet hos husbonden, der derefter „gør vitterligt, at den mig tilhørende halvgård i Vorstrup, som forhen har været fæstet af Jens Sørensen, hermed bortfæstes til Niels Mikkelsen på følgende vilkår:

1. at han i rette tider og på behørigte steder erlægger alle kgl. skatter og afgifter, 2. at han årlig til hver Mortensdag yder sin landgilde – $\frac{1}{2}$ ørte rug, $\frac{1}{2}$ ørte byg, $\frac{1}{2}$ ørte havre, $\frac{1}{2}$ får, $\frac{1}{2}$ lam, $\frac{1}{2}$ gås, 1 høne, $\frac{1}{2}$ trave foderkorn og 4 læs klyne – samt gør ægt og arbejde, når tilsiges. 3. at han holder gårdens bygninger, som findes i forsvarlig stand, vel dyrket, dyrker og driver de tilliggende jorder tilbørligt og intet deraf lader forkomme eller bortleje, 4. at han af gården udreder den fastsatte årlige aftægt til den fratrædende fæster, og 5. at han i alle måder forholder sig efter kongens lov og anordninger og er husbonden i alt, hvad lovligt som af ham befales, hørig og lydige“.

Man måtte sikre sig bedre. Pengeøkonomien var ved at afløse den gamle selvforsyningsøkonomi, hvorunder hver gård eller landsby udgjorde en enhed, der kunne klare sig selv med alle fornødenheder, og hvis afhængighed af det omliggende land derfor var stærkt begrænset.

Man fik også mere interesse for og forstand på sit eget timelige vel. En præst i Jylland beklagede sig til en ven:

„Lidt havedyrkning og mine sognerejser giver mig den fornødne legemlige bevægelse; samtaler med mine sognefolk om kvæg og svin og får, om mergel og gødning kun sjælden en tilfredsstillende udveksling af ideer, der her næsten alle har den besynderlige ensidige retning, at de blot går ud på at forøge sit gods. Det er de sande og udelte materielle interesser, som er herskende, og næppe har regeringen i noget punkt nogensinde truffet så nøje sammen med bondens anskuelser som i det at bestemme valgbarheden efter hartkornet; thi dette er ikke alene reglen for alle afgifters og byrders beregning, men også for indbydelse til bryllupper, begravelser og deslige, kort – hartkornet er prøvestenen for en mands dygtighed, forstand, det er bondens adelsdiplom, som alene kan opvejes ved en vitterlig rigdom i penge.“

Dette hjertesuk fra periodens afslutning, hvor en begyndende økonomisk fremgang var at spore, dækker sandsynligvis størstedelen af 9. generation. Mange havde fået foden under eget bord – og havde reformvennerne ikke netop holdt på, at først, når bonden blev selvejer, kunne han ret bedømme sit arbejdes værd og påtage sig forbedringer på sin gård? At dette også måtte medføre en stigende optagethed af hartkornet – gårdens værdi – kunne man vel som åndelig hyrde beklage, men næppe fordømme.

Under napoleonskrigene steg priserne på landbrugsejendomme til eventyrlige højder. I slutningen af 1700-tallet havde kornpriserne ligget på 3-4 rdlr. pr. td. rug i gennemsnit. I 1811 var de nået op på næsten 25 rdlr. og i 1812 kulminerede de med 59 rdlr. Pengene var dalet i værdi. Derfor steg priserne på gårde – og på huse med jord – til svimlende højder set med samtidens øjne. Rundt om i landet gik mangfoldige stræbsomme og forhen agtede mænd uden redning fortabt – rent økonomisk – da reaktionen kom, og tørke satte ind samtidig med, at rigsdaleren skulle føres i pari. Langt op i Jylland havde man imidlertid garderet sig. Her

var det store afsætningsmarked Hamborg, og da mistilliden til den danske mønt blev mærkbar, garderede jyder med kontrakter sydpå sig snart ved at indføre en pris i Hamborger courant i købekontrakter og ved de fleste større handeler. Derved blev megen spekulation undgået, og i forvejen havde man forøvrigt på disse egne den opfattelse, at „arbejde og sparsommelighed er de sikreste midler til at soutenere sig“, som C. Dalgas udtrykte det. Men ikke alt var materie – ånden blev også tilgodeset.

I dette slægtled opstod mange af de religiøse vækkelsesbevægelser, som kom til at præge hele resten af århundredet. Nogle var måske overlevende rester af den pietisme, som Christian den Sjette havde understøttet, men langt de fleste var nydannelser, som hentede deres ideer fra *Grundtvig*, *Jacob Chr. Lindberg* eller endnu mere folkeligt indstillede ledere som *Rasmus Sørensen* eller *I. A. Hansen*.

De stærke jyder, bevægelserne på Fyn og røret i Sydvestsjælland var på een gang religiøse vækkelser og folkelige bevægelser med menigmands direkte deltagelse i gudsdyrkelsen som mål. Skridtet derfra og til et krav om folkelig deltagelse i statsstyrelsen var ikke langt, men det hører næste generation til.

Disse vækkelser kan måske for en del betragtes som udløbere af den sociale gæring og uro, som reformperioden, ulykkerne under napoleonskrigene, statsbankerotten og den påfølgende landbrugskrise havde skabt. I sin søgen efter udtryksmidler fandt store dele af befolkningen udladning i de autoritetsforkastende vækkelser.

Lægprædikanter – folkeforførere, som deres modstandere kaldte dem – drog fra landsby til landsby. I en tarvelig stue samledes tilhængerne til andagt, samtale om Gud og inderliggørelse i deres tro. Men også andre emner kunne dukke op.

Det var i denne periode, Vorstrup havde den lille oplevelse, som siden blev stærkt romantiseret, idet der mange, mange år senere fortaltes om den gamle Rikke, at hun var blevet

fundet som barn uden for en af Vorstrupgårdenes dør i en med kniplinger fint udstyret vugge, der foruden det grædende barn indeholdt en større pengesum, som skulle indsættes i overformynderiet inde i købstaden til hendes underhold. Selvfølgelig var det et barn af fornemme folk, og naturligvis var der en affære i stil med jomfru Fanny-legenden fra Åbenrå knyttet til barnet.

Men den mindre romantiske sandhed fremgår af kirkebogen, der melder, at „den 16. oktober blev et spædt pigebarn fundet indpakket i en æske uden for sognefoged Mikkel Bennedsens dør i Vorstrup. En seddel med 10 rigsdaler var vedlagt, hvori barnet anbefales til finderens omsorg og opdragelse med begæring at give barnet navn efter forgodtbefindende. Det blev hjemmedøbt samme dag og kaldt Sofia Frederikka. Til kirken blev det bragt den 3. december samme år“.

Det var hos Vorstrups første sognefoged, man fandt hende, og her var hun som barn, siden forsvandt hun i årevis fra landsbyen, men vendte tilbage og fandt et fristed hos naboer fra barndommens dage.

Sådan en oplevelse kunne nok sætte sindene i bevægelse. Men også tidender langvejs fra fandt efterhånden vej til landsbyen. Det er tvivlsomt, om dr. Dampes fængsling og internering på Frederiksø er trængt langt uden for hovedstadens volde og embedsmændenes kreds i provinsen. Men den franske julirevolution i 1830 hørte man i hvert fald om, selvom man måske umiddelbart fandt franskmændene lidt vel respektløse og genstridige. Fra syd trængte ideerne om folkestyre, folkevilje og folkegunst frem. Endnu har nok ikke mange bønder forestillet sig, at de selv kunne få et ord med at sige i spørgsmålet om statens styre. Det var de dannede, de besiddende og de velhavende, der mest var bærere af disse ideer. Men med reformperioden – med den store udbygning af landeveje, anvendelsen af dampskib og telegraf – forkortedes afstandene, og mulighederne øgedes for forsøg på direkte henvendelse til bønderne.

I 1820'erne indførtes stænderforsamlinger i Preussen, og i

1831 kom forordningen om provinsialstænderne i Danmark. Der blev oprettet fire – een for Holsten, een for Slesvig, een for Jylland og een for øerne.

Sideløbende og samtidig begyndte nationalfølelsen at vokse. 1776 var forordningen om indfødsretten indført og vidnede om danske embeds- og statsmænds frygt for en gentagelse af Struensee-perioden.

Hidtil levede man i „de blandede distrikter“ fordrageligt sammen uden at gøre sig noget modsætningsforhold klart. Forskellen på dansk og tysk var nok så meget et socialt eller blot juridisk skel som et nationalt. Borgerne i de slesvigske købstæder, embedsmændene og for en del præsterne var tysksprogede, men ikke uden videre illoyale over for deres danske konge og arveherre.

Også tysktalende i hertugdømmerne følte sig i vidt omfang som deres hertugs, den danske konges tro undersætter, og i en hyldestsang skrevet i Altona lød det:

Ich freue mich, dass Dänenblut
in meinen Adern fliest,
dass Dänentreu und Dänenmut
in meiner Brust sich regt.“

Den egentlige nationale modsætning mellem dansk og tysk spillede måske nok så stor en rolle for de nationalt bevidste kredse i hovedstaden og blandt embedsmændene som for hertugdømmernes bønder og befolkning som helhed. Således skrev den dansksindede købmand *Hiort-Lorenzen* i 1839 til den unge jurist *Orla Lehmann*:

„Jeg kunne endnu tale om den daglige omgang imellem dansk- og tysktalende i Nordslesvig, men det behøves dog næppe, thi De tvivler vistnok ikke på min forsikring, at tyskerne aldrig har gjort forsøg på at tilsidesætte de danske på nogen tænkelig måde, og begge sprog alletider har bestået ved hverandre på det allervenskabeligste. Danske og tyske leve endnu denne dag i bedste forståelse med hverandre.

Den tid, hvor „de tyske hunde kastes ud på den sorte hede, hvor de skal rådne“ kommer aldrig.“

Men selvom problemerne i hertugdømmerne ikke så meget grundede sig i nationalbevidsthed, så var der problemer – og ikke mindst et stort sprogligt problem. En af dem, der i denne periode påpegede det, var præsten *Knud Aagaard*, der en årrække virkede i Nordslesvig:

„Man må fra ungdommen af være vant dertil for ikke at finde det besynderligt, at en dansk almue – endog danske bønder – i deres eget fædreland skal modtage deres religionsundervisning i et fremmed sprog. Ingen burde tvinges til at dyrke Gud i et sprog, som han enten ikke – eller kun halvt – forstår.“

Aagaard ville have dansk kirkesprog alene i flere byer og overvejende dansk kirkesprog i Flensborg, for „de fleste borgere er jo enten født på stedet eller indflyttet fra landet, altså er dansk deres fødesprog ... Det kan indvendes, at det tyske sprog er uundværligt, så længe lov, rettergang og befalinger er udstedt i dette sprog, men hvorfor skal det være således? I kirkelige sager er det danske sprog indskrænket til mindre end halvdelen af hertugdømmet (Slesvig) i stedet for fjorten syttendedele. Men i verdslige sager tilstås det ikke en fodsbred. Det tyske er rettens og modens sprog, og det føres så vidt ud, at endog natvægterne i Haderslev udfører deres råb på tysk. Mon noget andet folk viser sådan høflighed mod fremmede? Danske bønders sager forhandles for retten på tysk. Dersom vanen ikke afdrog opmærksomheden fra vore handlinger, da måtte en øvrighedsperson med forundring studse ved sit eget værk, når han udsteder en befaling til en dansk bonde i tyskernes sprog. Man vil finde, at der er handlet meget konsekvent af dem, som har berøvet det danske sprog dets rettighed“.

Det var allerede i 1815, pastor Aagaard skrev sådan, og hans skrift vakte opmærksomhed, men konsekvens var det vanskeligt at få gennemført i en landsdel, hvor et dansk sogn, der hørte under Ribe bispestol, kunne være omgivet

af sogne, der hørte under Slesvigs tysksprogede bispesæde, hvor een mands lovbog var Christian den Femtes Danske Lov, hans nabos Valdemar Sejrs Jyske Lov, hvor beboere i samme landsby dels kunne høre under Ribe, dels under Haderslev og dels under Løgumkloster amt, hvor een hyrdedrengs skolepligt ophørte, når han fyldte 14, men en andens først når han fyldte 15 år, og hvor man i det lille hertugdømme på grund af det danske folkemål og det tyske retssprog havde brug for flere advokater end hele kongeriget!

Adskillige præster var klar over, at det ikke nyttede at bringe den mellemslesvigske befolkning – endsige da den nordslesvigske – evangeliet på tysk. Den gamle pastor *Jepsen* i Ladelund mellem Flensborg og Tønder holdt i 1821 en prædiken, der er bevaret. Det var pinsedag, og evangeliet var Johs. 14, 23: Wer mich liebt, der wird mein Wort halten, und mein Vater wird ihn lieben ... Det skulle læses på tysk, og prædikenen igennem blev skriftsteder citeret på tysk, men pastor Jepsen begyndte sin prædiken således: „Nachdem unser Herr. Christus auferstanden war, erschien er seinen Jüngern, o lav han no kom te dem, så såe han se omkring, om Pehr var der, o lav han no så Pehr, så sagte han te ham: Peter hast du mich lieb? Pehr, har do mæ kjær? Da svarede Pehr: Ja, vis har æ! Men Vor Herr spurgte andengang: Peter, hast du mich lieb? Derpå svarede Pehr helt høyt, lisom wenn han var vre“ „Ja, vis har æ“ ...“

Og sådan fortsatte pastor Jepsen med at citere Bibelen på tysk og at prædike på sønderjysk: „... venn du geer til kirk, så må du ha ham kjær. Ejs nøtter de' dæ int nauer. Vor Herre elsker int dem, som der kommer te' kirk me et hjert' som en løv'! Nej, I må ha' et hjert' som en lamm, venn I kommer te ham, et hjert' fuld af kjærlighed. Den wird mein Vater lieben, und wir werden zu ihm kommen und Wohnung bei ihm machen – og bo ve' ham, siger Vor Herre Kristus.

Ja, hast du mich lieb? Hast du mich lieber, denn alle andre, spørger der Vor Herr'. Sådan spørger han int jer allein. Han spørger alle mennesker sådant ... Kong David

sagte: Herzlich lieb hab' ich dich. Men kan I no også sige ligesådan til Vo' Frelser, venn han spørger jer no, ligesom han spurgt' Pehr: Hast du mich lieb? Kann I da svare ham som David: Herzlich lieb hab' ich dich. Ak, venn jeg no tænker, hvor mange der er her i æ sogn, som der kan int sige: Herzlich lieb hab' ich dich ... den størrest part af æ folk her i æ sogn har jeg kristnet og afhørt ... ja, såmind har jeg. Lav I blev kristnet, da gjort' I en pagt eller forbund med Vor Herre, te' I vild' vær' ham tro, – lav I bøj op (blev konfirmeret), da har I svoren, te' I vild' elske Gud og Vor Herre Kristus ... Kristum lieb haben ist besser denn alles wissen, de' er bedder, som venn vi vist' alting. Ja, der er vel mange, som der vil vær' klog', og som der rigtignok å' er klog, men kuns int klog' på den rett' manér. De er klog' nok i deres sager, og ved beskeen om alting, men de er da int klog' nok te' o find' æ dør te æ himmel. Ha, ha, ha!!! Nej, den ka' de int find'. For de elsker int Vor Herre. Men hvodant ka' en da kjend' dem, som han har kjær. Det steer s'gu int skræven dem for æ pand', om de elsker Kristus, men de' står skreven her i vort evengeliem: Wer mich liebet, der wird mein Wort halten ... Hast du mich lieb? Euer Herz erschrecke nicht und fürchte euch nicht, så hær I int behov og vær' rejt ... Gott segne, was ich geredet habe. Amen. Vater unser ...“

En forudsætning for hele den gæring – socialt, økonomisk, politisk og nationalt, der foregik i løbet af dette slægtled, var den adgang til undervisning og oplysning, som var givet størstedelen af landets befolkning. Allerede pietismen var i 1730'erne virksom for oplysning og uddannelse, og tidligere var der grundlagt rytterskoler rundt om i landet, men det store gennembrud for folkeoplysningen skete i sidste halvdel af 1700-tallet. Slutstenen blev indførelsen af den almindelige tvungne undervisning i 1814.

Både for landets åndelige og materielle udvikling fik den afgørende betydning.

Alt for stor iver efter skolegang var der nok ikke, da der skulle sættes system i tingene. Sognepræsten kom hyppigt

på besøg i den ny skole. Som oftest har han ikke haft nogen kommentarer at gøre, det hænder dog, at han lader protokollen tilføje en bemærkning om, at der kun var mødt een elev! Men skolen fortsatte, fik egen bygning og en fast lærer, der kom til at spille en rolle i landsbyens liv. Byhyrdens gamle jordlod, der en tid havde været tillagt husbondens tillidsmand i landsbyen, blev nu til en skolelod, hvoraf læreren fik sit udkomme.

Det var vel ikke med lige stor begejstring man alle steder bøjede sig for pligten til at lade sine børn undervise. Man havde brug for dem til nyttigere ting, men hvor slet og nødtørftig den end i mange tilfælde måtte være, så fik de dog undervisning, lærte at læse og skrive. Tidender og aviser fik nye holdere, og menigmand blev selv sat i stand til at udtrykke sin mening om tingene.

Ved periodens slutning – i midten af 1830'erne – var landet alt i alt kommet over ulykkerne fra århundredets begyndelse. En bedring i den økonomiske situation begyndte at blive mærkbar. Der mærkedes stigende priser på kornet, og politisk var der indvarslet en helt ny tid med indførelsen af provinsialstænderne. De indeholdt ligesom et løfte om, at den dag ikke var så fjern, hvor menigmand kunne tage plads i offentlige råd. Endnu levede den gamle Frederik den Sjette – 50 år havde han stået ved statens ror med skiftende rorgængere, bådsmand og styrmænd, men altid var der regeret i hans navn, og sådan vedblev det til hans død. Omvæltningerne i løbet af næste slægtled kunne ingen forudse – men forudsætningerne var skabt.

Vælgermøde i provisorietiden.

På vej opad

1835 er de første jernbaner bygget i Amerika og Europa – 1837 bestiger dronning Victoria den britiske trone – 1840 opfindes fotograferingen – 1844 oprettes den første brugsforening i England – 1846 ophæver England korntolden – 1848 udsender Marx det kommunistiske manifest. Februarrevolution i Paris – 1850 begynder gravningen af Suezkanalen – 1852 bliver Napoleon den Tredie fransk kejser – 1864 oprettes Røde Kors – 1866 føres krig mellem Preussen og Østrig – 1870 udbryder krig mellem Frankrig og Preussen.

1835 begynder stænderforsamlingerne deres møder – 1839 bestiger Christian den Ottende tronen efter sin fætter Frederik den Sjette – 1840 forordnes, at dansk skal være rets- og øvrighedssprog i Slesvig, hvor det er kirke- og skolesprog – 1848 dør Christian den Ottende, der efterfølges af sin søn Frederik den Syvende. Oprør udbryder i hertugdømmerne. Den grundlovgivende rigsforsamling åbnes – 1862 afviser Danmark preussiske og engelske tanker om Slesvigs deling – 1863 dør Frederik den Syvende – 1864 går preussiske og østrigske tropper ind i Slesvig, Danmarks grænse lægges ved Kongeåen – 1867 udvides det kommunale selvstyre, og der oprettes sogneråd.

„Vi Frederik den Sjette af Guds nåde konge til Danmark etc. etc. gøre vitterligt: At vi for desto fuldkomnere at sætte Os og Vore efterkommere på tronen i stand til stedse at erholde den tilforladeligste kundskab om alt, hvad der kan fremme Vort kære og trofaste folks fælles tarv, og for derved tillige at knytte de bånd desto fastere, som forene kongehuset med folket, så og bidrage til almenåndens oplivelse, have besluttet Os til i Vort rige Danmark ligesom i Vore hertugdømmer Slesvig og Holsten, at indføre rådgivende provinsialstænder“.

Disse Frederik den Sjettes ord fra 1831 satte sig spor i 1835, da det første provinsialstændermøde fandt sted i Roskilde.

At møderne optog sindene, findes der mange vidnesbyrd

om. En ung student skrev fra landet til sin ven i København:

„Hovedstaden består vel for tiden alene af politiske kandestøbere? Også herude er kandestøberiet modehåndværk, og jeg bliver da heller ikke tilbage. Den magre Stændertidende leverer hertil det tarveligste stof; og ved en kop te og en pipe tobak afhandles med megen alvor og iver, hvorledes finanserne kan forbedres, hoveri og lotteri afskaffes, hvorledes handelen kan komme ret i flor o. s. v. o. s. v. ...“

I stænderforsamlingerne behandledes alle emner – også sådanne, der vedgik jævne folk. Meningen havde vel også været, at menigmand – for så vidt han opfyldte betingelserne for at deltage i valgene – skulle have deltaget i drøftelserne. Men nogle – som hertug *Christian August* af Augustenborg – fandt, det var at gå for vidt, om man helt overlod til menige bønder selv at bestemme, hvem de ville have ind i forsamlingen. Da hans bønder på Als valgte en liberal provst *Ebbesen* i stedet for den hertugelige herredsfoged *Steffens* i Nordborg, traf han sine modforholdsregler. I et brev til en bekendt fortalte han hvilke:

„Jeg har rigtignok holdt slemt hus med de af mine bønder, som ikke har valgt Steffens, da jeg i forevejen havde sagt dem, at jeg anså Steffens for at være den bedste. Blandt andet får de, som har valgt Ebbesen ingen hoppe bedækket i den tid, denne er repræsentant. En stor del er alt kommet og har bedt om forladelse, at de har forset dem, som de kalder det, og lover en anden gang at være lydigere. Jeg har da reent ud erklæret dem, at når de ville være klogere end jeg, så ville jeg overlade dem til deres egen skæbne og ikke mere have noget at bestille med dem“.

Det er vel overflødigt at tilføje, at provst Ebbesen ikke blev genvalgt – hingstene på Augustenborg havde ry for at være særlig gode, og hvem ville ikke gerne have fine føøl? Der var i det hele taget en del tvivl om bondestandens muligheder for at deltage i drøftelser om staten – almenvellet –, som også kom til udtryk hos en jysk godsejer blandt de stænderdeputerede, før valget var afsluttet.

„Jeg kender“, sagde han, „for lidt til pluraliteten af de allerede valgte deputerede og for de, der endnu skulle vælges, frygter jeg mest, thi af bønderne skal der vælges 22 deputerede, og begyndelsen synes at vise, at ligesom bønderne ordentligvis have mest tillid til vinkelskrivere og kvaksalvere, så falde deres valg her på skrålhalse, der kunne blænde med snak“.

Nok hed det provinsialstænder, men det blev dog ikke anset for passende at ytre sig som standsrepræsentant. Professor *Schouw* var præsident for forsamlingen i Roskilde og tilskrev en birkedommer:

„Det, som jeg fornemmeligen måtte antage for stridende mod institutionens ånd og derfor upassende, var den bemærkning, at De stod som repræsentant for bondestanden og som en følge deraf burde forsvare en mening, der gik ud på at forebygge nye pålæg for bondestanden. Jeg mener nemlig, at intet ville være fordærligere for vor hele institution, end om den anskuelse blev gældende eller almindelig, at hver stand havde sine repræsentanter, som skulle tale og varetage denne stands rettigheder og tarv; – medens det dog er tydeligt, at vi alle ere repræsentanter for det hele folket, om det end ikke skulle være fordelagtigt for den klasse, af hvilken vi ere valgte. Det er derfor også, at forordningen byder, at man ikke må modtage instruktioner af sine vælgere“.

Menigmand fra landsbyen var på vej til at gøre sin indflydelse gældende på grundlag af de fremskridt og forbedringer i hans rent materielle vilkår, som var sket i løbet af de foregående generationer. Han træder frem af det mørke, som han hidtil har befundet sig i – ikke blot begynder han at have en mening om både landbruget, sig selv og samfundet som helhed. Han tillader sig endda at fremsætte sin mening offentligt – i tale eller på tryk. Uden videre godtog samfundets øverste lag vel ikke hans indblanding i deres affærer – men den ellers så kritiske historiker *C. Molbech* kunne dog i 1838, efter at de første stændermøder var afholdt, udtale:

„Vi have i Danmark i få år gjort umådelige fremskridt i politisk dannelse. Stænder-institutionen har hævet nationaliteten i en overraskende hurtigt stigende grad; vi har lært at skønne på den sande liberalismes værd – men også at gennemskue den falskes og radikalismens slethed, egoisme og lumpenhed“.

Det var kun få af bondestandens egne, der fik plads i stænderforsamlingerne. Een af dem var gårdmand *Ole Kirk* – for så vidt en enlig svale, men under alle omstændigheder en mand af bondestanden, anset på sin hjemegn, da han i 1836 indtog sit sæde i den nørrejske stænderforsamling i Viborg. Han var foregangsmand på forenings- og dyrskueområdet, og straks ved sin indtræden i forsamlingen blev han medlem af syv udvalg. Man kunne bruge ham, men han havde også sit eget program.

Han indledte med at stille forslag om indførelse af almindelig værnepligt, så byrden ikke skulle hvile på bondestanden alene. Tre gange blev hans forslag afvist, men på baggrund af den tapre landsoldats indsats og begivenhederne under det slesvig-holstenske oprør i det hele blev den almindelige værnepligt grundlovsfæstet i 1849.

Hidtil havde sønner arvet dobbelt så meget som døtre. Ole Kirk stillede forslag om lige arv. Også den tanke sejrede, da tiden var moden. Han gik ind for reformer af landbruget, talte husmændenes sag, ønskede al adel afskaffet. Ingen privilegier ville han. Og alligevel vendte han sig mod ønsket hos sin stands store flertal om lige og almindelig valgret i stedet for en valgret betinget af jordbesiddelse. Men han fandt, at bonden endnu ikke var tilstrækkelig oplyst og moden til, at man kunne lægge rigets skæbne i dette folkeflertals hænder.

De fleste af Ole Kirks standsfæller i stænderforsamlingerne var tilbageholdende, og set med købstadsøjne var nogle af dem vel endda nærmest snurrige originaler. Forsagtheden var heller ikke gået helt af bondestanden endnu, og een af dens repræsentanter nøjedes med forsigtigt at pukke på, at „bon-

destanden ifølge agtværdige mænds oplysning er lige så hæderlig som andre samfundsklasser!“

Frimodig og forstandig som han var, blev Ole Kirk næsten den jyske stænderforsamlings kælebarn:

„Og vil I se en vældig dirk
til præsidentens hjerte,
da gå kun hen til Ole Kirk,
men vogt jer! Han kan snerte!“

Men alt dette foregik trods alt på samfundets overflade. Det optog sindene, satte diskussioner i gang, vakte nye tanker og gav interesser ud over landsbyen. Den levede dog videre – og krævede sit.

En selvstændig tænkning i forhold til lovgivningen kunne ytre sig ved, at en enkemand erklærede, at han af godhed for sin datter, og fordi hun ikke går i lige arv med sine brødre, af sin egen arvelod vil komplettere hendes arv, så hendes arvepart dog nærmer sig brødrenes.

I 1830'erne og -40'erne bedredes de økonomiske forhold for landbruget, men – som det er sagt – kun gennem en arbejdsdag så lang, og en nøjsomhed så stor, at nutiden ville forfærdes, om den gjorde sig det rigtig klart. Fremgangen fortsatte mellem de to slesvigske krige lige frem til den tid, da det næste slægtled var kommet i gang i 1870'erne.

Ejendommene var steget i pris, men der var også, før krisen indtraf, bygget nye gårde, og indboet var forøget.

En ejendom, der ved periodens begyndelse har været vurderet til knap 700 rigsbankdaler, kan ved dens slutning gå videre til en søn, vurderet til 1600 rigsdaler.

En ny Mikkel Bennedsen skal nu på aftægt, og i aftægtskontrakten sikrer han, der er blevet enkemand, sig, at han – så længe han føler sig tilfreds med at gå på mad og mål hos sin søn – skal nyde samme underholdning som sønnen og hans familie nyder – og ved hans eget bord! Han skal også forsynes med de behøvede klæder og fodtøj.

Skulle den gamle blive utilfreds med behandlingen, sikrer han sig, at der skal indrettes en forsvarlig aftægtsbolig i to fag af det vestre hus. Det skal da forsynes med loft og fjælgulv og med to sengesteder. Aftægtsmanden sikrer sig brugen af bryggershus, skorsten og bagerovn og adgang til gårdens brønd.

Skilles hans husholdning fra de unges, skal han have ret til at udtage bohaver og køkkenredskaber til brug på aftægten samt klæder og lagener til de to senge.

Skulle det blive ham helt uudholdeligt at være under samme tag som søn, svigerdatter og børnebørn, sikrer han sig også en mulighed for at flytte til sine andre børn.

Under aftægten skal han, hvis han ikke fortsat vil gå på mad og mål med de unge, årligt have leveret rug, byg, malt, byggryn, boghvedegryn, friske hønseæg og håndpenge samt 40 rdlr. til en piges løn. Hvert år til 1. november skal han have et pund humle, en halv skæppe salt, 2 tdr. kartofler samt uld og hør i aftalte mængder. I slagtetiden skal han have nogle lispund tørt flæsk af mellemsiden og saltet oksekød, der tages af bagdelen. Også sengehalm og gulvsand sikrer han sig leveret frit.

Ugentlig skal han have halvandet pund frisk smør og tre kander skummetmælk, og hver morgen en kande nymalket mælk.

Til alt dette kommer endnu i rette bjergningstid 8000 stk. klyne af sædvanlig størrelse fra gårdens mose og kartofler direkte fra have eller mark i sommer- og efterårstiden. Den gamle mand sikrer sig også, at han på forlangende kan blive befordret med hest og vogn til og fra kirke og nogle gange om året på samme måde at kunne aflægge besøg hos familie.

I sygdomstilfælde skal den unge hente og bringe lægen samt befordre denne tilbage til hans bopæl, ligesom han skal hente og betale den ordinerede medicin. Ved aftægtsnyderens dødelige afgang skal aftægtsyderen besørge og bekoste den gamles hæderlige begravelse, som det er byens skik og brug ...

I 1844 fik landet en ny matrikel til afløsning af den gam-

le fra Christian den Femtes tid. Den ændrede ikke stort i hartkornsansættelsen udover, hvad udflytning og udskiftning naturligt havde givet god grund til. Men der er anledning til her at stoppe op et øjeblik og se på udviklingen siden 1660, da der næppe var en halv snes gård- og husmænd i landsbyen mod et par og tyve før Karl Gustav krigene. En menneskealder senere var der tyve mænd, i 1769 var husstandenes antal vokset til 40, og antallet af beboere var ved denne første folketælling 185. I 1834 nåede beboertallet 225, og i 1870 var det 250 for siden at svinge omkring dette tal, indtil en bymæssig bebyggelse helt omdannede den gamle landsbys struktur. I denne periode var der en snes store og små gårdmænd i Vorstrup, nogle husmænd med og en del uden jord. I 6–8 huse ernærede enker og ugifte kvinder sig som væversker og kniplersker, 9 mænd gik ud som daglejere, og foruden en skrædder havde landsbyen sin tømmerer, og sin smed. I periodens løb kom et teglværk, men ellers var strukturen i hovedtræk den samme, som man havde kendt i over et århundrede.

Men landsbyen var nu ved at sprænge sine rammer. Befolkningsforøgelsen havde allerede i det foregående slægtled givet anledning til spekulationer. Og der kom stadig flere folk til. Mange steder blev jorden udparcelleret, så der med lidt jord og et håndværk ved siden af kunne blive plads til nye familier, men en godsejer i nærheden konstaterer, at „armod tillige har udbredt sig“. En præst beklager de mange småfolk, der kun kan holde en ko eller to: „Det går nu an for en tid, som det kan, men når de mange folk, som køber sådanne parceller, får en børneflokk, og især når de kommer så vidt, at de skal have lidt aftægt på deres gamle alder, hvordan vil det så blive? Det første slægtled nærer sig måske ved lidt håndværk, det andet kommer i jammerlig armod“.

Hedeopdyrkning, der før havde været en sag for kartoffeltyskere, blev nu mangan en bonde- eller husmandssøns sag.

I 1839 døde kong Frederik den Sjette, om hvem Grundtvig da digtede:

„Kong Frederik den Sjette henslumred i Fred
og hviler nu hos sine Fædre.
Han gjorde end ikke en Kat Fortræd,
der fødes ej Kongesøn bedre“.

Kongens lig blev i bogstaveligste forstand båret til den sidste hvile på folkets skuldre. Men håbet sattes til den nye konge, *Christian den Ottende*, der i sin ungdom havde været med til at give Norge en fri forfatning. Håbet blev skuffet – men fremgangen fortsatte, og horisonten blev stadig videre.

En halv snes dage før stavnsbåndet blev ophævet, var der gennemført en bestemmelse, som for Jylland måske var nok så vigtig: århundreders regulerende politik på studehandelens område blev ændret efter indstilling af en kommission, der havde fået til opgave at overveje, hvad der måtte „anses for statsgavnligt for vort handelssystem“. Forbudet mod udførsel af græsoksne, køer og kvier blev ophævet, sædegårdenes privilegium på stalding og handel ligeså – og hertugdømmernes kvæg skulle fremtidig regnes for indenlandsk. Men helt dristede man sig ikke til at ophæve den kunstige grænse ved Kongeåen. Man nøjedes med at halvere udførselstolden. Her lå dog baggrunden for et vældigt opsving i kvægavlen i dette slægtled. Eksporten var hurtigt tredoblet – og toldindtægterne trods alt fordoblet som indtægtskilde for staten!

I 1827 blev tolden for stude ved Kongeåen helt ophævet, og jyske stude var der derefter god afsætning for i Hamborg og andre steder på den anden side Elben.

Fra hele Jylland kom de gennem Ribe og Kolding med kursen mod syd, og der handlede på de store markeder, så det var en lyst. Det gav penge.

Drengene havde lært at handle fra barnsben:

„Vil do handel, o vil do bytt,
vil do hå en helmes for en fytt?
Vil do riffel, vil do raffel,
vil do hå en knyw for en gaffel?“

Studene fødtes og voksede op hos gårdmænd og husmænd nordpå, men blev oftest solgt, når de var et halvt år gamle, og så gik de fra hånd til hånd med større eller mindre fortjeneste ved hver handel, indtil de havnede på de store studegårde med de vide engstrækninger. Der blev de klassificeret. Der var den særligt fine dørstud, der var en kongestud og andre prægtige dyr, som først faldt i øjnene, når handelsmanden trådte ind i studegårdens stald, men iøvrigt fortælles der om en storlået ærlighed, især når studene blev handlet ubeset. Man ville ikke sætte sit gode navn og rygte overstyr.

Det var ikke blot egen ære og anseelse, men også slægtens, som stod på spil. Og alligevel talte dygtighed naturligvis med. Mange sendte deres sønner op til sønder – som det hed – for at lære plattysk og studehandel. Og om afsætningsstederne fortæller den omstændighed, at man foretrak lybske skillinger og prøjsiske dalere for rigsdaler og danske mark. Men her gjaldt det at være kvik. For det hændte, at den ene part nævnte prisen, han ville give, i speciere, den anden svarede med en pris i prøjsere, og det kunne ende med, at handelen blev sluttet i mark.

Når de store handelsmænd havde samlet en passende flok nordpå, gik turen i sidste halvdel af april sydpå, flere par stude blev taget med på vejen – de solgtes altid parvis. Og ad studevejene fra Nordjylland gik turen til Husum og Itzeho. Det tog 10–14 dage, og studene trængte nu til ferie i marsklandet. Det modtog i 1840'erne hvert år titusinder af jyske stude til opfedning. I Husum og Itzeho var det de sydslesvigske og holstenske marskbønder, der købte studene, og de solgte så videre om efteråret.

Men det kunne hælde, som i 1842, at alt slog fejl. Da udbrød der mund- og klovsyge, og stude, der var købt i Mors eller Thy for 40 daler parret, ville ingen i Itzeho give mere end en halv snes daler for.

Der var handelsmænd, der kunne tage sådan et slag uden at blinke, men een af de gamle kunne siden fortælle, at han

havde set handelsmænd stå på gadehjørnerne, hvide i ansigterne som en kalket væg, tavse og fortvivlede.

Gik det godt andre år, var der fest. Så kørte de i firspring ud af byen, mens en spillemand tudede i trompet, så det sang! Man måtte se at komme hjem som de første for at få købt op til næste års drift.

For stuedriverne var det et hårdt job, et arbejde for unge, raske folk, der siden ved teglønnen i konkurrence med veteranerne fra napoleonskrigene kunne fortælle om deres oplevelser:

„A hår gawn 12 mil fra æ klok' 10 formæje te' æ suel gik nier. Men hvor kunn enn wæer sølle i si' krop æ daw etter. Nå de' gaw 3 mark o æ daw – i en tij, da 24 skilling war almindelig dawløhn. Men æ tyskere der sønder op haed ordentli' folk svær ve' o forsto, o di ku' wæer dwalsk. Såen vill' di engång jaw mæ ud fra Klør Es Kro. Herraus, så' de. Men, bette bøen, hwor æ Klør-Es-mand traktieret dem. De ku hwerken pip eller kukk, da han war færre! Jo, i Klør Es Kro wåer 'et godt o wæer.“

Studene var den store indtægtskilde. Men kniplingsindustri, strømpebinderi, træskomageri, pottemageri og andre former for husflid kunne nok indbringe en kærkommen ekstraskilling for gårdmænd og give udkommet til mangan husmand eller enlig kvinde. Hver egn havde sit håndværk. Een af tidens største kniplingskræmmere, *Jens Wulff* fra Brede, førte omhyggeligt dagbog, og af den hører vi om hans fortjener, tab, mere eller mindre besværlige forretningsforbindelser og om den rolle, kniplingerne spillede for befolkningen på de kanter.

Til egns kniplersker hørte Vorstrups lille Rikke – hittebarnet, der blev fundet uden for sognefogdens dør.

Efter at have virket sydpå i mange år, vendte hun tilbage til barndommens landsby, hvor hun fandt husly hos gode venner fra barndommens dage. Flittigt havde hun lagt skilling på skilling til side, og en hel lille formue var det efter-

hånden blevet til. Den var det vel, der gav anledning til beretningen om, at hun var fundet som barn mellem kniplingsbesatte puder og med en formue i vuggen.

Men sandheden er, at hun selv havde tjent og sparet, så hun kunne oprette et testamente til fordel for de gode folk, der tog hende til sig i alderdommens dage:

„Undertegnede Sophia Fredericka, der ikke har noget stamnavn og ingen familie og ikke nogensinde agter at indlade sig i ægtestand, testamenterer hele sin formue af kærlighed til gårdmand Laust Nielsen i Vorstrup og hans familie, og som vederlag for omhu, og pleje, der er blevet mig til del hos denne familie, i hvilken jeg nu i min alderdom er blevet optaget, så når jeg ved døden afgår skal bemeldte gårdmand som min universale arving tiltræde mit bo uden skifterettens mellemkomst“.

Formuens fulde størrelse opgives ikke, men Rikke pålægger Laust at udrede kontante midler til sine seks børn til et samlet beløb af 1025 rigsdaler. Det var mange penge i 1860'erne.

Påvirkninger udefra lettedes også ved det større samkvem. Der opstod i løbet af 1840'erne en folkelig politisk bevægelse, der tog form i Bondevenneselskabet. En af dens mest fremtrædende skikkelser var den omvandrende skolelærer fra Holsteinsborg, *Rasmus Sørensen*, der trøstigt vandrede fra by til by for at holde politiske taler for menigmand.

I sit „Levnedsløb“ fortæller Rasmus Sørensen, der omtaler sig selv i tredje person, hvad han egentlig virkede for i sine vandringsår i 1840'erne:

„Det var bøndernes egen deltagelse for deres eget sande vel, som Rasmus Sørensen ville virke for at opvække i en så udstrakt kreds som muligt i Danmark – det var deres syn og følelse for selvvirkende at være med til besørgelsen af deres højst vigtige både timelige og åndelige anliggender angående dem selv og deres næste i samfundet, som han ville agitere eller virke til at opvække, klare og levendegøre; thi når først dette var sket og en levende følt trang til en videre op-

lysning og undervisning derved fremkaldt hos de voksne blandt almuen, da mente han, at både hjemmeundervisning ved levende læseforeninger og aftenskoler og en videre undervisning ved tilkommende skoler for enkelte bondesønner måtte følge af sig selv. I dette øjemed tog han nu fat på at minde bønderne om, hvad de havde at andrage om og virke for at få forebragt i stænderforsamlingerne, dersom de ellers i stedet for åbenbar undertrykkelse og skade af den rådgivende stænderinstitution ville nogensinde håbe at erholde gavn af den!“

Og så pludselig i 1848 skete den store omvæltning, der med eet gjorde Danmark til et konstitutionelt kongedømme, efter at det gennem små 200 år havde været et enevældigt monarki. Denne omvæltning var vel i langt højere grad en følge af agitationen blandt de dannede og besiddende i byerne end af et stærkt krav fra menigmand – og den første tid under den nye grundlov var sindene i langt højere grad beskæftiget med de nationale modsætninger mellem dansk og tysk end med forholdet mellem menigmand i landsbyen og de indflydelsesrige kredse i byerne og blandt embedsmændene. Men under de nye forhold fik menigmand flere muligheder for at give sit besyv med. Hvilken opsigst vakte det ikke, da den pæne og afholdte professor Madvig ved de første valg blev vraget af sjællandske vælgere til fordel for en ganske almindelig og ulærd skrædder! Hvor mange af rigsdagens forhandlinger blev ikke optaget af spørgsmål, som i alleregentligste forstand og mest direkte angik landsbyen? Det gjaldt hoveri-afløsningen – fæstesagen og den almindelige jordlovgivning. Mange af disse drøftelser er i dag glemt – men gennem dem ytrede menigmand ved sine repræsentanter på tinge sig om sin placering i samfundet.

Treårskrigen 1848–51 var en begivenhed, der måtte præge egnene omkring Vorstrup og gøre et dybt indtryk på befolkningen.

Også her begyndte det med „den gale onsdag“ – den 29. marts 1848. Rygtet løb som en skovbrand op gennem Jyl-

land, at slesvig-holstenerne havde sluppet 300 „slaver“ ud af tugthuset i Rendsborg, for at de kunne brænde og ødelægge hvor de kom frem i Jylland. Man fik travlt med at væbne sig til forsvar. Uldsakse blev sat på stænger som spyd, og mændene drog ud til kamp, men de kom hjem uden at have mødt nogen slaver!

Ovre ved Vejle samlede *Frederik den Syvende* hæren til mønstring, og egnens befolkning valfartede dertil. Mange år efter fortalte en mand, der som 9-årig bondesøn havde været med sin far på Lerbækgårds mark en lille lyttende skare om denne begivenhed:

„Kong Frederik red frem. Solen skinnede i hans gyldne løvehjelm, hele staben af høje officerer fulgte ham. Jeg så ham lige ind i ansigtet. Han var kridhvid. Det var han altid, når han var stærkt bevæget. Så forsvandt han ind i teltet, hvor han og officererne skulle spise frokost, mens mandskabet og vi tilskuere lejrede os i græsset, og fra teltet lød sangen „Vel mødt igen, Kong Frederik ved Hæren, til Kamp beredt den venter kun dit Bud“:

Se, der er nok, der vil udfylde pladsen,
se, der er nok, der vil kæmpe som han.
Men ikke een der er i hele massen,
som vil se delt sit skønne fædreland.

Det skal ej ske. Det løfte har du givet,
det skal ej ske, fra folket lød igen.
Og kongen tro i døden som i livet,
det skal ej ske, vi sværge her som mænd.

Så rejste kong Frederik sig, greb sit glas og gentog med høj røst: Det skal ej ske! Og jubelen forplantede sig fra teltet til tropperne, fra tropperne til tilskuerne: Det skal ej ske!“

Der var mænd fra Vorstrup med i kampene. Een af dem fik hæderstegnet for sin tapperhed. Ikke så langt borte kom det i Brøns til et sammenstød mellem oprørske tropper syd-

fra og egnens bønder, der havde grebet til primitive våben i kampen mod velbevæbnede soldater. Bønderne blev sablet ned og taget til fange, og på en mindsten, der efter krigens afslutning blev rejst, kom til at stå de gribende ord:

„Ej minde om en glimredag,
men om et trofast hjerteslag.“

Men der blev atter fred – i 14 år – og sliddet med jorden fortsatte.

Om et lille hjem på randen af heden har en gammel lærer fortalt dette barndomsminde fra omkring 1860:

„Jeg tjente som hyrdedreng. Foruden bedstemoderen var der Bendiks og hans hustru, den glade og leende Kirsten og deres børn. Hjemmet var lavloftet og lille, døren lav, vinduerne små. Bendiks sled med sine stude – i stedet for heste – i den lette, sandmuldede jord. Der var god hede og mose, men der groede lyng, pors og gråris, og dér kunne studene ikke trække ploven. Jorden var fattig og mager. Brødet kunne skaffes, men der måtte slides hårdt. Hjerterne og hænderne blev tit hårde i kampen, og der tyggedes drøv på gnavne tanker. Studene var tit vanskelige at styre, og Bendiks var ingen særlig tålmodig mand. Så blev en stud stædig og ville ikke, en anden blev syg og kunne ikke. Kom oksebremserne en varm sommerdag, satte studene i vildt og rasende løb, splittede tøjlet og væltede vognen, og Bendiks var afmægtig over for sit hornede forspand. Da klagede han sig. Det går nok, sagde Bedste så, med en tro hånd og en tavs mund kan man vandre verden rundt. Bendiks sagde, at hendes ord ikke slog til, når der skulle skaffes føde og klæder. Og hans sind var tungt og hans åsyn mørkt – som de mørke dage før jul.

Men havde der været en mørk sky på familiens himmel, så spiste vi os mætte i grød, og Bedste lærte os at bede:

Gud give dagligt brød
foruden skam og nød
og så en salig død!

Og så fortalte Bedste om grøden:

Grød er landets bedste grøde,
somme sure, somme søde.
Grød kan spises uden smør,
er den ellers, som den bør.
Om den også er lidt sveden,
derfor er vi ikke vreden,
thi vi ved, at visse gryder
altid have visse lyder.

Bendiks havde en stor tørvemose, og dér blev kastet mange klyn'. Manden stod i klynegraven og formede klynene og lagde dem op på kanten, hvorfra konen og jeg hentede dem og lagde dem til tørre. De roste mig, når jeg kunne tage mange tørv på een gang og løbe rask med dem, og de forsikrede, at jeg tegnede til at blive stor og stærk, og jeg anstrengte mig ret for at blive stor og stærk.

Når vi kom hjem, havde Bedste mad til os, og da erfarede vi, at hunger er den bedste kok, og at bedre er tyndt øl end tomt kar. Ude i marskengene bjergede Bendiks hø. Der var et par mils vej derud, og det tog 2–3 uger at få høet bjerget. Tit var vi derude 4–5 dage i træk, og derude levede vi bedre end hjemme. Vi havde rigeligt af kringler og småbrød med. Og med andre folk, der også var efter hø, udvekslede man erfaringer. Arbejdet var strengt, og plagede varme og tørke, arbejdede vi det meste af natten. På varme dage kunne havet ses i luftspejlinger. Det sitrer i luften over den milevide flade, når solens varme stråler møder de opadstræbende vanddampe. Solen bager, høet dufter, leerne klinger og riverne går.“

Når en mand – ofte i 50 års alderen – var udslidt og gik på aftægt med sin kone, var det jo som regel en søn eller svigersøn, der overtog stedet, men det kunne ske, at der ingen børn var, og at man derfor måtte sælge til fremmede, og så

var dommen ikke altid nådig, hvis de gamle folk levede længere, end aftægtskontrakterne forudsatte. Om sådan en gammel aftægtsmand digtedes:

„Han soel æ bette stej læng' farend han bløw gammel,
for han vild' så gjan sedd' ve æ bilægger o en skammel
og kåer o sno simer o flætt' stud'puder sammel.
O så hån de jo teme j djer avtæjt o løw aw:
en pindkrus brændvin i æ uug o en pot mjælk o æ daw;
o brændsel fikk de desudden, o byg o boget o row,
o kjød o flæsk så møj, te det rettens wa' grow.
O de' hiele kund'de dejle fo te o no om,
undtawen liig æ pindkrus, den løw åltier tom.
Men så list' æ mann fra jen stej te en anden:
I ku sawt ett onvæer en pæl heller halanden?
Næ, sjæl om han fækk rigele a drik o a føe,
så gikk han no ligodt tesidst hen o døe.
Han wa ett for gammel, han wa heller ett nøj;
det ka sejes, det wa ett a æ arbejd, han bløw øj!“

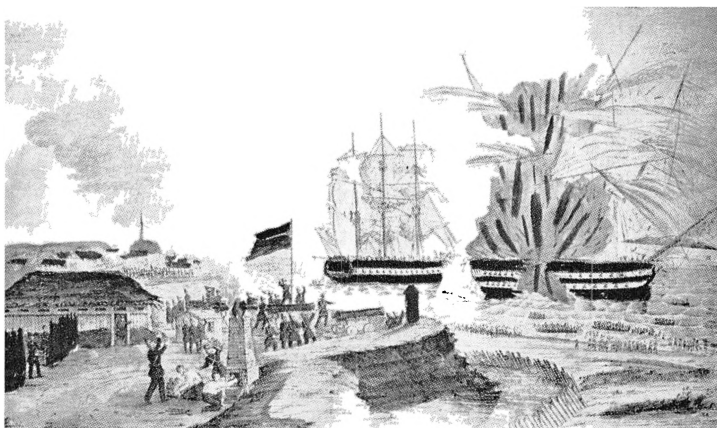
Ved grænsedragningen blev mange bånd skåret over. En underlig – flere gange brudt – landstrimmel mellem Ribe og Møgeltønder (og dele af vesterhavsøerne) havde hørt til kongeriget, men blev ved fredsslutningen „solgt“ til fordel for Ærø, de otte sogne i Tyrstrup herred ved Kolding og slesvigske områder nord, øst og syd for Ribe. Lige danske var de købte og de solgte egne, men bitterheden var stor hos de solgte, der altid havde ligget under dansk administration og ret. Sogne og herreder blev delt, naboer og nære slægtninge skilt ved grænsepæle. Smertelig var adskillelsen både for den jævne mand og for præsten, der havde virket efter bedste evne blandt danske i rent dansktalende områder, som den gamle præst i Døstrup *Gabriel Koch*. Hans slægt havde siddet i samme embede fra reformationen og følte sig nær knyttet til egnen og dens befolkning.

En søn skulle have fulgt ham i embedet. Han kom køren-

Hertugen af
Augustenborg havde
foruden sin egen
dynastiske politik en
egen opfattelse af
sammenhængen mel-
lem folkevalg og
hesteavl.

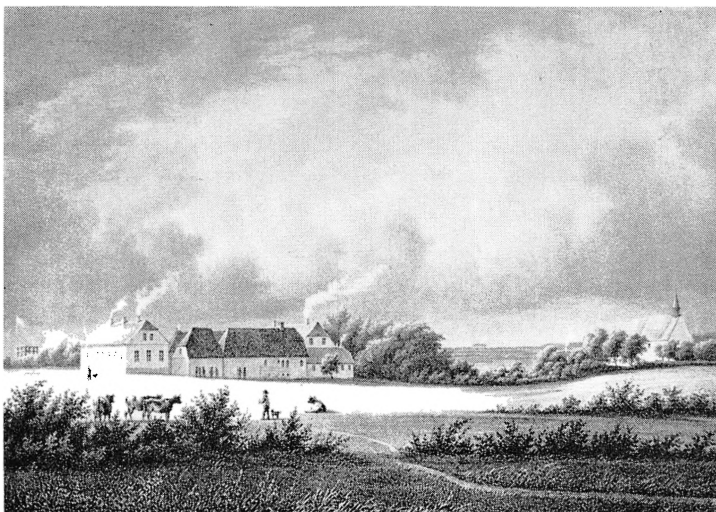
Medlemmer af stænderforsamlingen i Viborg med den idé- og initiativrige
vestjyske bonde Ole Kirk i forreste række til venstre.

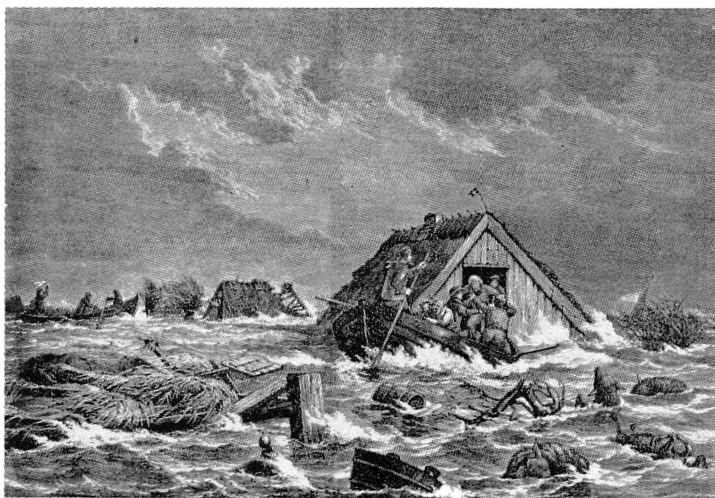
Samtidigt billede fra et skillingsblad med fremstilling af begivenhederne i Eckernførde fjord, da Christian den Ottende sprang i luften og Gefion måtte overgive sig.

De første hedeopdyrkere levede under yderst primitive forhold og fik kun sparsomt udkomme på den magre jord før mærglingen.

Højskolernes historie begynder med oprettelsen af Rødding højskole ved Kongeåen – symbolsk for den nationale kamp placeret halv på kongerigsk og halvt på slesvigsk grund.

Vældige stormfloder har gennem århundreder krævet tusinder af menneskeliv og store landstrækninger langs Sønderjyllands vestkyst bl. a. i 1634 og 1872, fra hvilket sidste år dette billede stammer.

Gårdejer, kirkesanger Jens Christensen, Skyhede, har fulgt ældgamle traditioner inden for bondehåndværket, da han skar dette minde om aftægtskone Ellen, der nåede at blive 98 år.

de med posten til Døstrup nordfra den dag, der skulle ringes med alle Sønderjyllands kirkeklokker som tak for den tyske sejr. Men der blev ingen fredsgudstjeneste holdt, og klokke-ringningen indskrænkede sig til et klemt med klokken hvert kvarter. Det fandt man i Døstrup var rigelig ringning i den anledning. Ordren var overholdt. Men uden jubel.

Den gamle provst søgte straks sin afsked hos – den danske regering. Men den henviste ham til den prøjsiske. Til kongen af Prøjsen ville Gabriel Koch ikke aflægge ed. Han ville nu ikke mere henvende sig til andre end „den stormagt, som råder i Himlen“, og inden et kirkeår var omme, var den gamle mand begravet på slægtens kirkegård.

Sognets folk bad hans søn, der havde prædikeret i kirken i stedet for faderen under hans sygdom, overtage embedet. De havde sikret sig hos generalsuperintendenten i Slesvig, at han kunne få det, hvis han søgte. Det blev en hård kamp for den unge adjunkt. Han var med dybe rødder knyttet til stedet. Men hvordan skulle han med sin opfattelse af edens betydning kunne aflægge troskabsed til en tysk voldsherre? Og dog. Han betroede papiret sine overvejelser:

„Da Skåne blev afstået, blev præsterne ved menighederne? – Kan jeg falde ind under dommen over lejesvenden, der ser ulven komme og forlader fårene og flyr?“

Mange sønderjyder søgte i årene efter 1864 over grænsen til det gamle land og andre til det store, rige Amerika. En af dem, der blev en kendt mand derovre, skrev i sine erindringer:

„Som jeg stod der ved rælingen og så ind over New Yorks lange gader og Brooklyns grønne højder og myldret af færger og lystfartøjer på floden, vågnede den sikre fortrøstning i mig, at der også nok ville blive plads for mig i denne myldrende myretue. Hvad slags plads havde jeg ikke gjort mig klart. Jeg ville lade tilfældet råde. Jeg havde jo altid mit håndværk at falde tilbage på ... Men for nu straks efter bedste skøn at indtage min plads i det nye samfund og på rigtigste måde følge landets skik, var det første, jeg foretog mig, at

købe en revolver af allersværeste kaliber, og for den betalte jeg lige ved halvdelen af min jordiske formue ... For os var jo Amerika Amerika. Efter vor opfattelse burde bisonokser og røde indianere sprænge op og ned ad Broadway. Jeg så til min forundring ingen af disse frygtelige syner, men jeg kom i stedet forbi en betjent, som elskværdigt rådede mig til at lade revolveren blive hjemme, hvis jeg ikke ville udsætte mig for, at der kom nogen og tog den fra mig! Jeg fulgte hans råd – lettet ved at blive fri for den.“ Nogle gav tabt, andre vandt sig en plads i det fremmede.

Økonomisk var tiderne ikke så dårlige. Mod generationens slutning begyndte vanskelighederne at melde sig – både økonomisk og politisk – men endnu gik det.

I 1863 var *Frederik den Syvende* død som den sidste Oldenborger på Danmarks trone, og hans efterfølger *Christian den Niende* indledte den lyksborgske slægt. I 1847 var den første jernbane blevet indviet. Vejene blev stadig udbyggede. 1866 sloges Preussen og Østrig, og ved freden blev paragraf 5 med løfte om en afstemning i Nordslesvig indsat. Samme år blev den danske grundlov ændret til ugunst for menigmands indflydelse.

Kilderne til hverdagens Danmarkshistorie er taget til slægtled for slægtled, og vi er nu kommet ind i en generation, hvor den jævne mand selv har fået mund og mæle – og der- ved er han godt på vej til at blive landets vigtigste mand.

En ny tid bryder frem

1871 ender den tysk-franske krig med erobringen af Alsace-Lorraine og det tyske kejserriges oprettelse – 1875 konstruerer Graham Bell telefonen – 1877 opfinder Edison fonografen og året efter glødelampen – 1881 opdager Robert Koch tuberkelbacillen – 1884 bygges den første brugbare automobil – 1893 finder den første filmforevisning sted i Berlin – 1895 opfinder Marconi den trådløse telegrafi, og Niels Finsen indfører lysbehandlingen – 1899 opdager ægteparret Curie radium – 1901 grundlægger Ford sin bilfabrik – 1905 lider Rusland nederlag i krigen mod Japan – Ellehammer gennemfører den første flyvning i Europa – 1909 når Peary Nordpolen – 1911 forliser Titanic – 1914 rykker tyske tropper ind i Belgien – 1917-18 bryder kejserrigerne Rusland, Østrig og Tyskland sammen – 1920 oprettes folkeforbundet.

1872 støder arbejdere på Københavns fælled sammen med politiker og husarer (slaget på fælleden) – 1875 danner Estrup regering, rigsdaler og skilling afløses af kroner og øre – 1877 udstedes den første provisoriske finanslov – 1881 får København sin første telefoncentral – 1882 oprettes Danmarks første andelsmejeri, tre år efter er der tres – 1884 vælges 83 venstremænd, 19 højremænd og to socialdemokrater ved folketingsvalget – 1899 vedtages den første statshusmandslov – 1901 slutter forfatningskampen, idet en venstre-regering udnævnes – 1906 afløses Christian den Niende af Frederik den Ottende – 1907 gennemføres lov om arbejdsløsheds-kasser – 1911 bygger Burmeister & Wain motorskibet Selandia som verdens første – 1912 indføres metersystemet, Christian den Tiende bliver konge – 1920 stemmer Nordslesvig sig med 75000 stemmer mod 25000 hjem til Danmark.

„Hvad udadtil tabes, skal indadtil vindes“ var mottoet for generationen fra 1870 til 1. verdenskrigs udbrud i langt højere grad end den nederlagsstemning, som man normalt hører om. At man på allerhøjeste politiske plan måtte foretage nogle vanskelige og ikke altid lige behagelige omvurderinger af vilkårene for Danmarks fremtidige internationale stilling, berørte kun i ringe grad befolkningens flertal. For dem var den indrepolitiske kamp under provisorieårene, og venstres krav på regeringsretten af langt større betydning. Menig-

mand havde haft målet i sigte – medindflydelse på statens styre – og så forsvandt det pludselig igen af syne ved en stærk godsejerregerings vægring mod at give tøjlerne fra sig. I over 30 år holdt denne regering stand. Blå gendarmere i land og by blev symbolet på en stærk regerings stærke styre, og i løbet af disse år vakttes en politisk bevidsthed blandt menigmand, som blot den umiddelbart forudgående generation ville have anset for en umulighed. Dette skal også huskes som eet af provisorietidens resultater.

Jens Busk var een af dem, der stod gny om i de tider, da man i Vorstrup nøje vidste, om der var en enkelt eller to højremænd i byen, og da arbejderne på Esbjerg havn og på Vorstrup mølle kappedes om at drille gendarmene med råbet: Ned med æ strop!

„Skal vor grundlov brydes led for led
af hr. Estrup og hans tros,
vor forfatning hånlige trampes ned
under junkerslængets ros?
Skal ej mere ærlig lov og ret
gælde for den danske mand?
Svar, borgere, skal vi tåle det
i vort frie fædreland?
Nej, ned med Estrup, Scavenius og Ravn,
vi vil ingen revnet grundlov ha' i folkets København.“

Jens Busk var ikke sart i tonen, når han angreb regeringens medlemmer, når han påtalte behandlingen af rekrutter, der følte sig forurettet af befalingsmænd, eller når han på andre felter slog et slag for sin overbevisning og sine vælgeres interesser.

Modstanderne fandt ham grov, vendte sig voldsomt imod ham, men fik råt for usødet. Som oftest fik Jens Busk latteren på sin side. En modstander kom engang til at sige:

„Skyl Deres mund, Jens Busk, inden De tager mit navn i den“.

„A tøvs heller' A sku' skyl' en bagetter!“, lød svaret.

I årevis diskuterede man, om Jens Busk havde benægtet fakta, eller om han blot havde sagt: „Dersom det er fakta, så benægter A fakta!“

Han vendte sig i 1877 voldsomt mod de provisoriske bevillingslove: „Rigsdagens bevillingsret er nøglen til statskassen, men ministeriet har brækket æ kass' op!“

Den udtalelse fik Estrup til at anlægge sag på regeringens vegne. Der vankede en bøde på 500 kr. Ingen af parterne appellerede, og et blad kommenterede: „Nu har konsejlspræsidenten fået en politimesters ord for, at han ikke har brækket kassen op i 1877.“

Grundlovsværneforeningen betalte med glæde bøden for Jens Busk, og igen havde han fået smilet på sin side. Nogen stor politiker vil ingen kalde ham, men bønder lyttede til hans ord og følte, det var en mand, der talte på deres vegne.

Under valgkampen i 1884 sagde han: „Kærnepunktet i valgkampen er ikke de enkelte lovforslag. Det er en ren og skær grundlovskamp ... Jeg er vis på, at gjaldt det blot 10 alen af jeres jord, ville I lade det gå til Højesteret, men hvordan kan I så lade jer fratage jeres herligste og dyrebareste ret? Det er ikke visnepolitik eller befæstning eller alt det, højre kommer med, det drejer sig om. Nej, vi bønder har pligt til at gå i brechen for frihedens sag. Embedsmændene får en over næbbet, så snart de stiller det frem. Men vi bønder kan tage os Estrup let, og derfor er det vor opgave at gå forrest i kampen!“

Det var noget, man kunne forstå, og venstre hentede en sejr hjem ved valget i 84. Men regeringen blev, og næste grundlovsdag var Jens Busk på kanten af en opfordring til revolution: „Vi vil ikke tåle, at et slæng af øgler stikker hovederne frem for at knuse folket. Og sagen er jo den, at det kun kan gå, så længe vi selv vil. Derfor siger jeg også: Blot så langt ud i dyndet som muligt med slænget!“

Revolutionen kom alligevel ikke, selvom man fik riffelbevægelsen, men Jens Busk og andre med ham nægtede at be-

tale skat: „Jeg har aflagt ed på grundloven, og den siger, at skatter ikke må opkræves, før finansloven er vedtaget. Derfor anser jeg det for en pligt at nægte at betale skat. Jeg betaler ikke en øre, før den bliver hentet ved mig!“

Naturligvis fik også Vorstrup sin skytteforening. Den holdt til nede i „bjergene“, og der kom også folk fra nabobyerne til dens skydeøvelser. Hver søndag kl. 4 gik det løs. Flaget blev hejst, og markøren var på plads. Der var orden i det, og der blev øvet flittigt, så resultaterne var slet ikke dårlige, når man nåede frem til præmieskydningen i september. Efter endt skydning marcherede alle deltagerne med fanen i spidsen hen til forsamlingshuset, hvor præmierne blev delt ud, og hvor man dansede til den lyse morgen. Der blev snakket meget politik i Vorstrup i de dage, men arbejdet lå ikke stille. Der var arbejde til mange hænder på gårdene, og børnedødeligheden var gået stærkt tilbage. Hvor der ikke var mere hede at tage ind, kneb det efterhånden med at få beskæftigelse til alle.

Ikke mindst husmanden blev ramt af denne udvikling. Husmanden havde altid hørt til i landsbysamfundet. Han var byens hyrde eller havde et håndværk at leve af. Måske havde han blot haft ret til at græsse en ko på fællesjorden, og i mange tilfælde havde han ved udskiftningen fået lidt mere jord. Men han var først og fremmest gårdmandens og godsejerens arbejdskraft-reserve.

Husmanden fik nu sine fortalere: „Der lever på landet en klasse folk, som man hører meget lidt til. De sidder i lange lerklinede huse. Den ene ende har to stuer til beboelse, den anden rummer to køer, et får, et par grise og lidt sæd, stoppet ind i et ledigt rum, så godt det lader sig gøre. Når man tænker på de velhavende folk i sognet, regner man ikke med dem, for de viser sig kun i stadstøjet, når de ved højtiderne går i kirke. De klæder sig som arbejdere, og ingen er i tvivl om, at de spiser som småfolk. Men tænker man på fattigfolk i sognet, regner man dem heller ikke med, for landsbyen har en lille anelse om, at manden – det par gange om året,

han gør en rejse til byen – sætter en skilling i sparekassen. Der går meget lidt lyd af de folk. I offentlige spørgsmål følger de gerne den herskende mening i landsbyen, i selskabelig henseende er de en klasse for sig. De er medlemmer af andelsmejeriet, og de er stolte over, at deres flæsk og smør tager top hjem sammen med de store gårde.“

Om og for denne husmand førtes omkring århundredskiftet en politisk kamp. Han måtte have jord. Men skulle man sikre sig, at jordlodderne ikke blev større, end at brugerne fortrinsvis måtte søge deres erhverv ved at arbejde for andre? Med statsstøtte skulle de i hvert fald ikke være større, mente højre, da sagen blev drøftet i halvfemserne. Men den selvstændige husmand havde sine talsmænd på tinge, og en udstykningsbevægelse blev sat i gang.

Alligevel gik der en strøm af unge fra landet til købstæderne og hovedstaden. Derinde tog industrialiseringen fart, og der var brug for arbejdskraft. Men for dem, der blev hjemme, gik livet sin vante gang, indtil firsernes krise kom over landbruget. Det er blevet sagt, at denne krise er den ondeste økonomiske tid, dansk landbrug har oplevet siden statsbankerotten i begyndelsen af århundredet. Mange måtte gå fra ejendommene. Men der var også mange, som sled og sparede sig igennem, til bedre tider igen indfandt sig.

De gode tider midt i århundredet var langsomt ebbet ud. Jorden var ved at være udpint, og kornpriserne faldt. Verdensmarkedet var ved at blive overmættet bl. a. på grund af tilførsler fra Amerikas nyopdyrkede prærier. Også prisen på smør faldt, men knap så stærkt som kornpriserne. Smørproduktion var imidlertid en vanskelig opgave for de små gårde. Smør skulle helst fremstilles hurtigere og i større mængder, end de enkelte havde mulighed for, ellers blev smørret harsk, inden det nåede frem til forbrugerne. Men nu begyndte industrialiseringen også på landet. Nogle steder var der gårde så store, at de selv anskaffede sig en centrifuge, men de kunne tage mere mælk, end de selv havde, og derved blev de første mejerier til. Men hvorfor ikke slutte sig sam-

men om at bygge et mejeri i selve landsbyen og drive det i fællesskab? Tanken var så nærliggende, at da den først var ført ud i livet et sted på Vardeegnen i 1882, bredte den sig med lynets hast over hele landet. Uden betænkeligheder var man ikke. Det var jo noget nyt og uprøvet. Og der er dem, der har kunnet berette sidenhen ved jubilæer, at den eneste gang der var virkelig uoverensstemmelse i et ellers lykkeligt ægteskab, var, da fatter ville melde sig ind i mejeriet!

Mor ville ikke. Skulle hun have sin fine mælk, som herredsfogedens frue derinde i købstaden roste i så høje toner, blandet sammen med den grisede mælk fra gårde, hvor man ikke tog det så nøje med renligheden? Mon amtmandinden ville have sådan noget smør? Mikkell Mikkelsen (Benneds søn – men nu var den gamle navneskik brudt ved lov) mente, man kunne få de mindre pertentlige vænnet til renlighed ved at sætte mælken i klasse.

Mange møder blev holdt, mange skænderier måtte overstås, inden man enedes om, hvor mejeriet skulle ligge. Man skulle også være enige om, at det var noget, man skulle stå last og brast om, og så kom der da i vedtægternes første punkt til at stå, at alle underskriverne forpligtede sig til for et tidsrum af fire år at levere al den mælk, deres køer kunne give, til det nye fællesmejeri, som det oftest hed i de første år. Andelsmejeri var endnu sådan et sært fremmed ord på disse kanter. Men leverandørerne skulle have en syvendedel af smørrets topnotering for hver kande mælk, og den skummetmælk, de fik tilbage, skulle de give 4 øre kanden for. Længe kæmpede man om, hvorvidt stemmeretten i mejeriet skulle være afhængig af mælkemængden eller ej. Spørgsmålet var, om der skulle stemmes efter høveder eller efter hoveder. Det blev til en stemme for hver leverandør, for satte den store gårdmand alt ind, så gjorde husmanden jo det samme for sit vedkommende. Alle var lige interesseret i, at der kom noget rigtigt ud af det. Der var enighed om, at mælken skulle behandles bedst muligt, og derfor gav man ikke blot bestyrelsen ret til at foretage eftersyn hos leverandørerne. Den fik pligt til

at holde sig orienteret om fodring af køerne og behandling af mælken. Der blev fastsat regler for fodringen. I den tid, køerne skulle stå på stald, skulle der tilsættes foderet rapskager. Var der mange rodfrugter i køernes kost, skulle der tilsættes kraftfoder efter bestyrelsens skøn. Der måtte derimod ikke fodres med fordærvet foder eller med rug, ærter, vikker og spergel i moden tilstand. Malkningen, bestemtes det, skulle foregå, før der blev muget ud i stalden.

Mejeriets oprettelse betød et stort fremskridt. Fællesskabet blev i dette tilfælde en spore til at yde det bedste. Ellers gik livet sin vante gang. Lidt efter lidt skete der dog i denne periode en forandring. En del gårde blev delt, andre voksede ved køb af jord, og ved mageskifter fik man jorden bedre samlet, end den var blevet ved fællesskabets opløsning hundrede år før. Det fremmede udflytningen fra den gamle landsby, efterhånden som de gamle bygninger trængte til afløsning.

En mergelbane trak snart sit stålbånd hen over østermarken og bidrog til at hæve udbyttet af jorden. Relativ velstand holdt igen sit indtog i landsbyen. besætningerne foreredes og forbedredes, og i stuehuset afløstes det lerstampede gulv af bræddegulv. Hovedafgrøderne var stadig rug, byg og havre, men dertil kom en del boghvede, roer og kartofler – og engen med den gode græsning. Hestenes tal var stærkt reduceret, mens hornkvægets antal voksede. Får havde man i stort tal på de magre græsgange, og bistaderne, der havde spillet en stor rolle før svenskekrigene, havde igen vundet indpas på mange ejendomme. Snart kom svinene til at spille en større rolle end nogensinde før i landsbyens historie, hvadenten man sluttede op om andelsslagteriet, eller man foretrak det private slagteri.

De sled i det, de gamle bønder. De var årle oppe, og året gik sin gang efter de ældgamle love. Forårsarbejdet skulle være afsluttet den 10. juni. Inden den dag måtte boghveden være i jorden så gik det løs på heden og i mosen med tørv og klyne. Midt i juni tog man fat på høslætten, der kunne vare til først

i august, grøfterne skulle renses op, inden småkreaturerne blev sluppet løs på eftergrøden. Heste og køer måtte stadig stå tøjret, indtil hegnstråden endelig holdt sit indtog. Kornhøsten skulle det som regel helst gå stærkt med. Så skulle der pløjes, kartoflerne skulle tages op, og vinterrugen såes.

Også for koner og piger var der noget at bestille døgnet rundt, året rundt. Indtil mejeriet kom, skulle der kærnes, men stadig skulle der malkes, bages, brygges, laves mad, kartes, spindes, væves og syes, stoppes og bødes, og blev der tid til overs, skulle der både broderes og kniples. Egentlig lediggang var et ukendt fænomen for begge køn. Kun ved højtiderne tog man det lempeligere, når forberedelserne med slagtning og bagning var overstået. Til gengæld blev der taget ekstra hårdt fat, når høslæt og høst krævede alle kræfter sat ind.

Julen var den store fest- og glædestid. Var julegaverne beskudne, så var selve julefesten et højdepunkt af, hvad man formåede. Den begyndte på Thomasdagen med at børnene slog gækken løs henne i skolen. Gamle folk mindes endnu, hvordan læreren fik besøg i skolestuen af et par af gårdmændene, og mens de uanfægtet sad og spillede kort, fandt drenge og piger på alle mulige hundekunster for at tiltrække sig deres opmærksomhed. Men den dag var al disciplin ophævet. De kunne te sig, som de ville. De kortspillende lod sig ikke forstyrre. Kun en lille trækning, der mindede om et smil, gik nu og da over deres ansigter og viste, at børnenes løjer ikke var gået over den meget brede margin, der den dag blev sat.

I julen gik man fra gilde til gilde inden for bydelaget, men man glemte heller ikke kirkegangen, lige så lidt som man havde glemt at få markredskaberne i hus. Jerusalems Skomager skulle ikke finde noget hvilested i deres toft. Nytårsaften var rigtig drengenes og karlenes aften. Da drog de rundt i byen og slog potter på dørene, og rumlepotten med dens svineblære og tilhørende hule pind var i flittig brug.

Også fastelavnen gav anledning til fest og ballade, og i årets løb havde man kartegilde og musehøtte – det sidste, når man havde aftærsket kornet. Glæden var stor, når man var nået så langt, men kom en bagefter med tærskningen, kunne det ske, at han fik foredraget en plejlvis, der kunne lyde omtrent sådan:

„I gamle dage var det skik,
at man i rette tider fik
aftærsket med de andre.
Og da I ej aftærsket har,
så stræb nu alt, hvad I formår,
at få en hurtig ende.

Måske at plejlen bli'r for tør,
så vil vi eder sende
et stykke flæsk, hvormed I kan
da smøre plejlens gænge.
Vi håber, at det hjælpemå,
at ej I skal til skamme stå.

Hvis fluerne jer stikke vil,
så vil vi sende eder til
en pisk, som I må smække med,
når de vil gøre jer fortræd.
En skrå den er vist også god,
skynd eder, fat nu rigtig mod!“

Med disse vers fulgte et stykke flæsk, en fluesmækker og en skrå. Men det var ikke uden risiko at overbringe sådan en hilsen. Hvis overbringeren ikke var hastig i vendingen, kunne det ske, at han blev fanget, fik hænderne bundet på ryggen sammen med fluesmækkeren, og at han på den måde vendte hjem med skam.

Til de store fester hørte også krammakederne og dyrskuet inde i købstaden. Da gik det lystigt til, og der var mange, der

vendte hjem med blyhat eller bøhmand for slet ikke at tale om dem, der måtte køres hjem på en trillebør. Til midsommermarkedet kom der unge langvejs fra. Da mødtes landsmænd søndenfra med dem fra det gamle land, for de gamle folkemarkeder fra før 64 fortsatte i mange år. Da kom karle og piger fra vesteregnet og fra øerne i Vesterhavet for at søge en plads for sommeren i det sønderjyske marskland, hvor man havde brug for mange folk i den tid, og hvor der kunne opnås en god løn.

Årslønningerne hjemme lå i firserne på disse kanter på 30 kr. for en vogterdreng det første år, stigende med 10 kr. om året. Andenkarlen kunne få op mod halvandet hundrede kroner og avlskarlen op til 200 kr. Pigelønnen lå på samme tid på 60–130 kr. om året – fra november til november.

I forbindelse med markederne kom der undertiden cirkus i by, og så skulle i det mindste alle de unge ind til købstaden.

I periodens løb begyndte nye redskaber at fortrænge de gamle. Kærnen forsvandt ud af den almindelige husholdning, efter at mejeriet var kommet. Der kom hakkelsesmaskiner i stedet for de gamle hakkelsesknive. Man fik kornrensemaskine, amerikanske forke og skovle, der var meget lettere end de gamle håndsmedede, og svingploven afløste overalt den gamle hjulplov. Man begyndte at købe mere af tøjet færdigvævet. Endnu gik skrædderen på omgang på gårdene, men den tid var ikke fjern, da man begyndte at købe tøj og skotøj i en butik, hvor det hele var færdigt lige til at tage på, hvis man ellers kunne finde noget, der passede den arbejdskrummede ryg og de brede fødder. Skrædderen fik nu symaskine, og man kunne læse om slåmaskiner og tærskemaskiner, så leens og plejlens dage var snart talt.

Med spændt opmærksomhed fulgte drengene, der vogtede kreaturerne i engen, arbejdet på jernbanen, der var ved at spinde sit net over det ganske land. Der gik frasagn om det leben, der udfoldede sig i barakkerne med de svenske arbejdere, når arbejdsdagen var endt.

En skønne dag sendte lokomotivet sine tunge røg- og

dampskyer hen under den blå himmel. Det var mere end de gamle, der havde levet under fem konger, ret kunne forstå, at nu skulle smørret med en vogn på skinner, trukket af en jernhest sendes til en havn, der var bygget mellem Sneum å og Varde å og derfra med dampskib over æ Vesterhav til England. Den havn, Frederik den Tredie havde nægtet den gamle bispestad og kongeby på Jyllands vestkyst, fordi stedet ikke egnede sig til at fortificere, blev nu lagt ved en øde klint, som ingen tænkte på at befæste – og få år efter sang man om „Esbjerg, lykken, eventyret i et nedstemt land ...“. Det lød vel mere romantisk, end det var. Slid måtte føjes til fremsyn for at skabe eventyret.

Men havn og bane bragte fremgang vidt omkring. Også i Vorstrup og de mange andre landsbyer, hvoraf nogle blev til stationsbyer.

Hånd i hånd med den materielle fremgang fulgte et åndeligt røre og med det åndelige røre en ansvarsfølelse, man ikke før havde kendt, over for samfundets nødlidende. Vorstrup fik sin højskole – for en tid. Andre steder fik man efterskoler. Forsamlingshuse og missionshuse rejste sig.

Grundtvigianisme og Indre Mission bragte hver sin vækkelsesbølge. Først kom den grundtvigske.

„Det ånder himmelsk over støvet,
det vifter hjemlig gennem løvet,
det lufter liflig under sky
fra paradís opladt påny,
og yndig risler for vor fod
i engen bæk af livets flod.“

Så fulgte den indre mission med sine strengere krav om fromhed også i de ydre former. Den vandt frem ofte i kamp med den mere lystseende og livsglade grundtvigianisme. Var grundtvigianismen selvejerbondens og den holdne mands glade tro på Guds kærlighed til Danmarks folk, så blev Indre Mission trøsten og hjælpen måske især for de hårdtarbejden-

de nøjsomme, der møjsommeligt sled sig til føde og klær – som husmænd, landarbejdere eller fiskere.

Det er *Erik Bertelsen*, der fortæller om Søren, der havde været ved at drukne, men blev reddet, efter at han havde givet Gud et løfte om at tjene ham. Han ville helst løbe fra det, men kom en aften sammen med et par kammerater til et møde, hvor en missionær talte: „Her står i Efeserbrevet: Vågn op, du som sover, og stå op fra de døde, og Kristus skal lyse for dig!“

Søren blev varm om ørerne og fik tværet søvnen af øjnene. Var det ham, der blev sigtet til? Manden fortsatte:

„Der er jo ingen af jer herinde, der går og sover til daglig ... Jeg behøver ikke at fortælle jer, hvor vågne I er, når det gælder at lave en god handel eller passe på, at tjenestefolkene udretter nok for deres løn, eller at svare jeres ægtefælle rigtig ondt, hvis I er blevet uenige. Ja, I er vel endda vågne langt ud i fremtiden. I har bekymring og uro med mange ting, så I måske ligger vågne hele nætter og grunder og regner ud. Men hvad er det, al jeres vågenhed drejer sig om? Er det ikke som Brorson synger:

Al Verden er forgjort
i alle sinde
og tror, der er ej stort
hos Gud at vinde.
Det går, som det er van
i alle hjørner,
til hun i døden an
på dommen tørner.

Ja, det er lige det, det gælder om for os. Er vi vågne over for dommen? Har vi en vågen samvittighed? Når vi kommer galt afsted, er vi da vågne nok til at se os selv som arme syndersjæle, der trænger til at bøje knæ for den levende Gud?“

Søren fornam, at der nu var bud til ham ... Han forstod, at han ikke kunne blive ved at opsætte, hvad han havde lovet

Vorherre. Der måtte ske en forandring med ham, og det skulle være snart – inden Vorherre tabte sin langmodighed.“

Både med og uden religiøs baggrund opstod afholdsbevægelsen – og fandt i *Larsen-Ledet* en fører og talsmand.

„Bitre personlige erfaringer gjorde, at jeg som dreng tog den beslutning, at jeg ville være afholdsmand. Fra disse personlige erfaringer stammer mit uforsonlige had til drikkeriet. Her er den kilde, hvorfra mange års arbejde flyder ... Vor far var begyndt at ture og lod sig ikke standse ... Langsomt sank han. Af og til i gode stunder gjorde han forsøg på at rejse sig. Det blev ved beslutningen og – gråden. Flasken var altid den stærkeste. Hver dag blev den fyldt og tømt. Det kostede kun 21 øre ... men meget var det for os i hine fjerne og fattige tider. Og i brændevinens kølvand følger jo andet og mere end fattigdom. Der følger råhed ... Selv det allerbedste menneske – og min far var en ejegod sjæl – bliver ond og balstyrig, når han får det satans sprøjt hældt på dunken. De, der lovsynger spiritusens evangelium skulle prøve, ikke alene bruset, men også bærm. Jeg har prøvet det sidste og fået nok for livet ... En junidag fandt en af mine brødre vor stakkels far liggende på marken, død – med en tømt flaske ved sin side.“

Det var et sangens slægtled og de mange optimistiske folkelige og religiøse bevægelers tid. Man vidste, hvad man ville. Man ville udrydde spekulatøren i andres ulykke, hvadenten man nu koncentrerede kampen om krig, rusdrikke, fattigdom, kapital eller andet, man fandt skadeligt. Eller man ville forædle mennesker, jord, planter, kvæg og sociale forhold.

Begyndte man i det små, sang man i foreninger og ved stævner ud over landet med *Bjørnson*:

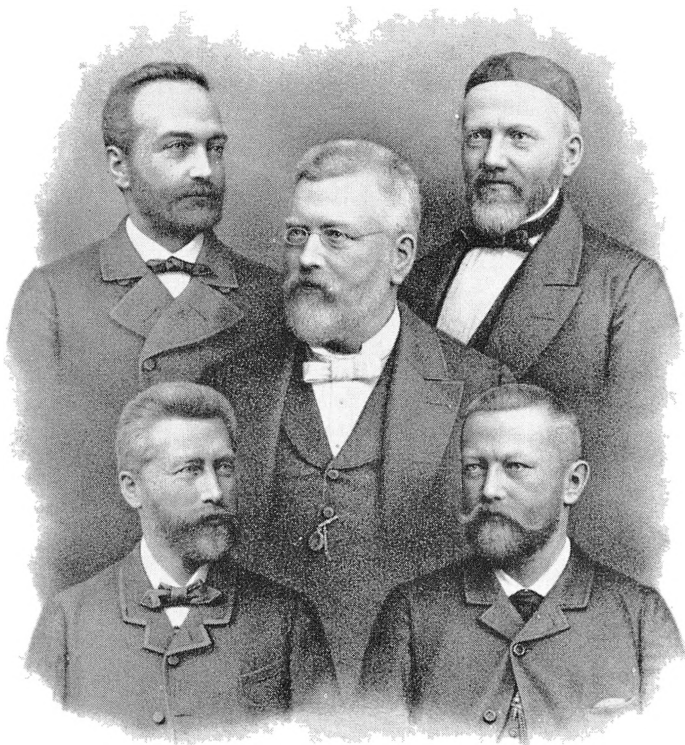
„Begynder som en susen i kornet sommerdag
og vokser til en brusen gennem skovenes tag –
indtil at havet bærer med tordenrøst den hen,
da intet, intet høres uden den, uden den!

For folkestyre
stå frem, stå frem,
for kirke, for skole,
for frihed!
Forløs, hvad som venter
i vintertåge,
i vanedvale –
det venter på dig!
Stå frem, stå frem!
Det vokse vil til storm, før end nogen det ved af,
med torden i sin stemme over endeløst hav.
Et folk, som føler kaldet, er jordens største kraft –
for den må alting falde, det stå højt eller lavt.“

Var den sidste generation før den første store verdenskrig en lykkelig generation? Lykke er et u håndgribeligt begreb. „Datiden kendte ikke den ængstelse i kroppen, som nutiden har fået ved oplevelserne i krigene. Den havde mere sjælefred, tror jeg at kunne sige, end nutiden har. Dog noget klart og fast lader sig ikke afgøre herom. Der var nuancer – mellem unge og gamle – i by og på land, mellem velhavende og fattige o. s. v. Nærmere kan man ikke komme problemet.“

Man havde vist endnu i sig erindringen om værre tider – da sliddet var håbløst.

Et sted i Vorstrup sad i 1870'erne en enke med 5–6 ukonfirmerede børn. Hun og hendes mand havde til et lille husmandssted købt endnu eet, så de var rykket op i gårdmandsklassen. Godt og vel een tønne hartkorn havde de. Han syede om vinteren for at klare forpligtelserne, og hun hjalp til på alle fronter. Men de havde tre aftægtsfolk – aftægtens værdi var sat til fem gange den årlige ydelse. Men aftægtsfolkene levede meget længere, den ene 18, den anden 26 og den tredje et halvt hundrede år, efter at de havde overdraget deres jord til det stræbsomme ægtepar. Og da lå skrædderen, der blev gårdmand, forlængst under mulde. Næppe 50 år gammel døde han, og de sidste år havde han

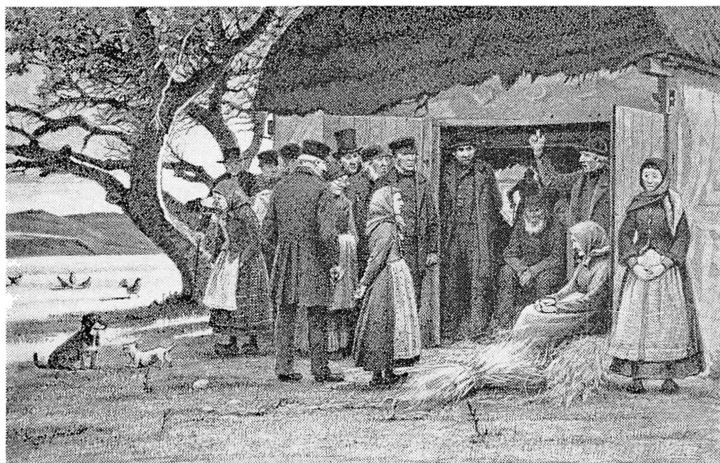

J. S. Jørgensen
1869.

A. B. B.

Peter Højstue
1869.

Billedet af de fem venstre-førere har prydet talrige danske landbohjem omkring systemskiftets tid.

Gudeligt møde efter maleri af Hans Smidth.

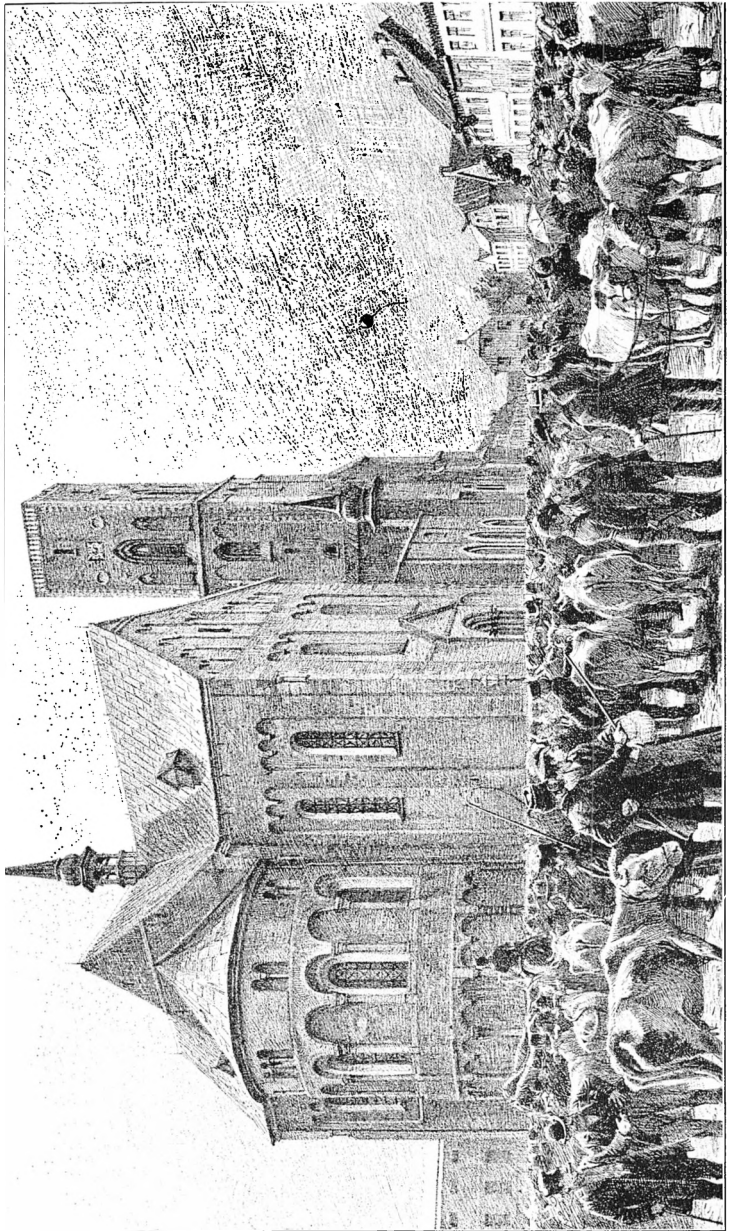
Gammelt, men velholdt ligger der stadig et hus i landsbyens hjerte på en toft, hvor mennesker har boet længere end navne kan spores i skriftlige kilder.

Generalforsamling i andelsmejeriet efter maleri af Hans Agersnap.

Ribes katolske biskopper havde gårde mange steder i stiftet fra Møgeltønder til Limfjorden. Var bækken engang en voldgrav og stedet iøvrigt be-fæstet?

slæbt sig rundt fra sted til sted med sin nye symaskine på ryggen – den første i vid omkreds. Nu måtte alle børnene ud for at tjene, så snart de var fyldt 7 år. Enken og de voksne piger måtte slide, så ryggen blev krum, spise, så slankekur aldrig blev nødvendig, fryse, så gigten martrede, og lide alle angstens kvaler, når sygdom ramte een af børneflokkene. Man kørte med stude, men holdt sig oven vande. Den sidste af aftægtsfolkene oplevede dette århundredes begyndelse, og om hende blev der skrevet:

„A mindes nu Ellen som hun sad d'er ved hind rok
mæ en træsko o den jen fud – o troj mæ en huessok
o tratt æ troe så lång, så lång for endle o fo nok,
hvodden hun tow te æ tøjjer som wa' et silketøj:
– Worherre ska endda ha tak, fordi der bløw så møj.“

En stor del danske befandt sig uden for landets grænser. Her tænkes ikke på de mange, der udvandrede – men på danskerne syd for Kongeåen. I 1879 strøg Tyskland paragraf 5 – løftet om, at det danske Nordslesvig ved en folkeafstemning skulle komme tilbage til landet. Men folk på stedet tabte ikke modet.

„I Bønderby var alle på en enkelt nær danske, og ved de hyggelige gilder og sammenkomster blev der altid sunget dansk, thi synge kunne næsten alle, og det uden sangbog. Det var for det meste fædrelandssange og enkelte kærligheds-sange. De første var hovedsagelig sange fra krigen, f. eks. Tak for din dåd, Blev nu til spot dine tusind års minder, Det var ved Helgoland, Holmens faste stok, Gutter ombord, Dansken har sejr vunden – Kong Christian ikke at for-glemme. Enhver havde sin yndlingsang, som han gerne begyndte på. En havde: Jeg er en simpel bondemand, en anden: Helt tungt han efter sig foden drog eller: Hist bag pælen sidder Mikkel, Jeg vandrer ved søen en stille aften-stund. En har jeg engang hørt synge: „Hist oppe i skovens toppe, der hænger vi Bismarck oppe, gør ikke noget, gør ikke noget.“

Mange sønderjyder søgte i fortvivelse over freden i 1864 over grænsen mod nord, og der blev rift om jorden langs Kongeåen. De gamle gårde steg i pris, de udstykkedes i mindre lodder, og mangan sønderjyde var med til at bryde hedens greb i landskabet. Jord, der havde ligget brak – måske fra svenskekrigenes tid, måske helt fra den sorte død eller fra jernalderen blev taget under plov. Den gamle landsby med de tæt sammenbyggede gårde gik i opløsning. Sikke de da øder vor by, kunne en bortflyttet kommentere udviklingen, når han vendte tilbage til barndomshjemmet. Men flere hjem rejste sig, nye afgrøder kom til, kostalden blev udvidet, laderne stadig større. Håbet vandt frem.

Også sønderjyderne vandt håbet tilbage og sang, så det hørtes over grænsen:

„Det har regnet, men regnen gav grøde;
det har stormet, men stormen gjorde stærk.
Som de troede, at skoven alt var øde,
så de vårkraftens spirende værk.
For de gamle, der faldt,
er der ny overalt,
de vil møde, hver gang der bliver kaldt.

Og de tro'de at hjertebånd kan briste,
og de tro'de, at glemmes kan vor ret;
de skal vide, de aldrig ser de sidste,
de skal vide, at ingen bliver træt;
thi som årene randt, sås det, båndene bandt,
kræfter fødtes for kræfterne, som svandt.

De kan spærre med farver og med pæle,
de kan lokke med løfter og med løn –
fælles sprog giver vore tanker mæle,
fælles vilje gør kampdagen skøn.
Nye stridsmænd skal dør,
nye stridsmænd skal her,
slutte kreds om den fane, vi har kær.“

Man var dog ikke blindt optimistiske under den seje kamp syd for Kongeåen. Der var også brug for den sidste linie i Johan Ottosens kampsang – den, der satte streg under ordet om, at „det har slet ingen hast for den, der tror“.

Lyssyn og fremskridtstro prægede generationen før 1914 – og sangen. Vel var der uro ude i verden – de store sloges, men der var fremdrift og virksomhed inden døre. Og så længe kampene stod på Balkan, i Det fjerne Østen, Afrika eller Sydamerika, kom det os jo egentlig ikke ved. Civiliserede folk var for kloge til at føre krige. Troede man da.

Sommeren 1914 var ualmindelig varm og dejlig. Et mord på Balkan var vel ikke nok til at bringe besindige folk fra koncepterne? Nej – mordet vel ikke i sig selv, men krigen brød ud. Danmark holdt sig udenfor, men virkningerne mærkedes også her – ofte uhyggeligt.

Men håbet levede, og en skønne dag forenedes brødre nord- og sydfør Kongeåen igen.

„Det lyder som et eventyr, et sagn fra gamle dage, en røvet datter, dybt begrædt, er kommet frelst tilbage ...“

Provst *Gabriel Kochs* søn havde juledag 1865 sagt farvel til Døstrup menighed og fastslået, at hermed sluttede denne families ophold i sognet, men efter at 95 procent af de stemmer, der var afgivet i Døstrup den 10. februar 1920 havde været med til at slå fast, at Nordslesvig stadig var dansk, stod den gamle provsts sønnesøn, en ny Gabriel Koch, en søndag på slægtens gamle prædikestol som dansk biskop i en dansk landsdel.

Det skilte havde her atter føjet sig sammen.

LITTERATUREN

Grundlaget for den foregående skildring af slægtens spor eller menigmand i Danmarkshistorien er et kildemateriale, der er indsamlet fra mange forskellige steder. Nogen udtømmende litteraturfortegnelse eller en fuldstændig henvisning til kildesteder skal ikke gives. I stedet skal det forsøges at redegøre for de forskellige hovedgrupper af kilder, således at andre interesserede på deres egen eller inden for deres slægt får et fingerpeg om, hvor de vil kunne finde tilsvarende stof.

Den ældste, men også den mest spredte gruppe af kilder udgør *tingsvidnerne*, der inden tingbøgerne føres blev udfærdiget på løse papirer og bilagt regnskaber, private papirer eller lignende. De vil som regel kunne findes på landsarkiverne og tiest i forbindelse med *lens- og amtsregnskaberne*, der udgør en anden meget gammel kildegruppe. De førtes med større eller mindre omhu af de kongelige befalingsmænd på lenene og i dem vil man kunne finde oplysninger om erlagte afgifter, ydede leverancer og betalte bøder. I forbindelse med lensregnskaberne findes ofte en række *jordbøger*, der opgiver antallet af gårde og huse og skatteansættelsen for de byer (landsbyer), der yder afgift til lenet. Lensregnskaberne indsendtes til kongens rentekammer i København og befinder sig derfor i dag på Rigsarkivet. For private godsers vedkommende vil man ofte kunne finde mange oplysninger i de *godsarkiver*, der opbevares på landsarkiverne. Langt fra alle godser har dog efterladt arkiver, og en række godser ligger endnu inde med deres egne papirer. Een af de allervigtigste kildegrupper til menigmands historie er de kirkelige arkiver, der opbevares på landsarkiverne. Her tænkes ikke alene på *kirkebøgerne*, der fra midten af 1600-tallet udgør et hovedmateriale til vor viden om almindelige mennesker, men også på de gejstlige arkivers øvrige indhold,

der kan være meget udbyttegivende. I denne forbindelse bør også nævnes *bispearkiver* og *hospitalsarkiver*, der ligeledes befinder sig på landsarkiverne.

Et mere nuanceret og farverigt billede af landsbyens hverdag får man gennem *tingbøgerne*, der i dag er anbragt på landsarkiverne. Et selskab har påbegyndt udgivelsen af en række tingbøger fra forskellige landsdele (Herlufsholm birk, Skast herred, Åsum herred og Sokkelund herred), hvoraf man vil kunne danne sig et indtryk af deres indhold. Men tingbøgerne er eensidige i den forstand, at de kun fortæller om de begivenheder og personer, der fandt vej til tinge.

Samtidig med tingbøgerne begynder rækkerne af *skifteprotokoller*, *skøde- og panteprotokoller*, der er en førsterangs kilde til belysning af slægternes skiftende materielle vilkår. Her indføres boopgørelserne efter dødsfald og her tinglyses ejerskifte af gårde, salg af jord og alle de retshandlinger som var vigtige at have papir på. Disse protokoller opbevares sammen med tingbøgerne i de såkaldte retsbetjentarkiver på landsarkiverne.

En særlig gruppe udgør de såkaldte *fæsteprotokoller*, som opbevares ved godsarkiverne, og som indeholder fortegnelser over samtlige fæstere med angivelse af indfæstningens størrelse og de årlige ydelser. Med ryttergodsets oprettelse i begyndelsen af 1700-tallet fremstår en række *rytterregnskaber*, der i dag findes på Rigsarkivet, og som belyser denne særlige del af den jævne befolkning. Rimeligt er det også at være opmærksom på de *militære regnskaber* i Rigsarkivet, som kan indeholde stof af interesse.

Kort efter enevældens indførelse gennemføres den gennemgribende matrikulering af al dansk jord. I de opbevarede *matrikler*, der er på Rigsarkivet, finder man oplysninger om al dansk jords tilhørsforhold på daværende tidspunkt, og de kan være et nyttigt udgangspunkt for videre eftersøgninger. I løbet af 1700-tallet udvides kildematerialet med *lægdsruller*, der findes på Rigsarkivet, og *folketællinger*, der også befinder sig her.

De i det foregående omtalte kildegrupper udgør kun nogle af de vigtigste og udelukkende de ikke trykte kilder, som man må søge sig frem til på arkiverne. Det, at nye kildegrupper opstår, betyder ikke, at de gamle forsvinder, og man vil således forstå, at grundlaget for vor viden bliver stadig større og vi får stadig øgede muligheder for at skaffe os oplysninger om den enkelte landsby, gård eller slægt.

Foruden det utrykte materiale findes der en betydelig mængde trykt materiale, som det vil være af uvurderlig nytte at kende, når man giver sig i lag med en sådan undersøgelse. Her skal ikke opregnes alle de fremstillinger af enkelte lokaliteters historie, der er blevet anvendt, men blot een gang for alle henvises til de mange sognehistorier og lokalhistoriske tidsskrifter, som vil give de nødvendige videre henvisninger. Rækken af *love og forordninger*, som er udtryk for centralmagtens vilje og ønske om, hvordan forholdene skulle ordnes, er udgivet, lige som størsteparten af de *vider og vedtægter*, der udtrykker landsbyens indre regulering. Den for de første generationer forsvindende, men senere svulmende mængde af privatbreve vil for de mest værdifuldes vedkommende som regel findes trykt i en eller anden brevsamling, og som menigmand får flere muligheder for og større lyst til at give udtryk for sin opfattelse af tingene, vil man kunne finde hans udsagn i referater af offentlige forhandlinger som *Stændertidende* og senere *Rigsdagstidende*. Med *aviserne* opstår et vigtigt talerør, som i mange tilfælde kan give udtryk for menigmands synspunkter, og på et forholdsvis sent tidspunkt trænger menigmand ind i den egentlige *litteratur*.

At give anvisninger for den enkelte i den særlige undersøgelse, som hun eller han agter at foretage, lader sig ikke gøre her. Her står de offentlige biblioteker og arkiver samt de mange lokalhistoriske foreninger til rådighed. Men kan denne litteraturoversigt lede på sporet og give et indtryk af det stadigt voksende materiale, der står til rådighed, som af de mange forskellige udtryksmidler, som menigmand direkte eller indirekte har benyttet sig af, har den tjent sit formål.

SAGREGISTER

- Adel og adelsmænd 14, 40, 55, 57, 67, 71, 75.
- Aftægt og generationsskifte 69, 78, 96, 99, 109, 134, 149, 159, 177.
- Agerdyrkning 30, 124, 133, 169.
- Andelsbevægelse 168
- Befolkningsforhold og folketal 65, 70, 80, 116, 129, 151.
- Bondeplagere 111.
- Borgere 36, 47, 57.
- Brande og brandlidte 33, 56, 109, 110.
- Bygninger 66, 77, 78, 90, 127.
- Børneopdragelse, undervisning og uddannelse 22, 101, 142.
- Epidemier og andre sygdomme 13, 21, 33, 35, 43, 58, 61, 69, 92, 101, 106, 113.
- Fattige 41, 56, 108, 176.
- Flygtninge og forsvundne 61, 73, 91, 111, 112, 113.
- Folkelige bevægelser 138, 175.
- Forbrydelser 33, 54, 57, 91.
- Fællesskab 19, 24, 76.
- Grandestævne 32.
- Hekse 45.
- Helligdagsbestemmelser 86, 103.
- Hovedgårde 35.
- Hoveri 20, 110.
- Husmænd og husfolk 166.
- Husdyrhold 78, 100.
- Håndværk og husflid 42, 51, 120, 154.
- Indbo 128.
- Kongeågrænsen 14, 87, 94, 100, 160, 177.
- Konjunkturer 27, 34, 37, 40, 44, 47, 133, 136, 143, 167.
- Krig og besættelse 7, 13, 54, 58, 131, 156, 179.
- Kristentro og kristenpligt 21, 24, 35, 86, 93, 103, 106, 137, 173.
- Kvægst 46.
- Landboreformer 114, 123, 129, 132.
- Landmilit 90, 97, 111.
- Lovgivning og forordninger 40 f., 79.

- Matrikulering 79, 150 f.
- Politisk liv 138, 145, 148, 156, 164.
- Præster 24, 50, 65, 73, 82, 143.
- Ryttere og ryttergods 77, 80, 121.
- Selveje 13, 119, 121, 125.
- Skel mellem landsbyer 28.
- Smugleri 87, 100.
- Soldater 75, 91, 100.
- Sprog- og nationalitetsgrænse 14, 73, 94, 102, 139, 161, 178.
- Stormfloder 57, 101.
- Stude og studehandel 27, 36, 48, 100, 152.
- Sædelighedsforhold 17, 41, 57, 104.
- Ting og Tingsted 28, 82, 85.
- Told, accise og toldgrænse 48, 87, 94, 100.
- Torp og adelby 9, 28.
- Udskiftning og udflytning 96, 121, 132.
- Vider og vedtægter 30.

